

”SIGØYNERPLAGEN”

Kontinuitet og brudd i tysk
sigøynerpolitikk 1929-1938

Chalak Kaveh

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Det humanistiske fakultet

Universitetet i Oslo

Høsten 2010

Innholdsfortegnelse

FORORD.....	III
LISTE OVER FORKORTELSER.....	IV
KAPITTEL 1: INNLEDNING	1
1.1 PROBLEMSTILLING	1
<i>Geografisk og tidsmessig avgrensning</i>	2
1.2 HISTORIOGRAFI	4
1700- til 1960-tallet: Den «etnologiske» forskningen	5
1970-1980-tallet: Den vitenskapelige forskningens spede start	6
1990- og 2000-tallet: Ekspansjon i forskningen	8
Norge: manglende forskning på tysk sigøyrerpolitikk	10
1.3 KILDEMATERIALE	12
1.4 BEGREPSAVKLARINGER	14
«Roma und Sinti» eller sigøyrer?	15
Sigøyrerpolitikk og -bilder	17
Antisiganisme	18
1.5 OPPGAVENS STRUKTUR.....	19
KAPITTEL 2: TEORI OG METODE.....	20
2.1 SIGØYNERE UNDER DEN MODERNE STATENS UTVIKLING	22
2.2 DEN ETNISKE FALLGRUVEN.....	29
KAPITTEL 3: «ALLE SIVILISERTE LAND LIDER UNDER SIGØYNERPLAGEN»	33
<i>Sigøyrerpolitikk 1885-1929</i>	33
3.1 EUROPEISK SIGØYNERPOLITIKK OG -BILDER FØR DET 19. ÅRHUNDRE	33
3.2 BAYERN SOM LEVERANDØR AV SIGØYNERPOLITIKK (1885-1918)	36
3.3 FORHANDLINGENE RUNDT EN RIKSDEKKENDE «SIGØYNERLOV»	39
3.4 DEFINISJONSENDRINGEN AV SIGØYNERBEGREPET FRA 1911 TIL 1926.....	41
3.5 DEN BAYERSKE SIGØYNERLOVEN	43
OPPSUMMERING	45
KAPITTEL 4: «SIGØYNERE ER IKKE LENGER ET PROBLEM FOR MÜNCHEN»	47
<i>Sigøyrerpolitikk 1929-1935</i>	47
4.1 «MAKTOVERTAKELSEN» – SYNLIGE ENDRINGER I SIGØYNERPOLITIKK?	48
4.2 SIGØYNERLOVEN I BAYERN - REAKSJONER	51
4.3 ANVENDELSEN AV SIGØYNERLOVEN.....	53
<i>Hva slags individer ble internert?</i>	54
<i>Klager fra ulike distrikter om «Zigeuner- und Landfahrerplage»</i>	56
<i>Sigøyrerloven – Fleksibel verktøy for «sosial disiplinering»?</i>	58
4.4 «ZIGEUNERZENTRALE» OG SIGØYNERLOVEN – EN SENTRALISERING?	59
4.5 KAMPEN MOT «TIGGERVESENET».....	61
4.6 «KAN [KZ] DACHAU AVLASTE REBDORF?»	63
4.7 TVANGSSTERILISERING	65
4.8 NÜRNBERG-LOVENE	68

4.9 KOMMUNALE SIGØYNERLEIRE	70
<i>Marzahn-leiren</i>	<i>71</i>
OPPSUMMERING	73
KAPITTEL 5: «SIGØYNERE HØSTER HVOR ANDRE SÅR».....	76
<i>Sigøynerspolitikk 1936-1938</i>	<i>76</i>
5.1 SENTRALISERING OG MODERNISERING AV POLITIVESNET	77
5.2 «REICHSZIGEUNERGESETZ»	80
5.3 KRIMINOLOGIENS INNFLYTELSE PÅ POLITIETS SIGØYNERBILDER	82
5.4 ROBERT RITTER OG «FORSCHUNGSSTELLE»	84
<i>Adolf Ludwig Würth – «eine Rassenfrage»</i>	<i>88</i>
<i>Heinrich Wilhelm Kranz : «Fanatischer Nazi und Zigeunerforscher»?</i>	<i>89</i>
<i>Martin Block - Sigøynere som «unverbesserlichen»</i>	<i>92</i>
5.5 «FOREBYGGENDE FORBRYTERBEKJEMPELSE»	95
5.6 RKPA OG FORSCHUNGSSTELLE – «VITENSKAP-POLITI»-KOMPLEKSET	97
OPPSUMMERING	100
KAPITTEL 6: KONTITNUITET OG BRUDD	103
6.1 KONTINUITETSMOMENTER	103
<i>Myndighetenes regulative tilnærming</i>	<i>103</i>
<i>Forebygging av «Zigeunerplage»</i>	<i>104</i>
<i>Myndighetenes definisjonsvansker</i>	<i>106</i>
<i>Modernitetens «unnasluntrere» – sigøynere som «arbeidsskye»</i>	<i>107</i>
6.2 BRUDDMOMENTER	108
<i>Utviklingen av institusjoner</i>	<i>109</i>
<i>Bort fra «oppdragelse» og bofastgjøring</i>	<i>110</i>
APPENDIKS: SIGØYNERLOVEN	113
REFERANSER	116
<i>Utrykte primærkilder (Arkivmateriale)</i>	<i>116</i>
<i>Trykte primærkilder (Tidsskrifter og samtidslitteratur o.l.)</i>	<i>117</i>
<i>Aviser</i>	<i>118</i>
<i>Sekundærlitteratur.....</i>	<i>118</i>

Forord

Denne oppgaven kunne ikke blitt til uten min veileder, professor Einhart Lorenz. Hans uvurderlige innspill og veiledning, samt genuine interesse for både faget og sine studenter, er noe man vokser på faglig og blir inspirert av. Tusen takk.

Det er rekke personer som må takkes i forbindelse med arkivarbeidet mitt i Tyskland. Jeg er historikeren Martin Luchterhandt takk skyldig for hans gode veiledning til arkivmateriale på *Landesarchiv Berlin*, og de trykte primærkildene. Jeg takker også Till Strobel ved *Bayerisches Hauptstaatsarchiv* i München. Det samme gjelder Ariane Weiß og Simon Stadler som stod for vertskapet i München.

Denne oppgaven har vært en del av prosjektet «Jøden som kulturell konstruksjon i norsk offentlighet 1814-1940» ved Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret). Takk til Senteret for et generøst stipend, og prosjektgruppen for deres tilbakemeldinger som jeg har hatt stort utbytte av. En takk må også rettes til bibliotekar ved HL-senteret Ewa Mork. Det samme gjelder historikeren Anton Weiss-Wendt som har vært en verdifull samtalepartner.

Takk også til forsker ved HL-senteret Øivind Kopperud, og stipendiat ved UIO Nik Brandal som har gitt nyttige innspill til et sluttutkast.

De hyggelige sosiale påfunn og faglige samtaler med masterstudentene i historie og venner på Blindern, kunne jeg ikke vært foruten, dere er fantastiske. Her kan bare et utvalg nevnes: Mads Dahl Gjefsen, Emrah Senel, Anja Wedde Sveen, Marie Westreng Pettersen, Per Bonde Hansen, Jenni Mylly og Rosanna Rågfelt.

Til slutt er jeg enorm takknemlig for støtten, interessen og tilbakemeldingene fra Chimen Darbandi, og en stor takk må også gå til den store helten, Saman Darbandi.

Chalak Kaveh
Blindern, 15.11.2010

LISTE OVER FORKORTELSER

BA Berlin	Bundesarchiv Berlin
Bay.HStA	Bayerisches Hauptstaatsarchiv
DKK	Deutschen kriminalpolizeilichen Kommission
Forschungsstelle	Rassenhygienische und bevölkerungsbiologische Forschungsstelle
Gestapo	Geheime Staatspolizei
Kripo	Kriminalpolizei
KZ	Konzentrationslager
LA Berlin	Landesarchiv Berlin
MA	Außenministerium
MF	Finanzministerium
MIInn	Ministerium des Innern
ML	Landwirtschaftsministerium
Reichszentrale	Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens
RKPA	Reichskriminalpolizeiamt
Zigeunerzentrale	Zentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens
ZSg	Zeitgeschichtlichen Sammlungen

KAPITTEL 1: INNLEDNING

I denne oppgaven undersøker jeg sigøyrerpolitikken i Tyskland i perioden 1929-1938. Undersøkelsens tematiske og tidsmessige avgrensning dekker i grove trekk perioden som dannet grunnlaget for nasjonalsosialismens forsøk på å utrydde Europas sigøynere.¹ Et hovedanliggende for undersøkelsen blir derfor å besvare og drøfte ulike problemstillinger knyttet til mekanismene bak forfølgelsen av sigøynere i perioden 1929-1938. I dette kapitlet presenteres først problemstillingen og avgrensningene for studien, samt hvordan dette temaet er blitt behandlet i den tidligere forskningen. Deretter blir det redegjort for studiens anvendte kildemateriale. Til slutt foretas det noen begrepsavklaringer.

1.1 Problemstilling

Mekanismene bak sigøyrerpolitikken blir gransket gjennom to hovedelementer som en rød tråd i studien. Det første av disse er *graden av kontinuitet og brudd* i sigøyrerpolitikken fra Weimarrepublikken til naziregimet. Et slikt fokus i undersøkelsen reiser fram spørsmålet om hvorvidt eventuelle endringer i myndighetenes tilnærming til «sigøyrerproblemet», hadde noe regimespesifikk ved seg. I hvilken grad preget naziregimets ideologi sigøyrerpolitikken? Har regime- og ideologiskiftet i seg selv en forklaringskraft med tanke på sigøyrerpolitikk i perioden 1929-1938?

Det andre elementet er *myndighetenes forestillinger* av sigøynere som grunnlag for sigøyrerpolitikken. Forestillingene om sigøynere i den første delen av det 20. århundre var i ulik grad påvirket av sigøyrerbildene som eksisterte i århundrene før.² Det sentrale elementet i denne sammenheng var at sigøyrerbildene i det tyske samfunnet var preget av ambivalens. Sigøyreren kunne på den ene siden være «den frie villmann» og på den andre ensbetydende med et «kriminelt vesen». Sigøyreren kunne være den vakre, forførende «sigøyrerkvinnen» eller den som stjal tyske barn, bedrev hekseri og spionvirksomhet.³ Slike sigøyrerbilder preget myndighetenes politikk, og etter hvert også «sigøyrerforskernes» tilnærming. Derfor er det naturlig å analysere sigøyrerforestillingene i perioden og påpeke tendensene i måtene man betraktet sigøynere på. Disse konstruksjonene er viktige for forståelsen av sigøyrerpolitikken bakenforliggende motiver. I hvilken grad lå identiske forestillinger om sigøynere til grunn for myndighetenes politikk i perioden 1929-1938? Hvordan gjenspeilte positive og negative forestillinger av sigøynere seg i de to regimenes sigøyrerpolitikk? Den sosiale og kulturelle

¹ Bruken av begrepet *sigøyrer* kommer jeg tilbake til i begrepsavklaringen, se s. 14f.

² Begrepet sigøyrerbilder blir forklart under begrepsavklaringen, se s. 17f.

³ Mer om disse motsetningsfylte bildene, se kapittel 3, s. 33f.

konstruksjonen av sigøyneren i det tyske samfunnet, ses i denne studien som et viktig grunnlag for myndighetenes politikk overfor sigøynere i perioden 1929-1938. Et eksempel på slike konstruksjoner er synet på sigøynere som mobile og kriminelle. Disse forestillingene gjenspeilet seg i myndighetenes definisjon av sigøynere som et «ordenspolitisk problem». Et spørsmål som stilles i studien er derfor hvorvidt graden av og karakteren til slike forestillinger bidro til brudd i myndighetenes politikk under Weimarrepublikken og naziregimet. Det er ved å studere myndighetenes, og det institusjonelle sigøynerbildets, kontinuitet fra Weimarrepublikken og videre inn i naziregimet, at viktige mekanismer og motiver bak sigøyrerforfølgelsen kan spores. Analysen i studien viser hvordan momenter ved sigøyrerpolitikken på slutten av 1920-tallet, påvirket og formet myndighetenes politikk under naziregimet omtrent ti år senere. Samtidig var det enkelte brudd i sigøyrerpolitikken som kan forklares med henvisning til myndighetens endrede sigøyrerbilder. Etableringen av et «vitenskapelig rasisme» mot sigøynere i perioden 1936-1938 er et eksempel på en slik endring.

Geografisk og tidsmessig avgrensning⁴

Grunnet det føderale politiske systemet i Tyskland, utformet de enkelte delstatene lokal politikk overfor sigøynere, og derfor varierte sigøyrerpolitikken i de ulike delstatene. Det er likevel mulig å spore enkelte generelle mønstre som gjør at man kan snakke om *tysk* sigøyrerpolitikk. Bayern og Preussen var de delstatene som i stor grad formulerte og initierte ulike tiltak overfor sigøynere, deres praksis fungerte som modeller for andre delstater som gjerne var mindre i størrelse. Bayern og Preussen var geografisk de største delstatene, og flertallet av sigøynere oppholdt seg i disse områdene.

I min studie legges hovedvekten på den bayerske delstatens sigøyrerpolitikk. Bayern hadde ansvaret og fungerte som etterretningssentral for de ulike delstatene i Tyskland fra 1929.⁵ Grunnet Bayerns rolle som hovedsete for etterretningsinformasjon om sigøynere, er kildene fra Bayern mer helhetlig og har i mer omfattende grad overlevd enn det som er tilfellet

⁴ Det er visse temaer som faller utenfor oppgavens avgrensning: To konkrete forhold er utviklingen innenfor Internationale Kriminalpolizeilichen Kommission (IKPK), og annekteringen av Østerrike i Tyskland i mars 1938. Utviklingen innenfor IKPK førte til etableringen av "Internationale Zentralstelle zur Bekämpfung der Zigeunerplage" i 1936. Det var på IKPKs møte i København sommeren 1935 at retningslinjene for "Internationale Zentralstelle" ble lagt frem. Her tok Ministerialrat Karlsruhe, Dr. Bader, til ordet for sterilisering av sigøynere under den tyske steriliseringsloven, se *BA Berlin: ZSg 142/8: 'Abschrift: aus dem Referat von Ministerialrat Dr. Bader, Karlsruhe, gehalten bei der XI. Tagung der Internat. kriminalpolizeilichen Kommission: Bekämpfung des Zigeunerunwesens', 1935.* Se også Michael Zimmermann: *Rassenutopie und Genozid. Die Nationalsozialistische »Lösung der Zigeunerfrage«*, Hamburg: Hans Christians Verlag 1996, s. 88 og 107. Per Haave: *Sterilisering av tatere 1934-1977: En historisk undersøkelse av lov og praksis*, Oslo: Norges forskningsråd, Området for kultur og samfunn 2000, s. 66.

⁵ Det tok riktignok noen år før Preussen omsider anerkjente Bayern som etterretningssentral (1931), disse forhold hadde mer med økonomiske hensyn og prioriteringer å gjøre, se kapittel 4, s. 60f.

for Preussen.⁶ Bayern er med andre ord mer representativ for tysk sigøynerpolitikk enn det som kan sies om Preussen, i alle fall ut fra det overleverte kildegrunnlaget. Den spesifikke bayerske sigøynerpolitikken i perioden 1929-1935 er heller ikke behandlet i noen særlig grad tidligere.⁷

Det føderale politiske systemet ble omkalfatret og erstattet med en sterk og sentralisert stat under naziregimet, mer konkret med prosessen «*Gleichschaltung der Länder*».⁸ Denne utviklingen påvirket også sigøynerpolitikken. Derfor er den geografiske avgrensningen til Bayern av mindre betydning for perioden fra og med 1936. Fra dette året ble sigøynerpolitikken sentralisert og avgjørende beslutninger ble stort sett fattet i Berlin. Hovedfokuset i studien er derfor rettet mot den bayerske delstatens sigøynerpolitikk i perioden 1929-1935. Derneft er det et fokus på den sentraliserte politikken med Berlin som hovedsete i perioden 1936-1938.

De ovennevnte argumentene til tross, kan periodiseringen (1929-1938) virke noe påfallende, i alle fall tatt i betraktning at perioden strekker seg over to veldig uensartede politiske regimer og statssystemer, altså Weimarrepublikken og naziregimet. Det er tre hensyn som er avgjørende for periodiseringen. *For det første* er det nettopp ved å sammenlikne de ulike regimenenes særtrekk med hensyn til sigøynerpolitikken at man kan komme nærmere svaret på spørsmålet om hva som lå til grunn for myndighetenes politikk. Det er imidlertid umulig å behandle hele tidsspennet fra Weimarrepublikken til naziregimet (ca. 1918-1945) innenfor rammene av en masteroppgave. Av praktiske grunner er studien derfor avgrenset til å behandle de siste årene av Weimarrepublikken og de første fem årene av naziregimet, derfor 1929-1938.

For det andre bygger periodiseringen på viktige hendelser og utvikling i sigøynerpolitikken i Bayern og i Tyskland for øvrig. I 1926 ble særloven «*Gesetz zur Bekämpfung von Zigeunern, Landfahren und Arbeitsscheuen*» vedtatt i Bayern.⁹ Loven var av mange grunner radikal i sammenlikning med tidligere regelverk og tiltak.¹⁰ Den ble nærmest allmenngyldig ved at den ble vedtatt i mange delstater innen 1929. I 1929 ble dessuten

⁶ Kildesamlingen som har overlevd fra innenriksministeriet i Bayern inneholder derfor korrespondanse fra mange delstater og distrikter, for mer om dette, se nedenfor, s. 12f.

⁷ Historikeren Eva Strauß har i en artikkel fra 1986 analysert den bayerske sigøynerpolitikken fra 1885 til 1926. Artikkelen tar imidlertid ikke for seg perioden etter 1926 med hensyn til implementeringen av den bayerske sigøynerloven, se nedenfor, s. 8. Ellers se Eva Strauß: 'Die Zigeunerverfolgung in Bayern 1885-1926', i *Giessener Hefte für Tsiganologie*, 3. årgang, nr. 1-4, 1986.

⁸ Mer om detaljene i denne utviklingen, se kapittel 5, s. 78.

⁹ Loven er gjengitt som appendiks, se s. 113f. For en drøftelse av loven, se kapittel 3 og 4.

¹⁰ Kort sagt opererte den med et rasistisk sigøynerbegrep, og "sigøyner spørsmålet" ble tolket som et kriminalpreventivt anliggende. Lovens form hadde også en høy gyldighetsform, den var ikke en forordning.

«Zentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens» («Zigeunerzentrale») opprettet i München.¹¹ Dermed tjener 1929 som et hensiktsmessig startpunkt for studien.

I 1938 ble det, som en del av reorganiseringen av det tyske politivesenet og «Gleichschaltung» for øvrig, besluttet at «Zigeunerzentrale» skulle flyttes til Berlin.¹² I tråd med sentraliseringen av institusjoner i «sigøynerspørsmålet», ble det fattet riksdekkende forordninger og tiltak. Den tyske sigøyrerpolitikken ble altså radikalisert i årene 1936 til 1938. Politikken kulminerte med konseptet om «vorbeugende Verbrechensbekämpfung durch die Polizei» fra desember 1937. Ifølge denne forordningen skulle de «asosiale», uavhengig av kriminell bakgrunn, bli sendt til konsentrasjonsleire.¹³ Fra april 1938 var forordningen *eksplisitt* rettet mot sigøynere, og den ble anvendt for å internere sigøynere i konsentrasjonsleire, noe som kjennetegner myndighetenes radikaliserende tilnærming til «Zigeunerplage». Politikken fikk dermed fra 1938 en heltysk karakter, altså uavhengig av de ulike delstatene som aktører. Sigøyrerpolitikken ble nå sentralisert og uttrykt i egne særlover og forordninger mot sigøynere. Derfor kan man argumentere for et brudd og vendepunkt i sigøyrerpolitikken fra 1938.

Endelig, og *for det tredje*, har hovedtyngden av tidligere forskning på tysk sigøyrerpolitikk hatt det «Tredje riket» som omdreiningspunkt. Derfor har forskningen av sigøyrerpolitikk delvis foregått innenfor rammene av «jødiske narrativer».¹⁴ Med dette menes det at forskere ofte har brukt kriterier for forfølgelse og folkemord med bakgrunn i jødernes historie under nasjonalsosialismen. Sigøyrerpolitikk har derfor ofte blitt studert og fremstilt med delvis samme begrepsapparat og argumentasjonsrekke som naziregimets politikk overfor jødene. Denne studien tar derimot sikte på å avvike fra denne tendensen ved å undersøke sigøyrerpolitikken gjennom en komparativ tilnærming mellom myndighetenes politikk under Weimarrepublikken og naziregimet.

1.2 Historiografi

Av pedagogiske grunner inndeles forskningen om og av sigøynere i tre kategorier. Inndelingen følger de ulike temaer og perspektiver som opptok forskerne i deres studie av sigøynere. Generelt kan man si at forskningen før andre verdenskrig i liten grad var preget av

¹¹ Denne institusjonen var en omforming av etterretningstjenesten "Münchner Nachrichtendienst im Bezug auf die Zigeuner" som ble etablert i München i 1889, se kapittel 3, s. 38.

¹² Fra 1. oktober 1938 ble „Zigeunerzentrale“ omformet til „Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens“ under RKPA og opererte fra Berlin. Mer om Forschungsstelle og dens virke, se kapittel 5, s. 84 og 97f.

¹³ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 112-114.

¹⁴ Gilad Margalit: 'The Uniqueness of the Nazi Persecution of the Gypsies', i *Romani Studies* 5, 10. årgang, nr. 2, 2000: s. 185. Argumentet om "jødiske narrativer" kan også forklare hvordan andre grupper som homofile og Jehovas vitner lenge var underfokuserte offergrupper i forskningen.

vitenskapelige tilnærminger. Dette gjelder den første av disse kategoriene, altså forskningen om sigøynere fra 1700- til 1900-tallet. Den kategorien blir kun belyst og ikke drøftet i detalj da deler av denne pseudoforskningen behandles underveis i studien.¹⁵ De to andre kategoriene – forskningen fra 1970 til 1980-tallet og fra 1990- til 2000-tallet – blir derimot drøftet og kontekstualisert. I tråd med problemstillingen, nemlig på hvilket grunnlag sigøynere ble gjenstand for myndighetenes politikk, blir faglige diskusjoner om *når og hvilke(n) spesifikk utvilking* som markerte starten på naziregimets forfølgelse av sigøynere vektlagt. De ulike fremstillingene i etterkrigstiden kom med ulike svar på forfølgelsens natur.¹⁶ Helt til slutt belyses fraværet av forskning på tysk sigøynerspolitikk i Norge. Det foretas blant annet en problematisering av måten journalisten Jahn Otto Johansen ofte i offentligheten, og ved enkelte anledninger i academia, henvises til som sigøynereksptert.

1700- til 1960-tallet: Den «etnologiske» forskningen

Den tyske historikeren Heinrich Mortitz Grellmann (1753-1804) var den første som på en systematisk måte skrev om sigøynere som ett folk.¹⁷ Hans karakterisering av sigøynere var mystifiserende, romantiserende og stigmatiserende.¹⁸ Grellmann satte premissene for forskningen om sigøynere.¹⁹ Hans bok ble oversatt til engelsk i 1787 og ble, og er fortsatt, høyst innflytelsesrik hva gjelder forestillinger og antakelser om sigøynere. Grellmanns bok som premissleverandør gjaldt ikke bare i Tyskland, men også i Frankrike, England og Nederland. Hans viktigste innflytelse for ettertiden var fremstillingen av sigøynere som én homogen folkegruppe.

Fremstillingen av sigøynere som én folkegruppe påvirket ikke minst europeiske folkloristers sigøynerbilder, som for eksempel den skjønnlitterære forfatteren George Borrow (1803-1881). Forkloristene bidro med artikler i tidsskriftet *Journal of the Gypsy Lore Society* som var et produkt av «Gypsy Lore Society» etablert i Storbritannia i 1888. Martin Blocks (1891-1972)

¹⁵ Se eksempelvis ulike "raseforskeres" syn på sigøynere i på kapitel 5, s. 84-94

¹⁶ Det må her påpekes at de svarene og perspektivene som ble konkludert med, delvis hang sammen med forskernes posisjon i forhold til hvorvidt forfølgelsen av sigøynere kan karakteriseres som folkemord (genocide) eller ikke. Folkemordsdebatten har lenge vært omdiskutert i forskningen, men blir likevel ikke gjenstand for dypere drøftelse i min studie da det går utover min periodisering og problemstilling.

¹⁷ Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann: *Historischer Versuch über die Zigeuner. Betreffend die Lebensart und Verfassung Sitten und Schicksale dieses Volks seit seiner Erscheinung in Europa und dessen Ursprung.*, Göttingen, 1787; Wim Willems: *In Search of the True Gypsy : From Enlightenment to Final Solution*, London: Frank Cass 1997, se kapittel 2. David Mayall: *Gypsy Identities 1500-2000. From Egyptians and Moon-men to the Ethnic Romany*, London: Routledge 2004, s. 152f.

¹⁸ Wolfgang Wippermann: *"Auserwählte Opfer?": Shoah und Porrajmos im Vergleich; eine Kontroverse*, Berlin: Frank und Timme 2005, s. 17 og 18.

¹⁹ Leo Lucassen, Wim Willems, og Annemarie Cottaar: *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*, Basingstoke: Macmillan 1998, s. 20.

bok om sigøynere kan plasseres innunder denne rekken av forklorister.²⁰ Disse hadde ambisjoner om «avdekke» hvem sigøynere *egentlig* var og hvor de kom fra, samt hva som var deres kulturelle særtrekk som folkegruppe.

En blanding av Blocks tradisjon og Robert Ritters (1901-1950) «raselære» fant et uttrykk i Hermann Arnolds (1912-2005) forfatterskap etter andre verdenskrig. Arnolds anliggende kan oppsummeres med følgende påstander: «Ritter dachte kriminalanthropologisch und -politisch, nicht 'rassistisch' ... Die Vernichtung der Zigeuner in KZ haben Ritter und seine Mitarbeiter nicht gewollt».²¹ En slik argumentasjon har implikasjoner for diskusjonene om hvorvidt og når sigøynere ble gjenstand for forfølgelse under naziregimet. Arnold hevdet at drap og internering av sigøynere i konsentrasjonsleire ikke var rasistisk motivert, men først og fremst et «kriminalanthropologisch und -politisch» anliggende.²² Forfatteren Hans-Joachim Döring var av en liknende oppfatning. Alle tiltakene som ble rettet mot sigøynere frem til 1939, var ifølge Döring, kriminalpreventive og ikke rasistiske.²³ Dette synet fikk stor innflytelse på diskursen om hvordan forfølgelsen av sigøynere under naziregimet skulle tolkes. Et eksempel er rettsvesenets behandling av erstatningskrav fra sigøynere etter krigen. Høyesteretten i Tyskland vedtok i 1956 at sigøynere som var blitt arrestert eller drept før 1943 ikke hadde krav på erstatning.²⁴ Det ble altså hevdet at sigøynere ikke ble forfulgt på grunnlag av «rase» før i 1943. Dommen ble revidert i 1963, og det ble vedtatt at forfølgelsen av sigøynere fra 1938 var motivert ut fra deres «rase».

1970-1980-tallet: Den vitenskapelige forskningens spede start

En av de første bøkene, og lenge et standardverk på engelsk, om naziregimets forfølgelse av sigøynere, ble skrevet av lingvisten Donald Kenrick og journalisten Grattan Puxon i 1972.²⁵ Deres tilnærming til sigøynernes historie bar preg av en intensjonalistisk Holocaust-fortolkning.²⁶ Den intensjonalistiske tolkningen, som allerede på slutten av 1980-tallet ble

²⁰ Se kapittel 5, s. 92f og Martin Block: *Zigeuner: ihr Leben und ihre Seele*, Leipzig: Bibliographisches Institut 1936.

²¹ Arnold Hermann: *Die Ziguener. Herkunft und Leben der Stämme im deutschen Sprachgebiet*, Olten: Walter-verlag 1965, s. 71. Min kursiv.

²² Arnold etterlot seg dessuten en relativ omfattende dokumentsamling bestående av bilder, tekster og liknende som i dag er tilgjengelig i Bundesarchiv Berlin.

²³ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 24 og 25.

²⁴ Ibid., s. 24 og 25.

²⁵ Donald Kenrick og Grattan Puxon: *The Destiny of Europe's Gypsies*, London: Sussex University Press 1972.

²⁶ Intensjonalisme og funksjonalisme er begreper som ble lansert av Tim Mason (1981) som konsepter i forbindelse med holocaust-forskningens historiografi. Kort sagt vektla historikere i den intensjonalistiske leiren (f.eks. historikerne A. Hillgruber, E. Jäckel og L. Dawidowicz) Hitlers rolle og den nazistiske ideologien i forklaringen på Holocausts årsaker. På den andre siden, i den funksjonalistiske leiren (blant annet historikerne K. Schleunes, M. Broszat og C. R. Browning) vektla forskerne strukturer og institusjoner ved det ”Tredje riket” som årsaker i forklaringen av Holocaust. Se Christopher R. Browning: *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge: Cambridge University Press 1992, s. 86-88.

moderert, er fortsatt tilstede hos Kenrick og Puxon. I en revidert utgave av *The Destiny of Europe's Gypsies*, betegner de for eksempel perioden før 1933 – delvis med utgangspunkt i Bayern-loven fra 1926 – som «prelude to Genocide».²⁷ Til tross for at Kenrick og Puxon relativ tidlig var ute med en vitenskapelig fremstilling i sammenlikning med tyske historikere, er argumentasjonen noe farget av at forfatterne forsøker å legitimere at sigøynernes skjebne ikke var noe annerledes enn jødernes under det «Tredje riket».

Sigøynernes historie under det «Tredje riket» kom altså mer i fokus på 1970- og 80-tallet. Det hadde blant annet sammenheng med erstatningskrav fra ofrene og skjedde parallelt med den voksende borgerrettsbevegelsen for sigøynernes rettigheter. Döring og Arnolds argumentasjon om at sigøynere ble forfulgt på grunn av «kriminalpreventive» hensyn ble ikke omstridt før langt ut på 1970-tallet.²⁸ Den andre halvparten av 1970- og begynnelsen av 1980-tallet var en periode hvor den vitenskapelige og populærvitenskapelige interessen for sigøynere vokste.²⁹ Interessen gjaldt både sigøynernes livsvilkår i datidens Tyskland og den historiske forfølgelsen av dem som gruppe under naziregimet. Derfor kan man snakke om en ny «Problembewußtsein».³⁰ Typiske representanter for den nye bevisstheten var sosiologen Joachim S. Hohmann og menneskerettsaktivisten Tilman Zülch. Hohmanns bok fra 1980, *Zigeuner und Zigeunerwissenschaft*, var blant hans mest innflytelsesrike verk på dette feltet.³¹ Fremstillingen var den første som forsøkte å forklare primærkilder for det interesserte publikum.³²

Den viktigste forutsetningen for den nye vitenskapelige orienteringen var den voksende borgerrettsbevegelsen for sigøynere i Tyskland og etableringen av «Gesellschaft für bedrohte Völker» som nevnte Zülch var med å grunnlegge. Han redigerte boka *In Auschwitz vergast* som ble utgitt i 1979.³³ Den tok for seg naziregimets sigøyrerpolitikk fra en rekke faglige ståsteder. Historiske så vel som rettslige og etnologiske fremstillinger av sigøyrerpolitikk under naziregimet og senere, var inkludert i boka. Perspektivmangfoldet preget den kommende forskningen på sigøyrerpolitikk. Et tydelig eksempel på bokas påvirkning er antologien som ble redigert av Rüdiger Vossen i 1983. Den brukte samme mønster som Zülchs fremstilling,

²⁷ Donald Kenrick og Grattan Puxon: *Gypsies Under the Swastika*, revidert utgave, Hatfield: University of Hertfordshire Press 2009, s. 9 og 10.

²⁸ Se Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 26-28.

²⁹ Ibid., s. 28 og 29.

³⁰ Ibid., s. 29.

³¹ Joachim S. Hohmann: *Zigeuner und Zigeunerwissenschaft: ein Beitrag zur Grundlagenforschung und Dokumentation des Völkermords im "Dritten Reich"*, Marburg/Lahn: Guttandin & Hoppe 1980, s. 136-219.

³² Hohmann hadde også et lite antall artikler og lovtekster fra naziregimets periode som vedlegg i boka.

³³ Tilman Zülch (Red.): *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt. zur Situation der Roma (Zigeuner) in Deutschland und Europa*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1979.

altså sigøynernes historie før deres ankomst til Europa, naziregimets forfølgelse av dem, og dernest deres livsvilkår i etterkrigstidens Europa.³⁴

Et annet viktig bidrag på slutten av 1980-tallet kom fra historikeren Rainer Hehemann.³⁵ Hans studie har vært viktig for forskningen på sigøynere fordi han var den første som på en nokså fullstendig måte foretok en studie av sigøynere i Det tyske keiserriket og Weimarrepublikken under ett. Historikeren Eva Strauß sin artikkel fra 1986 må plasseres i samme kategori. Hun undersøkte den bayerske sigøyrerpolitikken basert på arkivmateriale, og var den første som systematisk studerte forberedelsene og bakgrunnen til sigøyrerloven i Bayern. Hennes studie begrenset seg til perioden frem til lovvedtaket i 1926. Implementeringen og praksisen av loven lå altså utenfor hennes periodisering, og blir derfor undersøkt i min studie.³⁶

1990- og 2000-tallet: Ekspansjon i forskningen

I det følgende blir det fokusert på den aktuelle forskningsstatusen i perioden ca. 1990-2007. Denne perioden startet med diskusjoner om sigøyneres plass i Holocausts «offerhierarki», en debatt som har blitt holdt gående frem til i dag, om enn i moderert form.³⁷ Den betraktelige økningen i forskning på naziregimets sigøyrerpolitikk de siste to tiårene, viser tegn på økt spesialisering og institusjonalisering av forskningsområdet.

Det er to studier som tidsmessig ikke passer inn i kategorien, men som innholds- og perspektivmessig likevel bør plasseres her. Genetikeren Benno Müller-Hills *Murderous Science* som kom ut på tysk i 1984 er det ene eksemplet.³⁸ Müller-Hills verk skilte seg fra de ovennevnte Zülch og Vossens bøker, for eksempel ved at han anvendte et integrerende perspektiv på naziregimets forfølgelsespraksis overfor de ulike offergruppene. Et slikt

³⁴ Rüdiger Vossen (Red.): *Zigeuner: Roma, Sinti, Gitanos, Gypsies zwischen Verfolgung und Romantisierung: Katalog zur Ausstellung "Zigeuner zwischen Romantisierung und Verfolgung - Roma, Sinti, Manus, Calé in Europa" des Hamburgischen Museums für Völkerkunde*, Frankfurt am Main: Ullstein 1983.

³⁵ Rainer Hehemann: *Die "Bekämpfung des Zigeunerunwesens" im Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik, 1871-1933*, Frankfurt am Main: Haag + Herchen 1987.

³⁶ Se kapittel 4, s. 53f.

³⁷ Den debatten blir ikke drøftet her fordi den går utover problemstillingen. I korthet argumenterte historikere som Henry Friedlander, Richard Breitman og Sybil Milton på den ene siden at naziregimets genocidale politikk gikk utover flere grupper, deriblant sigøynere, se Henry Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide: from Euthanasia to the Final Solution*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press 1995; Sybil Milton: 'Gypsies and the Holocaust', i *The History Teacher*, 24. årgang, nr. 4, 1991: s. 375-387. På den andre siden mente for eksempel historikeren Yehuda Bauer at sigøynere ikke ble utsatt for folkemord. Selv om han modererte dette synet i 2001, er essensen i hans argument fortsatt tilstede, se henholdsvis Yehuda Bauer: 'Correspondence: "Gypsies and the Holocaust"', i *The History Teacher*, 25. årgang, nr. 4, 1992: s. 513-515; Bauer: *Rethinking the Holocaust*, New Haven: Yale University Press 2001, s. 59-67.

³⁸ Benno Müller-Hill: *Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others in Germany, 1933-1945*, Oxford: Oxford University Press 1988.

integrerende perspektiv fant senere gjenklang i andre forskeres fremstillinger, gode eksempler er historikerne Henry Friedlander og Sybil Miltons perspektiver.³⁹

Det andre viktige unntaket fra 1980-årenes forskning, gjelder bidraget fra historikeren Michael Zimmermann: *Verfolgt, vertrieben, vernichtet*.⁴⁰ Fremstillinger frem til 1980-tallet hadde ikke, til forskjell fra Zimmermanns bok, et like stort fundament i arkivmateriale. Oppfølgeren, *Rassenutopie* fra 1996, var enda mer imponerende hva gjelder omfanget av det anvendte arkivmateriale. De nevnte unntakene, og *Rassenutopie*, fikk stor innflytelse over «Romani Studies» utover 1990- og 2000-tallet.

Antologien redigert av Zimmermann⁴¹, *Zwischen Erziehung und Vernichtung*, er betegnende for hvordan man fjernet seg fra de akademiske skyttergravene som preget begynnelsen av 1990-tallet.⁴² Antologien er ikke bare mer omfattende i sitt forfattermangfold, men studien er, mye takket være Zimmermanns faglige kompetanse, også unik gjennom at mange ulike forhold og perspektiver er blitt tatt opp i boka. Et eksempel er historikeren Martin Luchterhandts kapittel om Forschungstelles rolle i sigøynepolitikken etter 1936.⁴³ Historikeren Patrick Wagners kapittel om kriminalpolitiets rolle i sigøynepolitikken er et annet.⁴⁴ En annen utvikling innen forskningen, som også fanges godt av nevnte antologi, er de mange regionale og geografi-baserte studiene av sigøynepolitikken.⁴⁵

³⁹ Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide*; Milton: 'Gypsies and the Holocaust'; Milton: 'Holocaust: The Gypsies', i *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, Samuel Totten, William S. Parsons og Israel W. Charny (Red.), New York: Routledge 2004. Det skal også legges til at Müller-Hills intervju med Adolf Würth, en av de sentrale raseforskerne i "sigøynerspørsmålet", var nyskapende i den forstand at det ikke var blitt foretatt før, se kapittel 5, s. 88.

⁴⁰ Michael Zimmermann: *Verfolgt, vertrieben, vernichtet: Die nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma*, Essen: Klartext 1989.

⁴¹ Zimmermann gikk dessverre bort den 20. januar 2007 like før antologien kom på trykk.

⁴² Michael Zimmermann (Red.): *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2007. Mer nøyaktig skyldes dette at det hadde, i alle fall i et historiefaglig perspektiv, oppstått en større fagkrets innenfor "Romani Studies".

⁴³ Ellers se Martin Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau. Entstehung und Verlauf der nationalsozialistischen Verfolgung der "Zigeuner"*, Lübeck: Schmidt-Römhild 2000; Zimmermann (Red.): *Zwischen Erziehung und Vernichtung*, s. 321-329.

⁴⁴ Zimmermann (Red.): *Zwischen Erziehung und Vernichtung*, s. 379-392.

⁴⁵ Et veldig tidlig eksempel er Wolfgang Günther: *Zur preußischen Zigeunerpolitik seit 1871. Eine Untersuchung am Beispiel des Lankreises Neustadt am Rübenberge und der Hauptstadt Hannover*, Hannover: ANS Verlag 1985. Et utvalg andre eksempler er: Udo Engbring-Romang: *Die Verfolgung der Sinti und Roma in Hessen. Zwischen 1870 und 1950*, Frankfurt a.M.: Brandes & Apsel Verlag 2001. Karola Fings og Frank Sparing: *Rassismus - Lager - Völkermord: die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung in Köln*, Köln: Emons 2005; Herbert Brettl: *Quellen zur Geschichte der „Zigeunerpolitik“ im Bezirk Neusiedl am See zwischen 1921 und 1945*, Halbtun: Lex Liszt 2007. David og John Kolsti Crowe: *The Gypsies of Eastern Europe*, New York: M.E. Sharpe 1991. Et nylig eksempel er Martin Holler: *Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der besetzten Sowjetunion (1941-1944). Gutachten für das Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma*, Heidelberg: Neumann Druck 2009. Se også Anton Weiss-Wendt: 'Extermination of the Gypsies in Estonia during World War II: Popular Images and Official Policies', i *Holocaust Genocide Studies*, 17. årgang, nr. 1, 2003.

Et diskusjonstema i den nyere forskningen som er aktuell for min studie, omhandler «maktovertakelsens» konsekvenser for sigøyrerpolitikken.⁴⁶ Statsviteren Guenter Lewys posisjon er illustrerende for hvordan regimeskiftet med hensyn til sigøyrerpolitikk er et diskusjonstema.⁴⁷ Han konkluderer med at naziregimets interesse for sigøyrere utviklet seg gradvis som følge av press nedenfra og bruker Hitlers manglende interesse for sigøyrere som et argument.⁴⁸ Presset nedenfra i forhold til sigøyrerpolitikk er naturligvis en viktig faktor, men på den andre siden viste sentrale nasjonalsosialister som Heinrich Himmler stor interesse for sigøyrere, noe som særlig kom til uttrykk fra slutten av 1937.

Lewys tese om presset nedenfra kan delvis spores tilbake til hans posisjon i forhold til nevnte tolkningsstrid mellom de intensjonalistiske og funksjonalistiske Holocaustfortolkningene på 1970- og 1980-tallet. Dersom man skal plassere min undersøkelse i forhold til disse to ytterpunktene, er det rimelig å plassere den innenfor en *semi-funksjonalistisk* tilnærming. Det vil si at i min studie blir delstatenes eksisterende strukturer fremhevet som et grunnlag for å forstå sigøyrerpolitikken karakter. I tillegg blir det lagt vekt på sentrale «raseforskeres» besettelse for sigøyrere, og deres voksende makt over det tyske byråkratiet. Samtidig blir de institusjonelle rammene og måten de påvirket sigøyrerpolitikken også viktig for min analyse. *Forschungsstelle* er et eksempel på hvordan enkelte «vitenskapelige» institusjoner, etter 1936, fikk avgjørende makt i sigøyrerpolitikken. Et annet eksempel er de institusjonelle endringene innad i politiet, herunder utviklingen fra delstatlige politietater til et koordinert og riksdekkende politivesen.

Norge: manglende forskning på tysk sigøyrerpolitikk⁴⁹

I norsk sammenheng foreligger det ikke noen forskning av sigøyrerpolitikken i Tyskland.⁵⁰ I mangel på denne kan journalisten Jahn Otto Johansens bøker nevnes.⁵¹ Disse er riktignok ikke

⁴⁶ En utførlig diskusjon av denne tematikken er å finne i kapittel 4, s. 48f.

⁴⁷ Guenter Lewy: *The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford: Oxford University Press 2000.

⁴⁸ Ibid., s. 15.

⁴⁹ Det skal i denne sammenhengen påpekes at manglende norsk forskning på tysk sigøyrerpolitikk har hatt flere ulemper. Et konkret tilfelle er detaljene rundt skjebnen til de norske sigøyrerne som ble stoppet ved den dansk-tyske grensen i 1934, og som ikke fikk innreisestilletelse til Norge og ble deportert til Tyskland. Her er samfunnsforskeren Ted Hanisch sin avhandling fra 1976 ofte sitert. Detaljene om hva som skjedde med de norske sigøyrerne er imidlertid lite kjent, se Ted Hanisch: *Om sigøyrerspørsmålet: en undersøkelse av bakgrunnen for sosial konfrontasjon*, Oslo: Institutt for samfunnsforskning, 1976, s. 60-65.

⁵⁰ Det finnes likevel forskning i Norge som har anvendt og integrert det utenlandske forskningsmaterialet, for eksempel tysk og nederlandsk, og kontekstualisert forskningen i historien om grupper som romani ("tater") og andre omreisende, se blant annet Haave: *Sterilisering av tater 1934-1977*; Knut Kjeldstadli, Einar Niemi, Jan Eivind Myhre (Red.): *Norsk innvandringshistorie, Bind 2. I nasjonalstatens tid 1814-1940* Oslo: Pax Forlag 2003. Se også Elisabeth Eide og Anne Hege Simonsen: *Mistenedlige utlendinger: minoriteter i norsk presse gjennom hundre år*, Kristiansand: Høyskoleforlaget 2007.

⁵¹ Johansen har i en årrekke vist et varmt engasjement for sigøyrernes rettigheter i Europa, og i denne forbindelse har han skrevet en rekke bøker om sigøyrere, se Jahn Otto Johansen: *Sigøyrernes Holocaust*, Oslo:

av historiefaglig art, men Johansen tillegges tidvis en ekspertrolle i forhold til temaet i norsk offentlighet.⁵² I egenskap av å være «ekspert» på sigøynernes historie, har han også skrevet et kapittel i en ellers forskningsbasert antologi fra 2008, *Folkemordenes svarte bok*.⁵³

I nevnte kapittel er tysk sigøyrerpolitikk behandlet overfladisk, og fremstillingen inneholder en del faktafeil.⁵⁴ Uten kritiske kommentarer eller oppfølging, siterer Johansen en tidslinje som er utarbeidet av Ian Hancock. I denne tidslinjen hevder Hancock at det i 1927 ble opprettet spesielle leire for sigøynere i Bayern, og at tvangssteriliseringsloven fra 1933 «tok spesielt sikte på sigøynere [...]».⁵⁵ Det finnes imidlertid ikke referanser eller informasjon om såkalte bayerske leire i 1927, verken i forskningslitteraturen eller i arkivmateriale fra Bayern. Det kan tenkes at det Hancock karakteriserer som leire, og som Johansen ukritisk anvender, kan være en henvisning til arbeidsanstaltene i Bayern. En rimelig tolkning er derfor at det er forfatternes politiske engasjement for sigøynernes rettigheter som påvirker fremstillingen i den retningen, slik at arbeidsanstalter blir til «spesielle leire for sigøynere».

Når det gjelder tvangssteriliseringen av sigøynere, har forskere som for eksempel historikeren Gisela Bock, illustrert hvordan sigøynere ikke var en *eksplisitt målgruppe* i myndighetenes vurderinger av og arbeid med tvangssteriliseringsloven, eller dens anvendelse.⁵⁶ Sigøynere var, slik det også illustreres i foreliggende studie, en av gruppene som loven gikk særlig utover, men den tok ikke spesielt sikte på sigøyrerne.⁵⁷ Dette er dessuten godt integrert i norsk forskning innenfor det bredere feltet for studier av norske myndigheters

J. W. Cappelens Forlag 1989; Johansen: *Folket som ingen vil ha: forfølgelsen av sigøyrerne i Øst-Europa*, Oslo: Aschehoug 1995; Johansen: *De mest forfulgte av de forfulgte: sigøyrerne på Balkan*, Molde: Bjørnstjerne Bjørnson-Akademiet 2005; Johansen: *Romafolket (sigøyrerne) - utstøtt og forfulgt*, Drøbak: Kultur og utenriks 2010. Disse publikasjonene, inkludert sistnevnte, kan kritiseres for liknende forhold som det her påpekes i forhold til hans artikkel fra 2008 som er representativ for hans publikasjoner.

⁵² Se for eksempel Magnhild Folkvord: 'Jahn Otto Johansen om sigøynarane i Europa: – Ei utfordring for EU og for Noreg', i *Klassekampen* 24.07.2010, s. 13.

⁵³ Jahn Otto Johansen: 'Sigøyrerne: Forfulgt i århundrer', i *Folkemordenes svarte bok: Politisk massevold og systematiske menneskerettighetsbrudd i det 20. århundret*, Bernt Hagtvat (Red.), Oslo: Universitetsforlaget 2008, s. 292-307. Nevnte antologi er tidligere blitt kritisert for valg av bidragsyttere, se Anton Weiss-Wendt, og Bård Larsen: 'Folkemordfornektelse: Akademisk uredelighet og politisk agenda', i *Etter Lemkin. Tidsskrift for studier av folkemord og politisk massevold.*, 1. årgang, nr. 1, 2009: s. 68-83. Se også Sigurd Sverre Stangeland: 'Bokmelding: Bernt Hagtvat (red.) Folkemordenes svarte bok', i *Historisk Tidsskrift*, nr. 4, 2008. Johansens bidrag i antologien har imidlertid ikke blitt tatt opp tidligere.

⁵⁴ Johansens teleologiske syn på sigøynernes historie er et annet trekk ved hans fremstillinger om emnet, men dette berøres ikke her.

⁵⁵ Jahn Otto Johansen: 'Sigøyrerne: Forfulgt i århundrer', s. 296 og 297. Min kursiv.

⁵⁶ Ellers se Gisela Bock: 'Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State', i *Signs*, 8. årgang, nr. 3, 1983; Bock: *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*, Opladen: Westdeutscher Verlag 1986; Bock: 'Zwangssterilisation im Nationalsozialismus', i *Dimensionen der Verfolgung. Opfer und Opfergruppen im Nationalsozialismus*, Sibylle Quack (Red.), München: Deutsche Verlags-Anstalt 2003.

⁵⁷ Se kapittel 4, s. 65f.

politikk overfor de omreisende. Historikeren Per Haaves doktoravhandling om den norske steriliseringspraksisen overfor «tater», er et illustrerende eksempel.⁵⁸

Ellers hevder Johansen at «Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens» ble opprettet i München i 1936 og at «det var her Ritter kunne bygge opp en stor stab». «Reichszentrale» ble imidlertid ikke etablert før i mai 1938, og var operativ først fra 1. oktober samme år. Dessuten opererte «Reichszentrale» fra *Berlin*, og ikke München som Johansen hevder.⁵⁹ Ritter befant seg altså i Berlin og arbeidet i det nyopprettede Forschungsstelle, ikke «Reichszentrale».⁶⁰ Slike unøyaktigheter er alvorlige, spesielt med tanke på at selv lett tilgjengelige engelskspråklige bøker er tydelige på slike hendelsesforløp.⁶¹ På grunnlag av disse punktene, blir Johansens fremstillinger om tysk sigøynerpolitikk ikke anvendt i den foreliggende studien.⁶²

1.3 Kildemateriale

Det primære kildegrunnlaget for denne studien er innhentet fra en rekke tyske arkiver, samt et mindretall tidsskriftsartikler fra samtiden.⁶³ En generell tendens i kildene for sigøynerpolitikk, er at de delvis er mangelfulle eller helt fraværende. Dette gjelder spesielt for politiets praksis overfor sigøynere. Det er for eksempel bare et fåtall dokumenter som har overlevd fra Reichskriminalpolizei.⁶⁴ Det bayerske kildematerialet fra *Bayerisches Hauptstaatsarchiv* (Bay.HStA) er derfor helt unikt fordi det er forholdsvis omfangsrik. Det gjelder spesielt dokumenter tilknyttet forarbeidet med den bayerske sigøynerloven og dens iverksettelse i form av internering av individer i tvangsarbeidsanstalter.

Det bayerske kan inndeles i tre kategorier avhengig av dokumentenes innhold og hensikt. Den første kategorien omfatter perioden etter første verdenskrig som var preget av den bayerske delstatens initiativer og lederrolle i en restriktiv sigøynerpolitikk blant de tyske delstatene. Disse kildene er preget av myndighetenes ambisjoner om å føre en enhetlig og

⁵⁸ Haave: *Sterilisering av tater 1934-1977*.

⁵⁹ Se blant annet *Bay.HStA: MInn 72579*: Ministerblatt des Reichs- und Preußischen Ministeriums des Innern, 'Aufgaben der Polizei', 25.05.1938.

⁶⁰ Med hensyn til Johansens fremstilling, er det interessant at han først henviser til "Reichszentrale" og Ritters rolle, og deretter redegjør for Marzahn-leiren. Fremstillingen bygger opp til at myndighetenes etablering av Marzahn-leiren, skal ha vært et resultat av radikaliserings av sigøynerpolitikk i 1936. Leiren var imidlertid planlagt siden 1934, og var slikt sett ikke et tiltak som ble besluttet i 1936. Altså må den betraktes som en del av sigøynerpolitikken før dens radikaliserings, se kapittel 4, s. 71f.

⁶¹ Se for eksempel, *The Nazi Persecution of the Gypsies*, s. 28; Milton: *Holocaust: The Gypsies*, s. 167 og 168.

⁶² Hvorvidt Johansen bør tildeles en ekspertrolle med hensyn til *tysk sigøynerpolitikk*, i norsk offentlighet så vel som i akademien, er også tvilsomt.

⁶³ For en oversikt over disse tidsskriftsartiklene, se under trykte primærkilder i referanselisten.

⁶⁴ Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau*, s. 13 og 14. Se også Josef Henke: 'Quellenschicksale und Bewertungsfragen. Archivische Probleme bei der Sicherung von Quellen zur Verfolgung der Sinti und Roma im Dritten Reich', i *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 41. årgang, nr. 1, 1993: s. 61-63.

koordinert politikk overfor sigøynere, spesielt med tanke på perioden ca. 1922-1926.⁶⁵ I den andre kategorien som angår perioden ca. 1926-1935, forsøkte Bayern, etterfulgt av andre delstater, å realisere de ovenfor skisserte ambisjonene med koordinering og enhetliggjøring av sigøyrerloven og den restriktive sigøyrerpolitikken.⁶⁶ Den tredje kategorien inneholder kilder for iverksettelsen av sigøyrerloven, altså interneringsbegjæringer av individer fra Bayern.⁶⁷ Materialet er enormt, og like omfattende som begge de andre ovennevnte kategoriene til sammen.⁶⁸

Det er her på sin plass å kommentere disse kildenes opphavssituasjon. Det aller meste av materialet fra Bayern omfatter innenriksministeriets sakspapirer. Dokumentene inneholder kommunikasjon mellom andre tyske delstater, og en brorpart omhandler den interne sigøyrerpolitikken i Bayern. Fellestrekket for disse er at de er offentlige, eller om man vil byråkratiske, dokumenter. Hvilke implikasjoner har dette? I dagens kontekst, med nokså gjennomslutlig offentlighetsinnsyn, vil slike dokumenter være tilgjengelig for allmennheten. Departementsdokumenter i nyere tid, for eksempel, er skrevet med sikte på et større publikum som budskapsmottakere og det påvirker utformingen av dokumenter og vedtak.⁶⁹ Dokumentene som er grunnlaget for denne studien, var derimot ikke ment for offentligheten. Dokumentenes offentlige karakter spilte dermed ingen rolle for utformingen av dem. For problemstillingen i denne studien er dette ikke et negativt trekk. På denne måten er kildematerialet et mer genuint uttrykk for *myndighetenes* motivasjon for den politikken som ble ført. De er altså mer relevante og representative for problemstillingen.

Dessuten har dokumentene, for eksempel med tanke på iverksettelsen av den bayerske sigøyrerloven, stort sett av en formell karakter med standardiserte formularer og vendinger.⁷⁰ En viss endring av denne standarden inntraff på slutten av 1933. Dette gjaldt for eksempel utviklingen av egne skjemaer eller brevmal for internering av sigøynere og «Arbeitsscheue» til arbeidsanstalter.⁷¹

⁶⁵ Se akten MIInn72577.

⁶⁶ Se akten MIInn 72578. Kildematerialet for denne perioden inneholder kommunikasjon mellom delstatene angående sigøyrerlovens anvendelse. I dette materialet inngår også måten Zigeunerpolizeistelle i München fungerte som etterretningssentral for "sigøyrerbekjempelse" i Tyskland.

⁶⁷ I de interneringssakene som det blir trukket eksempler fra, blir etternavnet til de berørte blir anonymisert i kildehenvisningene, men originale brevtittel og kjennetegn bevares. Se kapittel 4, s. 54f.

⁶⁸ Aktene som er gjennomgått og danner grunnlaget for oppgavens diskusjoner av sigøyrerloven, omfatter ca. 2000 sakspapirer, se MIInn 71560, 71561, 71562, 71563, 71564, 71565. I tillegg til disse kommer noe av materiale fra Außenministerium (MA), Finanzministerium (MF), Landwirtschaftsministerium (ML) og Staatskanzlei (StK).

⁶⁹ Knut Kjeldstadli: *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*, Oslo: Universitetsforlaget 1999, s. 176.

⁷⁰ For betraktninger av denne art, se *ibid.*, s. 176.

⁷¹ Se kapittel 4, s. 58.

Det resterende kildematerialet er hentet fra *Bundesarchiv Berlin* (BA Berlin) og *Landesarchiv Berlin* (LA Berlin). Det er et forholdsvis lite omfang kilder som er overlevert for perioden før 1936. Når det gjelder perioden etter (ca. 1936-1938) finnes det derimot en større mengde overleverte kilder. Sigøynerspolitikken sentralisering til Berlin fra 1936 må være en av forklaringene på at det er flere kilder om sigøynerspolitikk i Berlin fra og med 1936. Dokumentene omhandler beslutninger og politikk innad i naziregimet og er fragmentarisk bevart i BA Berlin. Noe materiale finnes også i LA Berlin, hvor det blant annet finnes enkelte sakspapirer om korrespondansen mellom innenriks- og utenriksministeriet i Preussen, spesielt for perioden før 1936. Et typisk eksempel på materialet fra LA Berlin er dokumenter fra begynnelsen 1930-tallet som tar opp «behovet» for en sigøyrerleir i Preussen.⁷²

Når det gjelder naziregimets periode stammer primærkildene fra ulike akter i BA Berlin. Dette materialet er ikke like omfangsrik som kildene fra Bay.HStA.⁷³ I denne sammenheng fortjener den private dokumentsamlingen til Hermann Arnold fra BA Berlin en kommentar.⁷⁴ Han overleverte dokumenter og materiale som han hadde samlet i forbindelse med sin, i ettertid diskrediterte, forskning til Bundesarchiv i 1981.⁷⁵ Det som spesielt er anvendt i min undersøkelse omhandler noen sekundærmateriale i samtiden, blant annet et par artikler av Ritter. Diskrediteringen av Arnolds forskning gjør det nødvendig å være kritisk til hans egne notater og liknende. Dette er det imidlertid ingen grunn til i de anvendte kildene, ettersom det kun er artiklene fra Ritter som er benyttet fra akten. Et unntak fra dette er et brev som skildrer omstendighetene rundt Marzahn-leiren fra 1936, men kilden er ikke forfattet eller bearbeidet av Arnold.⁷⁶

1.4 Begrepsavklaringer

I det følgende foretas begrepspresiseringer og -definisjoner som er viktige for undersøkelsen. Den viktigste avklaringen gjelder bruken av sigøyrer-betegnelsen og hvorfor alternative begreper, som «Sinti und Roma» ikke anvendes i studien. Ellers blir andre begreper og konsepters anvendelse, som sigøynerspolitikk og -bilder, samt antisiganisme belyst.

⁷² Se kapittel 4, s. 71.

⁷³ For et oversikt over alle aktene se utrykte primærkilder i referanselisten.

⁷⁴ BA Berlin: ZSg 142, slik arkivsignaturen hentyder, ble denne samlingen arkivert under Zeitgeschichtlichen Sammlung.

⁷⁵ Henke: 'Quellenschicksale', s. 69. I tillegg, se også s. 6.

⁷⁶ Se kapittel 4, s. 73. Ellers se *BA Berlin: ZSg 142/29*: 'Gerhart Stein an Herr Regierungsdirektor: Untersuchungen im Zigeuner - Lager Marzahn', Frankfurt: 26.10.1936.

«Roma und Sinti» eller sigøynere?

I en historisk fremstilling bør begrepsbruken være både praktisk og etisk forsvarlig. Med praktisk menes det at begrepsbruken ikke skal behøve en stadig definering underveis, eller at begrepet ikke skal måtte skrives i anførselstegn hele tiden, da dette kan påvirke leservennligheten i en tekst. Begrepsbruken bør med andre ord være konsekvent og tydelig slik at fremstillingen ikke fører til misforståelser. Det etiske hensynet innebærer at man ikke reproducerer og viderefører fortidens fordommer i en nåtidige historiefaglig fremstilling. En adekvat og korrekt begrepsbruk bør derfor befinne seg i skjæringspunktet mellom disse to hensyn. I min studie anvendes begrepet sigøynere, og her argumenteres det for hvorfor denne begrepsbruken ikke er i strid med de to ovennevnte hensynene.

Nyere studier om sigøynere starter gjerne med en posisjonering i forhold til begrepsbruken: i hvilken sammenheng skal sigøynere, «Roma» eller andre alternativer benyttes? Det skyldes sigøynerebegrepets, spesielt den tyske formen «Zigeuner», negative konnotasjoner. Derfor er begrepene «Roma und Sinti» de mest brukte termene i litteraturen.⁷⁷ Tendensen i engelskspråklige fremstillinger er likevel at det har vært lavere terskel for å anvende «Gypsy»-termen til tross for at sistnevnte er et like belastet begrep som «Zigeuner».⁷⁸ Betegnelsen sigøynere finnes i liknende former på tysk (Zigeuner), fransk (Tsiganes), polsk (cyganie), russisk (ciganki) og svensk (zigenare).⁷⁹ Det etymologiske opphavet til begrepet er imidlertid ukjent.⁸⁰ «Roma» kommer fra romani (sigøynernes språk) og betyr menneske.

Det er med rette blitt påpekt at «Zigeuner»-termen vekker negative assosiasjoner hos noen sigøynere, spesielt etter nasjonalsosialismens forbrytelser mot grupper under betegnelsen «Zigeuner». Dette var imidlertid ikke tilfelle umiddelbart etter andre verdenskrig. På 1960-tallet etablerte for eksempel Walter Strauss og Wilhelm Weiss den første organisasjonen for

⁷⁷ Stéphane og Lev Tcherenkov Laederich: *The Roma. Otherwise known as Gypsies, Gitanos, Gýftoi, Tsiganes, Tigani, Cingene, Zigeuner, Bohémiens, Travellers, Fahrende, etc.* Basel: Schwabe Verlag 2004; Wippermann: "Auserwählte Opfer?". Michael Burleigh og Wolfgang Wippermann: *The Racial State: Germany 1933-1945*, Cambridge: Cambridge University Press 1991; Zimmermann: *Rassenutopie*. Det finnes også andre varianter av Roma-betegnelsen, f.eks. Rroma som skrives med to r-er for å motvirke andre assosiasjoner til begrepet, men med samme betydning som roma-begrepet. Se Laederich: *The Roma*, s. xxxiv.

⁷⁸ Et utvalg eksempler er: Crowe: *The Gypsies of Eastern Europe*; Angus Fraser: *The Gypsies*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd. 1995; Kenrick og Puxon: *The Destiny of Europe's Gypsies*; Lewy: *The Nazi Persecution of the Gypsies*; Lucassen, Willems, og Cottaar: *Gypsies and Other Itinerant Groups*. Gilad Margalit: *Germany and its Gypsies. A Post-Auschwitz Ordeal*, Wisconsin: University of Wisconsin Press 2002; Mayall: *Gypsy Identities*; Milton: 'Gypsies and the Holocaust'. En kritikk mot betegnelsen har tidligere vært at man ikke alltid skrev dette begrepet med stor forbokstav på engelsk. Et eksempel på dette er en anmeldelse av Martin Blocks *Zigeuner*, i R.A.S.M.: 'Gypsies, their Life and their Customs', i *Man*, 40. årgang, November, 1940: s. 172. Denne bemerkningen gjelder, vel å merke, ikke for nåtidens litteratur.

⁷⁹ På engelsk og spansk (henholdsvis Gypsies og Gitanos) har begrepet hatt en annen begrepshistorisk utforming, fordi det på 1200-tallet ble feilmessig antatt at sigøynere egentlig var egyptere, derav Gypsies og Gitano.

⁸⁰ Det har ofte vært antatt termen kommer fra det greske ordet *Athingani* som betyr de som ikke vil at andre skal røre dem eller de som vil bli uberørt, men det eksisterer ingen konsensus derom.

sigøynernes rettigheter i Vest-Tyskland. Da hadde de ingen problemer med å kalle organisasjonen for «Zentral Komitee der Zigeuner». Fra 1970-tallet ble denne terminologien derimot sett på som fordomsfull av sigøynernes politiske organisasjoner.⁸¹ Det var i 1971 at «Roma» som betegnelse ble vedtatt av den første verdenskongressen for sigøynere i London. Deltakerne, stort sett intellektuelle og akademikere, vedtok at «Roma» skulle anvendes som betegnelse på alle sigøynere i verden.

Begrepet «Sinti» som historisk har blitt brukt om sigøynere i tyskspråklige land, skulle fortsatt kunne anvendes og ble ikke sett på som negativ av deltakerne ved 1971-konferansen. Deltakernes initiativ er imidlertid ikke uproblematisk. Til tross for at man antar at sigøynere flest er enige i definisjonen og betegnelsen som man vedtok på 1970-tallet, har ikke de forskjellige undergruppene av sigøynere gitt sin aksept eller vist ønske om å bli omtalt som «Roma». Selv i Tyskland er det ingen konsensus blant sigøynere (eller deres organisasjoner) om hvilket begrep som bør anvendes. De to hovedorganisasjonene for sigøynernes rettigheter i Tyskland, «Sinti Allianz Deutschland» og «Zentralrat Deutscher Sinti und Roma» har eksempelvis inntatt to ulike posisjoner. Mens *Sinti Allianz* avviser bruken av samlebetegnelsen «Roma», mener *Zentralrat* at anvendelsen av «Zigeuner»-termen er rasistisk og nedverdiggende overfor sigøynere.

En nyansert og korrekt måte å omtale sigøynere som «Roma» synes vanskelig i en historisk undersøkelse av tyske sigøynere. Sinti er en undergruppe og brukes om sigøynere fra tysktalende områder. Ved anvendelse av «Roma» risikerer man å ekskludere sigøynere fra for eksempel Lowari-, Kale- og Manuscha-undergruppene – det skyldes delvis at begrepet ikke er helt innøvd i forskjellige språk og at ikke alle sigøynere vedkjenner seg betegnelsen. Nevnte undergrupper av sigøynere, spesielt de i Øst-Europa, har ikke noe forhold til betegnelsen «Roma».

Betegnelsene «Roma und Sinti» og sigøynere bærer alle på godt og vondt egne meningsinnhold. Argumentasjonen fra ulike hold om at sigøynerebegrepet bør fjernes *fordi* sigøynere oppfatter det som negativ, er ikke nødvendigvis et godt nok argument, i alle fall ikke i historiefaglige fremstillinger som omhandler fortidige forhold. I de historiske kildene som danner grunnlaget for min studie, er det nærmest kun «Zigeuner» som har blitt anvendt. Kildenes anvendelse av begrepet er dessuten inkonsekvent og variert. Man har for eksempel brukt «Zigeuner» om alle undergruppene (Lowari-, Kale- og Manuschagruppene) eller grupper som er blitt assosiert med sigøynere («Jenische» eller «Landfahrer»). Det er vanskelig, om ikke

⁸¹ Margalit: *Germany and its Gypsies*, s. xiv.

umulig, å stadfeste hvorvidt det for eksempel er Kale- eller Lowari-gruppene myndighetene sikter til i kildene.

I min undersøkelse, med tyske myndigheters sigøyrerpolitikk som formål, kunne «Sinti» i prinsippet ha vært anvendt. «Sinti» er et begrep som både historisk og i dag refererer til sigøynere bosatt i tyskspråklige områder. Det er imidlertid utfordringer knyttet til dette begrepet også. For det første omfatter min studie myndighetenes politikk ikke bare overfor tyske sigøynere, men også sigøynere som reiste rundt eller levde i Tyskland og som ikke nødvendigvis hadde tysk statsborgerskap.⁸² For det andre, og viktigst i denne sammenhengen, anvender de historiske kildene begrepet «Zigeuner» – med tilhørende negativ begrepsinnhold – og det er som påpekt ikke en lett oppgave å vite om kildene sikter til «Sinti» eller til såkalte utenlandske sigøynere.

I en norsk skrivetradisjon blir situasjonen dessuten annerledes enn i tysk- og engelskspråklige sammenhenger. Den norske omreisende befolkningens historie i Norge – eksempelvis myndighetenes politikk overfor disse – har i sin essens ikke vært annerledes enn i resten av Europa. Likevel har sigøyrerbegrepet ikke en like negativ konnotasjon på norsk sammenliknet med tysk.⁸³ Sigøyrer-termen i studien henviser til de gruppene som tyske myndigheter historisk har betegnet som «Zigeuner» uten å reprodusere eller implisere myndighetenes negative begrepsinnhold i betegnelsen. Sigøyrer-termen sikter altså til de personene som selv definerte seg som sigøynere, eller som tilfellet oftest var, slik tyske myndigheter satte merkelappen sigøynere på.⁸⁴

Sigøyrerpolitikk og -bilder

Zimmermann har påpekt at, tatt i betraktning den enorme variasjonen mellom de europeiske landenes politikk, gir det ikke alltid mening å tale om sigøyrerpolitikk.⁸⁵ Hvorvidt politikken

⁸² Myndighetene omtalte disse som "ausländische" eller "staatenlose Zigeunern". Nasjonaliteten til disse er ukjent og som oftest ikke oppgitt i kildene.

⁸³ Man kan derfor naturligvis diskutere hvorfor NRK og Aftenposten, nærmest over natta og uten særlig overveieelse, besluttet å anvende begrepet rom eller romfolket istedenfor sigøyrer fra og med april 2008, se blant annet Marie Norum Lerbak: "'Sigøyrer' er ute, inn med rom", i *Aftenposten* 17.04.2008, s. 2. Se også tidligere Utdanningsminister Lars Roar Langslets problematisering Lars Roar Langslet: 'Uheldig ordbytte', i *Klassekampen* 18.06.2008, s. 23. Et parallelt eksempel er begrepet indianer: det er ikke politisk korrekt å betegne denne gruppen som indianere i amerikansk sammenheng, Native Americans er mer godtatt. I Norge er det derimot utbredt å betegne denne gruppen som indianere, noe som stadig forekommer i aviser.

⁸⁴ For en diskusjon av ulike forståelser av sigøynere som gruppe(r), se kapittel 2, s. 29f. Myndighetenes merkelappsetting av ulike omreisende individer og grupper er blitt betegnet som "Labeling", se også Leo Lucassen: 'The Power of Definition. Stigmatisation, Minoritisation and Ethnicity Illustrated by the History of Gypsies in the Netherlands', i *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 2. årgang, nr. 27, 1991; Lucassen: *Zigeuner : die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffes in Deutschland 1700-1945*, Köln: Böhlau 1996; Lucassen, Leo Wim Willems, og Annemarie Cottaar: *Gypsies and Other Itinerant Groups*; Willems: *In Search of the True Gypsy*.

⁸⁵ Zimmermann (Red.): *Zwischen Erziehung und Vernichtung*, s. 22.

overfor sigøynere, eller andre grupper som ble assosiert med dem, var et uttalt mål, var avhengig av landenes politiske tradisjon og ulike tolkninger av konsepter som «'Nation', 'Volk' oder 'Klasse'». ⁸⁶ Zimmermanns problematisering er på sin plass. I denne undersøkelsen foretas det imidlertid en mer pragmatisk definisjon av konseptet sigøynerpolitikk. Med sigøynerpolitikk blir det i denne studien siktet til myndighetenes ulike tiltak og politikk overfor sigøynere. Det skal i denne sammenheng påpekes at myndighetenes politikk overfor denne gruppen hadde en regulerende og kontrollerende karakter. Man bør derfor ikke bruke sigøynerpolitikk uten å være bevisst politikkenes diskriminerende karakter. Bruken av begrepet sigøynerpolitikk er altså ikke ensbetydende med at det finnes et problem (sigøynere) som skal forsøkes løst.

Begrepet sigøynerbilder ble spesielt anvendt av Hohmann, og begrepet referer til ulike forestillinger om sigøynere som eksisterte i det tyske samfunnet. ⁸⁷ Til tross for at mitt fokus er på myndighetenes politikk, var det en sammenheng mellom sigøynerbilder på, det man kan kalle for, folkelig og myndighetsnivå. Myndighetenes fokus på sigøynere som et sikkerhetspolitisk problem kan langt på vei ses på som et uttrykk for forestillingene i samfunnet om sigøynere som «kriminelle».

Antisiganisme

Antisiganisme er min fornorskning av termen som på tysk og engelsk heter henholdsvis «Antiziganismus» og «anti-Gypsism». Termen henviser bokstavelig talt til fiendskap mot sigøynere. Forfatteren av termen antisiganisme er ukjent, men begrepet antas å komme fra det franske språket, «l'antitsiganisme». ⁸⁸ Historikeren Wolfgang Wippermann kan krediteres for å ha teoretisert begrepet og innført det inn i det tyske språket. ⁸⁹ Han er også den som går lengst i å sidestille antisiganisme med antisemittisme. Antisiganisme kan, ifølge Wippermann, ha ulike former: den kan både være religiøs og sosialt motivert. I den grad dette begrepet anvendes i denne undersøkelsen, henviser det imidlertid kun til myndighetenes politikk og de såkalte sigøynerforskernes pseudovitenskap basert på negative stereotypier om sigøynere. Med andre ord foretas det ikke en likestilling mellom antisemittisme og antisiganisme, slik Wippermann tar til ordet for.

⁸⁶ Ibid., s. 22.

⁸⁷ Hohmann: *Zigeuner und Zigeunerwissenschaft*, s. 17f; Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau*, s. 73.

⁸⁸ Wolfgang Wippermann: 'What does Antiziganism mean? Proposal of a Scientific Definition from Different European Viewpoints', i *International Antiziganism Conference*, 08-09.10.2005.

⁸⁹ Wolfgang Wippermann: *Wie die Zigeuner: Antisemitismus und Antiziganismus im Vergleich*, Antifa Edition Berlin: Elefant Press 1997; Wippermann: *"Auserwählte Opfer?"*.

1.5 Oppgavens struktur

Det følgende kapitlet tar for seg de teoretiske og metodologiske perspektivene som danner grunnlaget for studien. Her drøftes blant annet hvordan kontinuitet i sigøynerpolitikken fra Weimarrepublikken til naziregimet kan forklares ut fra statens og myndighetens regulerings- og ordensbehov. Sistnevnte blir særlig knyttet an til modernitet som forklaringsramme.

I kapittel 3 gis det en generell innføring i tysk sigøynerpolitikk før 1929. Perioden 1925-1929 blir i særlig grad gjenstand for analyse, og viktige prosesser i dette tidsrommet blir drøftet med grunnlag i arkivmaterialet. Tyske delstaters forsøk, med Bayern i spissen, på utarbeidelse av en avtale om felles sigøynerpolitikk, samt vedtaket av sigøynerloven i Bayern og dens implementering i perioden 1926-1929, er blant de prosessene som drøftes.

Kapittel 4 er et omfattende analysekapittel, med fokuset på sigøynerpolitikken fra 1929 til 1935. De overordnede temaene som analyseres er anvendelsen av den bayerske sigøynerloven i perioden, og naziregimets sigøynerpolitikk etter «maktovertakelsen». I forbindelse med naziregimets sigøynerpolitikk blir det foretatt en diskusjon av hvorvidt regimeskiftet førte til umiddelbare brudd med tidligere politikk.

Analysen i kapittel 5 tar for seg utviklingen i sigøynerpolitikk mellom 1936 og 1938. Politivesenets sentralisering og utviklingen av et «rasevitenskapelig» sigøynerbilde, blir satt i sammenheng med myndighetenes radikaliserende sigøynerpolitikk. Det følger dessuten en oppsummering på slutten av kapitlene 3, 4 og 5.

I kapittel 6 knyttes de ulike diskusjonstrådene sammen og konkluderes. Kontinuitet- og bruddmomentene er naturligvis sentrale elementer i konklusjonene.

KAPITTEL 2: TEORI OG METODE

I det følgende kapitlet belyses det teoretiske og metodologiske utgangspunktet for studien. Formålet er å illustrere hvordan valgte metode og teori operasjonaliseres i de etterfølgende analysekapitler i studien.

Før en drøfting av de metodologiske og teoretiske perspektivene i denne studien, kan det være på sin plass å repetere hovedpoengene fra historiografien. Sigøynere var som nevnt lenge en fraværende offergruppe i litteraturen om naziregimets forfølgelsespraksis. De ble definert og omskrevet som offergruppe for alvor først på 1970- og 1980-tallet. Forskningssituasjonen har imidlertid endret seg og det har blitt et økt fokus på sigøynere i forskningen siden midten av 1990-tallet, både kvalitativt og kvantitativt. Historikeren Gilad Margalit har argumentert for at forskningen av sigøynernes historie har delvis foregått i «jødiske narrativer» knyttet til naziregimets ugjerninger.¹ Den tidlige forskningen om emnet, som bærer preg av en intensjonalistisk tilnærming, illustrerer Margalits poeng.² Slikt sett er den tidlige forskningen farget av en lineær historiefortolkning som tar utgangspunkt i at majoritetssamfunnet inntok en stadig mer fiendtlig holdning til sigøynere gjennom middelalderen, en utvikling som forverret seg i Keiserriket og Weimarrepublikken. Videre, ifølge samme syn, kulminerte det hele under naziregimet med folkemordet på sigøynere og senere med diskriminering av sigøynere i dagens Øst-Europa.

Et teleologisk historiefaglig utviklingsbilde er problematisk fordi kontinuiteten i sigøyrerpolitikk nærmest utelukkende forklares ut fra premisset om at *antisiganisme* var den utslagsgivende motivasjonen for myndighetenes politikk til *enhver tid*. Konklusjonen innenfor en slik fortolkningsramme blir altså at regimenes, det være seg Weimarrepublikken eller naziregimet, mottakelighet for antisiganisme kan fungere som målestokk for sigøyrerpolitikkenes karakter.³

¹ Gilad Margalit: 'The Uniqueness of the Nazi Persecution of the Gypsies', i *Romani Studies* 5, 10. årgang, nr. 2, 2000: s. 185. Se også kapittel 1, s. 4f. Argumentet går ut på at forskere ofte bruker kriterier for forfølgelse på sigøynere med bakgrunn i jødernes historie under nasjonalsosialismen.

² Slik det er forklart tidligere (kapittel 1, s. 6) er intensjonalisme og funksjonalisme begreper som ble lansert av Tim Mason i 1981. Mens historikere i den intensjonalistiske leiren vektla Hitlers rolle og nazismen som ideologi i forklaringen på Holocaust, fokuserte funksjonalistene på strukturer og institusjoner ved det "Tredje riket" som faktorer i forklaringen av Holocaust. Gode eksempler på slike intensjonalistiske tolkninger i studien av sigøynere er: Ian Hancock: *The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution*, Ann Arbor: Karoma Pub 1987; Donald Kenrick og Grattan Puxon: *The Destiny of Europe's Gypsies*, London: Sussex University Press 1972; Romani Rose: *The National Socialist Genocide of the Sinti and Roma : Catalogue of the Permanent Exhibition in the State Museum of Auschwitz*, Heidelberg: Dokumentations- und Kulturzentrum Dt. Sinti und Roma 2003.

³ Et annet grunnlag for en slik lineær historiefortolkning, er ulike forfatteres politiske aktivisme som delvis har ført til et ensidig og lineært utviklingsbilde. Et aspekt ved den politiske aktivismen var tidligere kjennetegnet av forfatterens agenda om å skape anerkjennelse for at nazistenes politikk overfor sigøynere var og konstituerte et

Forfølgelsen av sigøynere, eller de som ble stemplet av myndighetene som sigøynere, blir i den foreliggende studien betraktet innenfor rammeverket av to teoretiske perspektiver. *For det første* blir fenomener og prosesser tilknyttet moderniteten vektlagt som forklaring på sigøyrerpolitikkenes spesifikke karakter under de to politiske regimene. Strukturer som ligger bak statens forfølgelse av sigøynere, har vært et moment som lett har havnet i skyggen i ovennevnte intensjonalistiske og lineære forklaringer på hvorfor sigøynere ble forfulgt under ulike regimer. Staten og myndighetenes strukturer, mentalitet og behov for å kontrollere og forfølge sigøynere, er grunnleggende for denne studiens perspektiv.

Det argumenteres for at forfølgelsen av sigøynere må studeres parallelt med den europeiske samfunnsutviklingen sett i et bredere perspektiv. Generelle utviklingstrekk og betingelser ved de europeiske samfunnene må tas med som forklaringer på hvorfor sigøynere ble mål for regulative og undertrykkende maktutøvelser. Studien fokuserer særlig på konsekvenser av statens fremvekst i form av utviklingen av ordens- og kontrollmekanismer rettet mot egne borgere, som settes i sammenheng med det man kan kalle for en *moderne orden*.⁴ Vitenskapens rolle i statsadministrasjonen og i statsapparatets forsøk på å skape orden i samfunnet, er typiske eksempler på hva modernitet som historisk prosess innebærer. Dette eksemplifiseres i studien med henvisning både til politiets vitenskapeliggjøring og profesjonalisering som påvirket måten myndighetene imøtekom «sigøyrerproblemet».

Et viktigere eksempel er vitenskapsfolk sine roller i sigøyrerpolitikken i tidsrommet 1936-1938, da rammene til politikkenes radikaliserings kom på plass. Forskerne som var en del av Forschungsstelle, især gjennom sistnevntes senere samarbeid med Reichskriminalpolizeiamt (RKPA), ble en avgjørende aktør i periodens sigøyrerpolitikk.⁵ Det var karakteristisk for disse forskerne at de hadde ambisjoner om et bedre samfunn (uten «Zigeunerplage»), og dette fullkomne samfunnet skulle baseres på vitenskapens retningslinjer:

«In particular, they [vitenskapsfolk generelt] were guided by the hardly idiosyncratic, typically modern conviction that the road to such a society leads through the ultimate taming of the inherently chaotic

folkemord på lik linje med forsøket på å utrydde de europeiske jødene. En annen pågående agenda er anerkjennelse for at sigøynere er én etnisk gruppe på lik linje med alle andre i dagens Europa. For en fremstilling av sigøynere som en nokså homogen etnisk gruppe, se for eksempel Thomas Acton: 'Modernity, Culture and 'Gypsies': Is there a Meta-Scientific Method for Understanding the Representation of 'Gypsies'? And do the Dutch really Exist', i *The Role of the Romanies: images and counter-images of "Gypsies"/Romanies in European cultures*, Nicholas Saul og Susan Tebbutt (Red.), Liverpool: Liverpool University Press 2004.

⁴ Teoriene om det moderne og modernitet forklares nedenfor. Selve betegnelsen av fenomenet er i vår sammenheng ikke like viktig som den prosessen den er ment å forklare. Ulike tenkere har anvendt varierte betegnelser som "modernitet" og "flytende modernitet" (Bauman), "modernism" (Griffin), "highmodernism" (Harvey, Scott).

⁵ For samarbeidet og dynamikken mellom Forschungsstelle og RKPA, se kapittel 5, s. 97f.

natural forces and by systematic, and ruthless if need be, execution of a *scientifically conceived, rational plan*».⁶

For det andre anvendes et sosialkonstruktivistisk perspektiv for å belyse at sigøynerbegrepet historisk ikke har referert til én etnisk gruppe.⁷ Merkelappen sigøynere har heller referert til ulike samfunnsgrupper og individer, og de ulike forestillingene av sigøynere har variert over tid.

Disse to perspektivene er naturligvis ikke ensbetydende med at moderniteten og den sosiale konstruksjonen av sigøynere *per definisjon* førte til forfølgelse av eller folkemordsforsøk overfor sigøynere. Forfølgelsen av sigøynere søkes snarere forklart i *forlengelsen* av den sosiale konstruksjonen av sigøyneren, samtidig som forfølgelsen studeres i lys av samfunnsendringer som springer ut av den europeiske moderniteten.

2.1 Sigøynere under den moderne statens utvikling

Sigøynere, eller de som fikk denne merkelappen fra myndighetene, ble fra 1700-tallet mål for en «corrective [...] regulation in those parts of Europe undergoing the most rapid and state-directed modernization[...].»⁸ Denne utviklingen sammenfalt med fremveksten av den moderne, byråkratiske nasjonalstaten. Ifølge sosiologen Angus Bancroft ble sigøynere i moderne tid utsatt for regulerende overvåkningsteknikker og strukturer av institusjoner tilknyttet moderniteten.⁹ Det finnes ulike oppfatninger av hva en slik modernitetsprosess kan kalles, hva den omfatter og hvilke tidsramme den skal plasseres inn under.¹⁰ Modernitet og andre betegnelser som er ment å beskrive den moderne europeiske statens vesen, anvendes ikke i min studie som en forklaring på sigøyrerforfølgelse *i seg selv*. Fokuset er snarere på de prosessene som har vært resultatet av den historiske utviklingen som termen modernitet er en samlebetegnelse for. Det er viktig å presentere hva ulike tenkere har ment med modernitet,¹¹ for å tydeliggjøre hvilke prosesser i den historiske utviklingen det siktes til.

⁶ Zygmunt Bauman: *Modernity and Ambivalence*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press 1991, s. 29. Min kursiv.

⁷ Leo Lucassen: 'The Power of Definition. Stigmatisation, Minoritisation and Ethnicity Illustrated by the History of Gypsies in the Netherlands', i *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 2. årgang, nr. 27, 1991: s. 80, 88 og 89.

⁸ Angus Bancroft: *Roma and Gypsy-Travellers in Europe: Modernity, Race, Space, and Exclusion*, Aldershot: Ashgate 2005, s. 18.

⁹ Ibid., s. 2. Bancroft anvender riktignok et annet perspektiv i sin studie enn en sosial og/eller rasemessig ekskludering av en gruppe som er mer relevant i min undersøkelse. Bancroft argumenter at "the construction of space and identity within Europe as it excludes outsider groups from a stake in the 'place' of Europe, and this emerging form of exclusion differs in some ways from the racial and social exclusions that have characterized Europe in past decades and centuries".

¹⁰ Eksempelvis har enkelte argumentert med at modernitet som en historisk prosess sluttet å eksistere fra og med midten av 1900-tallet (f.eks. tenkere som Lyotard og Baudrillard). Andre, eksempelvis Zygmunt Bauman har lansert begrepet "liquid modernity", mens atter andre som Anthony Giddens snakker om sen- eller høymodernitet.

¹¹ Eventuelt med andre begreper som "modernism" og "highmodernism".

Med modernitet sikter Bancroft til «...a set of organizing principles which revolutionized the relationship between the individuals and society, and especially between internal outsiders and nationalized-states».¹² Bancrofts sett av «organizing principles» – altså prinsipper, metoder og mentalitet i statsapparat og -administrasjon – er interessant for den foreliggende studiens perspektiv på sigøyrerpolitikk. De tyske delstatenes politikk og ambisjon om bofasthet for sigøynere, er et konkret eksempel på statsapparatets iver etter orden og kontroll. For å få innsikt i den bayerske delstatens kontroll- og ordensbehov, blir det foretatt en analyse av delstatens sigøyrerpolitikk. Av kildegrunnlaget, det bayerske innenriksministeriets sakspapirer, fremgår det nokså tydelig hvordan staten forsøkte å realisere en regulerende politikk basert på en, etter hvert, omfattende mengde etterretning om sigøynere, antatte sigøynere og «Landfahrer».¹³

Statens ambisjoner om en «ideell sosial orden», er et nyttig perspektiv i studien av sigøyrerpolitikk. Idealet om «det perfekte samfunn» blir følgelig en hovedkomponent i modernitetsdefinisjonen som legges til grunn i den foreliggende studien. Sosialteoretikeren David Harvey definerer modernitet som troen på «linear progress, absolute truths, and *rational planning of ideal social orders*».¹⁴ Den rasjonelle planleggingen av en ideell orden som finnes hos Harvey kan spores i en annen tenkers definisjon, nemlig statsviteren James C. Scott. Sistnevnte mener at modernitet, mer nøyaktig «high modernism», var kjennetegnet av «a supreme self-confidence about continued linear progress, the development of scientific and technical knowledge, the expansion of production, the *rational design of social order...*».¹⁵ En liknende definisjon, med fokus på statens kontroll av det sosiale, tilhører Zygmunt Bauman. Ifølge Bauman er modernitetens mål en visjon om «et bedre og radikalt annerledes samfunn».¹⁶ Den moderne kultur sammenliknes slikt sett med en «hagekultur». Det vil si at statens forsøk på å skape orden kan ses på som en «sosial ingeniørkunst». Statens forsøk på å oppnå orden

¹² Bancroft: *Roma and Gypsy-Travellers*, s. 18. Min kursiv.

¹³ Hva gjelder etterretning og etterretningshistorie, er det en interessant observasjon at den internasjonale trenden med overvåkning i hovedtrekk omfattet spionfaren før første verdenskrig og ble mer politisk motivert (f.eks. overfor arbeiderbevegelsen) etter «den store krigen», se Trond Bergh og Knut Einar Eriksen: *Den hemmelige krigen. Overvåkning i Norge 1914-1997. Bind 1: Overvåkningssystemet bygges opp 1914-1955*, Oslo: Cappelen Akademisk Forlag 1998. Man kan få inntrykket av at dette imidlertid ikke var tilfellet med tanke på sigøynere i Tyskland. «Münchener Nachrichtendienst» som ble etablert allerede i 1889, kan ses på som et brudd fra det europeiske hovedmønsteret hva angår etterretning og overvåkning. Den type overvåkning kan muligens ses på som ideologisk og politisk motivert (jf. tanken om orden).

¹⁴ David Harvey: *The Condition of Postmodernity: an Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd. 1990, s. 35. Min kursiv.

¹⁵ James C. Scott: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven: Yale University Press 1998, s. 89. Min kursiv. Scott illustrerer dessuten sin definisjon ved et metafor og en illustrasjon om skogsbruk, se s. 12-22.

¹⁶ Zygmunt Bauman: *Moderniteten og Holocaust*, Oslo: Vidarforlaget 2005 [1989], s. 136.

sammenliknes med gartnerens ordensbehov i hagen, en «lengsel etter en bedre, og nødvendigvis kunstig orden».¹⁷

Generelt kan det hevdes at med opplysningstiden ble alle menneskers temperament, intelligens og estetiske tilbøyelighet, betraktet som bestemt av naturen. Sanseinstrykkenes opphav, mente man, ga pekepinn om naturens hemmeligheter: de skulle *tydes*.¹⁸ De vitenskapelige institusjonene for «sigøynerspørsmålet» skulle slikt sett sørge for å oppdage «sigøynernaturens hemmeligheter» og bringe dem til «overflaten». Fra opplysningstiden ble dessuten forskning og vitenskapelighet sett på som et redskap som skulle gjøre det mulig å etterstrebe *fullkommenhet*.¹⁹ Den «sosiale ingeniørkunsten», altså det å skjelne mellom «nyttige elementer» som skulle dyrkes og de «skadelige» som skulle utryddes, ble normgivende for vitenskapen(e) og samfunnet. Det kan også argumenteres for at vitenskapens rolle og autoritet gikk i kontinuitet omtrent fra opplysningstiden og frem til slutten av andre verdenskrig:

«The Nazi vision of a harmonious, orderly, deviation-free society drew its legitimacy and attractiveness from such views and beliefs already firmly entrenched in the public mind through the century and a half of post-Enlightenment history, filled with scientific propaganda and the visual display of the wondrous potency of modern technology».²⁰

I tillegg til de ovenstående faktorene tilknyttet modernitsprosessen, sammenfalt sigøynerstereotypiene også med territorialstatenes og kapitalistiske økonomienes fremvekst.²¹ Den omreisende delen av befolkningen ble i denne konteksten sett på som politisk *ukontrollerbare* og økonomisk *uproduktive*.²² Disse forholdene utfyller bildet av modernitetens ordensbehov.

Med tanke på det «ideelle sosiale orden», fantes det fra 1890-tallet en generell overbevisning om at alle sosiale problemer kunne imøtegås med statlig intervensjon og vitenskapelig innsats.²³ Ifølge historikeren Detlev Peukert, hadde den voksende offentlige velferden også en problematisk bakside ved at byråkratiseringen av den sosiale omsorgen og

¹⁷ Ibid., s. 137. Rasisme, innebærer ifølge Bauman, et målrettet arbeid ved å fjerne ”upassende” mennsker fra samfunnet og oppnå det fullkomne samfunn. Nazistenes ”sosiale ingeniørkunst” var et vitenskapelig prosjekt med det mål å skape en ny og bedre verdensorden.

¹⁸ Ibid., 112.

¹⁹ Ibid., s. 113. Min kursiv.

²⁰ Bauman: *Modernity and Ambivalence*, s. 29.

²¹ Wulf D. Hund (Red.): *Zigeunerbilder. Schnittmuster rassistischer Ideologie*, Duisberg: Diss-Verlag 2000, s. 20.

²² Den borgerlige selvdefinisjonen var dessuten knyttet til arbeid som et mål i seg selv. Opphavet til denne forståelsen kan knyttes til den asketiske protestantismens arbeidskonsept som kulminerte i grunnsetningen ”Zeit ist Geld”, se Michael Zimmermann (Red.): *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2007, s. 31.

²³ Detlev Peukert: *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der klassischen Moderne*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1987, s. 137.

deres «[...]Normierung erhöhte sich der Druck sozialer Disziplinierung und entpersonalisierte sich die soziale Hilfe». ²⁴ Utviklingen av «Sozialpolitik» bekreftet altså troen på den samfunnsmessige reguleringsbehov som måtte tilfredsstilles gjennom byråkratisk kompetanse og statsintervensjon.

Fellestrekket for de nevnte modernitetsdefinisjonene er at alle i variert grad har et fokus på statens planlegging av, og intervensjon i, sosiale forhold i samfunnet. Statens økende ansvar for det sivile samfunnet, og oppdragelsestanken overfor dens borgere, er momenter som, i kombinasjon med tanken om orden, kan forklare mange av trekkene ved den tradisjonelle sigøynerspolitikken. Politikken som gikk ut på å gjøre sigøynere bofaste, «Seßhaftmachung», altså bofastgjøring, kan tydelig ses på som en kombinasjon av ordens- og oppdragelsestankegangen. ²⁵ «Seßhaftmachung» var et uttrykk for ordensbehovet, og det samme gjaldt skepsisen og sanksjoneringen mot sigøynernes yrker. ²⁶ Sanksjoneringen hadde sin bakgrunn i at de yrkene som sigøynere tradisjonelt bedrev, ble oppfattet av myndighetene som i konflikt med ordenshensynet, fordi yrkene ofte forutsatte fysisk mobilitet.

Ordensbehovet kan også illustreres tydelig ut fra de ulike lover og registrerings- og kartleggingstiltak som myndighetene vedtok og igangsatte mot sigøynere. Disse har blitt karakterisert som «Sonderrecht». ²⁷ Det vide spekteret av «Sonderrecht» mot sigøynere fra slutten av 1800-tallet, hadde hovedsakelig fire funksjoner: *Overvåking, legitimasjon, registrering og avstraffelse*. ²⁸ Overvåkingen ble forsøkt praktisert ved forbudet mot å reise i «Horde», anmeldelsestvang og påbud om å søke om leirplass. Legitimasjonsfunksjonen ble oppfylt ved krav om legitimasjon, bovognkjennetegn, tillatelse for å drive vandrende næringsvirksomhet og forbud mot provisoriske identifikasjonspapirer. Registreringen av sigøynere ble forsøkt håndhevet gjennom innsamling av fingeravtrykk, fotografier, meldingsplikt overfor lokale myndigheter og straffesaksregistre. Til slutt ble det forsøkt å avstraffe sigøynere som avvek fra de nevnte særlover og tiltak. Alle tiltakene gjenspeiler seg i den foreliggende studiens valgte kildemateriale. ²⁹

²⁴ Ibid., s. 132 og 133. Min kursiv.

²⁵ Bofastgjøring er min fornorskning av "Seßhaftmachung". Alternativene 'bosetning' eller det å 'gjøre noen bofaste' blir delvis upraktiske å anvende gjennom hele fremstillingen, og fanger dessuten ikke essensen i politikken og ordet. Bofastgjøring får derimot frem det ufrivillige aspektet som lå i politikken. Bofastgjøring og "Seßhaftmachung" blir dessuten brukt om hverandre av hensynet til variasjon i begrepsbruken.

²⁶ Hestehandel, kjeleflikkeri og kurvfletteri er noen eksempler.

²⁷ Martin Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau. Entstehung und Verlauf der nationalsozialistischen Verfolgung der "Zigeuner"*, Lübeck: Schmidt-Römhild 2000, s. 26.

²⁸ Ibid., s. 27.

²⁹ Her er et utvalg kilder som illustrerer de ulike funksjonene: *BA Berlin: ZSg 142/29*: 'Gerhart Stein an Herr Regierungsdirektor: Untersuchungen im Zigeuner - Lager Marzahn', Frankfurt: 26.10.1936.; *Bay.HStA: MInn 72577*: 'Leitsätze für die Polizeikonferenz' im Karlsruhe 22.-24.juni 1925', 05.06.1925.; *MInn 72578*: '[NB! Uleselig sender, mulig Polizeistation] Oeslau An Herrn Vorstand des Bezirkamtes Coburg: Landfahrerwesen', 26.06.1935.

De ulike lover og tiltak som utgjorde «Sonderrecht» og deres funksjoner, kan derfor tolkes som uttrykk for nasjonalstatens behov for å kontrollere omreisende grupper som for eksempel sigøynere. Byråkratiseringens egendynamikk og makt i «sigøynerspørsmålet» førte dessuten til at slike institusjoner som Polizeidirektion München og Forschungsstelle førte en egen politikk. De ble etter hvert en viktig aktør i myndighetenes definisjonsmakt og politikk overfor sigøynere.

Utviklingen innenfor politivesenet kan tjene som en annen illustrasjon på hvordan modernisering av en etat og dens nye rolle under moderniteten bidro til å sette preg på sigøyrerpolitikken. Slutten av 1800-tallet var preget av politiets profesjonalisering i Tyskland, noe som riktignok var en delstatsdrevet, og ikke nasjonal prosess. Profesjonaliseringen og vitenskapeliggjøring av etatens arbeidsmetoder, fikk direkte påvirkning på hvordan sigøynere og andre ble forfulgt og forsøkt kontrollert av politiet.³⁰ Prosessen innebar blant annet nye metoder for gjenkjenning og bearbeidelse av data (fingeravtrykk, fotografier og liknende teknologi) som ble anvendt for å registrere og overvåke sigøynere. Kriminalpolitivesenets profesjonalisering var en utslagsgivende faktor spesielt i sigøyrerpolitikken.³¹

Det siste tiåret av 1800-tallet var i særlig stort omfang kjennetegnet av en profesjonalisering av politiet. Flere politimenn enn tidligere ble rekruttert, og profesjonen ble styrket og spesialisert. Politiet tok på seg flere velferdsoppgaver enn før, noe som førte til at politiets makt overfor grupper som sigøynere økte.³² Velferdspolitik og «sikkerhetspolitikk» ble slikt sett koblet sammen på en utradisjonell måte og representerte en omdefinisjon av politiets rolle.³³ Denne maktforskyvningen til fordel for politiet i de følgende tiårene, økte politiets definisjonsmakt over faktiske og antatte problemer. Alkoholforbruk, uhygieniske boforhold, «mistenksom mobilitet» og «sosiale onder» var alle oppgaver under fokusområdet «Ordnung und Sittlichkeit» i det tyske politiet.³⁴

Strukturer av institusjoner og regulerende overvåkningstaktikker tilknyttet moderniteten preget altså det essensielle ved sigøyrerpolitikken i Tyskland. Det å kontrollere og regulere sigøynere var et resultat av den tyske nasjonalstatens behov for orden. Dette gjaldt

³⁰ Leo Lucassen: 'Harmful Tramps': Police Professionalization and Gypsies in Germany, 1700-1945', i *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*, Wim Willems Leo Lucassen, og Annemarie Cottaar (Red.), London: Houndmills Palgrave 1998, s. 74 og 75.

³¹ Se kapittel 5, s. 79. Se også Patrick Wagner: *Hitlers Kriminalisten : die deutsche Kriminalpolizei und der Nationalsozialismus zwischen 1920 und 1960*, München: C.H. Beck 2002, s. 23.

³² Lucassen: 'Harmful Tramps', s. 85.

³³ Michael Zimmermann: *Rassenutopie und Genozid. Die Nationalsozialistische »Lösung der Zigeunerfrage«*, Hamburg: Hans Christians Verlag 1996, s. 49.

³⁴ Leo Lucassen, Wim Willems, og Annemarie Cottaar: *Gypsies and Other Itinerant Groups : A Socio-Historical Approach*, Basingstoke: Macmillan 1998, s. 85, den økende definisjonsmakten ga også utslag i et klasseperspektiv, når de lavere klasses atferd ble oppfattet som farlige eller uønsket, førte politiet undertrykkende praksis overfor disse.

også andre grupper som fattige, tiggere og hjemløse. De ble sett på som *motstykket* til «gute Ordnung und Policey».³⁵ Implisitt var altså sigøynere en slags «waste of modernity».³⁶ Sigøynere måtte ordnes inn i en helhet eller fjernes fra nasjonalstaten Tyskland. Dette ble forsøkt gjort på ulike måter gjennom de to politiske regimene som gjennomgås videre i studien.

En utfordring med tanke på konseptet modernitet oppstår i forbindelse med spørsmålet om hvorvidt Weimarrepublikken og naziregimet var moderne. Disse debattene er både interessante og givende med hensyn til diskusjoner om naziregimets karakter og tilblivelse. De faller imidlertid noe utenfor den foreliggende studiens formål. Derfor presenteres de her bare kursorisk for å illustrere at det ikke er konsensus blant historikere om Weimarrepublikken og mer spesielt naziregimets moderne karakter.

I tysk historiografi har det vært ulike forklaringer på hvorfor nazismen oppstod i Tyskland. Historikerne Friedrich Meinecke og Gerhard Ritter kom etter andre verdenskrig med argumenter om at den tyske moderniteten ble *forstyrret* og *avbrutt* av den første verdenskrig, noe som i sin tur muliggjorde naziregimet.³⁷ Historikere som Hans-Ulrich Wehler argumenterte senere med at det heller var den tyske *Sonderweg* til moderniteten, altså den spesielle tyske veien til modernitet, som var forutsetningen for naziregimets tilblivelse.³⁸ Detlev Peukert avviste Sonderweg-tesen med argumentet om at den ikke kunne forklare Hitlers «makterobring». Peukerts argument gikk ut på at den klassiske moderniteten, utviklet under keiserriket, havnet i en krise under Weimarrepublikken.³⁹ Historikeren Ian Kershaws tilnærming kan ses på som en kontrast til de foregåendes analysene, grunnet dens fokus på det moderne ved den tyske staten. Ifølge Kershaw var Hitlers «karismatiske makt»

[...] superimposed after 1933 upon the instruments of the most modern state on the European continent – upon an advanced economy (if currently crisis-ridden); upon a well-developed and efficient system of

³⁵ Zimmermann (Red.): *Zwischen Erziehung und Vernichtung*, s. 30.

³⁶ "Taxonomy, classification, inventory, catalogue and statistics are paramount strategies of modern practice. Modern mastery is the power of divide, classify and allocate...Paradoxically, it is for this reason that ambivalence is the main affliction of modernity and the most worrying of its concerns... If modernity is about the production of order then ambivalence *is the waste of modernity*", se Bauman: *Modernity and Ambivalence*, s. 15. Kursiv i original.

³⁷ Ian Kershaw: 'Hitler and the Uniqueness of Nazism', i *Journal of Contemporary History*, 39. årgang, nr. 2, 2004: s. 239. Nazismen ble altså sett på som et europeisk problem.

³⁸ Slik historikeren Ben Lieberman har formulert det gikk Sonderweg-tesen ut på: "[...] a disjunction between rapid economic and social and slow political modernization, uneven modernization in short [...]", se Ben Lieberman: 'Testing Peukert's Paradigm: The "Crisis of Classical Modernity" in the "New Frankfurt," 1925-1930', i *German Studies Review*, 17. årgang, nr. 2, 1994: s. 287. Sonderweg-tesen gikk altså ut på at den tyske veien til moderniteten var halvveis i og med at industrialiseringen ikke innebar noen politiske forandringer i det tyske samfunnet. Det var derimot det tyske "pre-moderne" aristokratiet som dominerte utviklingen på det politiske plan. Det var Tysklands "underutvikling" under Keiserriket og Weimarrepublikken som muliggjorde naziregimet. I tillegg til Wehler blir ofte Jürgen Kocka nevnt i denne sammenhengen, se Kershaw: 'Hitler and the Uniqueness of Nazism', s. 240.

³⁹ Peukert: *Die Weimarer Republik*, s. 271.

enforcement and repression (if for the time being weakened through political crisis); upon a sophisticated apparatus of state administration (if at the time its exponents were demoralized by perceived undermining of authority in a disputed and crisis-wracked democracy); and, not least, upon a modernized, professional army (if temporarily enfeebled) [...] the bureaucracy of a modern state was there to implement them [Hitlers retningslinjer]».⁴⁰

Historikeren Roger Griffin påpeker at det som karakteriserer fascismen, italiensk eller tysk, ikke er dens antimodernisme, men at fascisme «represents an *alternative modernism* rather than a rejection of it».⁴¹ Det ofte antatte paradoksale forholdet mellom fascismen og det moderne blir også problematisert av den amerikanske historikeren Jeffrey Herf som i 1981 lanserte tesen om «Reactionary Modernism».⁴² Ifølge Herf fantes det, før og etter «maktovertakelsen», en tendens innen konservative og senere nazistiske kretser til å kombinere antimoderne, romantiske og irrasjonelle ideer med moderne mål-middel rasjonalitet og teknologi.⁴³ Herf argumenterer med at det ligger et paradoks i å avvise «[...] the Enlightenment and embrace technology at the same time, as did the reactionary modernists in Germany. Their claim was that Germany could be *both* technologically advanced *and* true to its soul».⁴⁴ Historikeren Thomas Rohkrämer kritiserer Herfs tese ved å påpeke at «Reactionary Modernism» ikke var paradoksalt, ei heller tysk, men en felleseuropeisk praksis på 1800- og 1900-tallet.⁴⁵ Det foreligger altså ingen konsensus om naziregimets moderne karakter. Det er likevel riktig å påstå at regimet ikke innebar et absoutt brudd, verken med den europeiske modernitetsutviklingen eller med Weimarrepublikken og Keiserrikets utvikling.

Bruken av begrepet modernitet er blitt anklaget for å være upresis. Sosiologen Anthony Woodiwiss kritiserer det han mener er en overdreven bruk av modernitet som tolkningsramme i sosiologisk forskning.⁴⁶ Han hevder at modernitetsbegrepet har erstattet marxisme, klasse og kapitalisme som forklaringsgrunnlag i sosiologi.⁴⁷ Han foreslår derfor at man heller bør gå tilbake til anvendelse av kapitalisme som konsept istedenfor modernitet.⁴⁸ En mer radikal

⁴⁰ Kershaw: 'Hitler and the Uniqueness of Nazism', s. 246.

⁴¹ Roger Griffin: *Modernism and Fascism: the Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2007, s. 2. Kursiv i original.

⁴² Tesen ble utarbeidet allerede i 1980 med hans doktoravhandling og ble gjengitt i artikkelform i 1981 og bokform i 1984. Jeffrey Herf: 'Reactionary Modernism', i *Theory and Society*, 10. årgang, nr. 6, 1981; Herf: *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge: Cambridge University Press 1984. Se hhv. s. 806 og 1-18.

⁴³ Herf: *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*, s. 1ff. Slik Herf også påpeker, er konseptet "Reactionary Modernism" en idealtipe, det fantes ikke en faktisk betegnelse i samtiden som tilsvarte termen.

⁴⁴ Ibid., s. 3. Kursiv i original.

⁴⁵ Thomas Rohkrämer: 'Antimodernism, Reactionary Modernism and National Socialism. Technocratic Tendencies in Germany, 1890-1945', i *Contemporary European History*, 8. årgang, nr. 1, 1999: s. 49.

⁴⁶ Anthony Woodiwiss: 'Against 'modernity': a dissident rant', i *Economy and Society*, 26. årgang, nr. 1, 1997: s. 1-21.

⁴⁷ Ibid., s. 2 og 3.

⁴⁸ Ibid., s. 4.

kritikk mot anvendelsen av konseptet modernitet, har blitt fremmet av statsviteren Ellen Meiksins Wood.⁴⁹

Fokuset i foreliggende studie er forsøkt plassert i en pragmatisk posisjon. De teoretiske implikasjonene og debattene omkring modernitetens vesen og forklaringskraft blir tonet ned, til fordel for fokuset på hva modernitetsprosessen var uttrykk for i vår sammenheng: *nasjonalstatens kontroll og ambisjoner om sosial orden som historisk har fått konsekvenser for «outsider-grupper» som sigøynere*. Rettsaker, domfellelser og avstraffelser som omhandler «omstreiferi», øker i kildene fra midten av 1500-tallet. Dette fenomenet har Bancroft karakterisert som konstruksjonen av *det kriminelle omstreiferiet* i en sosio-legal diskurs. Responsen på denne konstruksjonen illustrerer, ifølge ham, to utviklingstrekk som sammen produserer en moderne idé om territoriell kontroll og orden. På den ene siden finner vi etableringen av en samlet nasjonalstat med som garanterte eiendomsretten, og på den andre siden fremkomsten av en arbeidsetikk og fordømmelsen av de individer som nektet å innrette seg etter denne etikken.⁵⁰

Sigøynere og grupper som var mobile i sin levemåte, representerte slikt sett et problem for staten, det være seg under Weimarrepublikken som «Zigeuner, Arbeitsscheuen und Landfahrer» eller under naziregimet som «Asoziale», «Zigeunermischlinge» eller «Arbeitsscheue». Nasjonalstatens overvåkning og regulering av befolkningen som lever innenfor dens grenser, er som nevnt et konkret eksempel på modernitetens konsekvenser. Den sosiale kontrollen og profesjonalisering (herunder vitenskapeliggjøring) av institusjoner som politiet eller psykiatrien,⁵¹ og ikke minst byråkratiseringens makt og egendynamikk innenfor ulike institusjoner, er andre slike eksempler.

2.2 Den etniske fallgruven⁵²

Studier av sigøynere har anvendt forskjellige gruppedefinisjoner. Mens enkelte har operert med en etnisk forståelse av sigøynere, har andre anvendt mer sosiokulturelle definisjoner.⁵³ I

⁴⁹ Ellen Meiksins Wood: 'Modernity, Postmodernity or Capitalism?', i *Review of International Political Economy*, 4. årgang nr. 3, 1997. Wood er mer kategorisk i sin kritikk og mener at modernitet (og postmodernitet) ikke kan anvendes som erstatning for kapitalisme som betegnelse for en historisk epoke og konsept, se spesielt s. 539-548.

⁵⁰ Bancroft: *Roma and Gypsy-Travellers*, s. 16. Se også Zimmermann (Red.): *Zwischen Erziehung und Vernichtung*, s. 31.

⁵¹ Mange av "sigøynereforskerne", som Robert Ritter, var tross alt psykiatere av profesjon.

⁵² Tittelen er inspirert av Wim Willems kapittelnavn 'Ethnicity as a Death-Trap [...]', i Lucassen, Willems, og Cottaar: *Gypsies and Other Itinerant Groups*, s. 17.

⁵³ Samfunnsviteren Thomas Actons argumentasjon kan tjene som en illustrasjon for hvordan sigøynere blir fremstilt som én etnisk folkegruppe, se Acton: *Modernity, Culture and 'Gypsies'*, s. 99. Det er ikke plass her for en utførlig drøfting av Actons behandling av temaet. Det skal likevel påpekes at Acton er i samme kategori som for eksempel forfatterne Donald Kenrick, Grattan Puxon og Ian Hancock. Disse har et syn på "sigøyrerhistorie" som implisitt har grunnlag i deres engasjement for sigøyreres rettigheter som gruppe i

historiske kilder og viten om sigøynere har to relaterte paradigmer vært særlig fremtredende.⁵⁴ Det første av disse har fremstilt sigøynere og andre omreisende som fattige, marginaliserte eller kriminelle. Det andre paradigmet har utelukkende fokusert på deres antatte fellesetniske identitet og -opphav.⁵⁵ For historikere, spesielt i arkivarbeidet, fører en fellesetnisk forståelse av sigøynere til vanskelige utfordringer: En forståelse av sigøynere som etnisk gruppe innebærer implisitt at myndigheter i fortiden uten vanskeligheter har kunnet identifisere hvem som var sigøynere.⁵⁶ I den foreliggende analysen av den bayerske delstatens implementering og iverksettelse av sigøyneloven, argumenteres det for at en bevisst strategi fra myndighetenes side kan ha vært å ikke betegne individer som sigøynere, men heller som «arbeidsskye», nettopp for å unngå definisjonsproblemene.⁵⁷

Sosialhistorikeren Leo Lucassen har demonstrert hvordan de nederlandske myndighetenes bruk av merkelapper («labeling») og stigmatisering førte til gruppedannelse og en etnisk bevissthet blant de nederlandske sigøynerne.⁵⁸ Det sosialkonstruktivistiske perspektivet som Lucassen, og Wim Willems, har anvendt i studien av sigøynere, kan dermed ses på som en metodikk for å forstå hvordan en etnisk gruppe dannes og ikke nødvendigvis at sigøynere som gruppe ikke finnes i virkeligheten. Tankegangen deres er således i tråd med ideen om «imagined communities» beskrevet av statsviteren Benedict Anderson.⁵⁹ Willems og Lucassen mener følgelig at sigøynere ikke alltid har vært én etnisk gruppe eller blitt oppfattet som sådan.⁶⁰ Ikke alle som historisk har fått merkelappen «Zigeuner», har hatt en omvandrende levevis, snakket romani eller hatt bevissthet om felles røtter.

Den sosiale konstruksjonen av sigøynere i foreliggende studie, forstås dermed som hvordan bilder av og stereotypier om sigøynere har vært skapt i den sosiale konteksten. Forståelsen av hvordan vi ser eller relaterer oss til *Den andre*, altså sigøyneren, kan først bli mulig ved å studere det samfunnet som har produsert diskursene om og konstruksjonene av

samtidens Europa og verden for øvrig. For å kunne etterstrebe en kamp for bedre sosiale og politiske rettigheter for sigøynere posisjonerer man sigøynere som en nasjonal gruppe. Actons motsvar i debatten om identitet og historieforståelse med hensyn til sigøynere, er representert av historikerne Wim Willems og Leo Lucassen med deres sosialkonstruktivistiske perspektiv, se Lucassen, Willems, og Cottaar: *Gypsies and Other Itinerant Groups*; Wim Willems: *In Search of the True Gypsy: From Enlightenment to Final Solution*, London: Frank Cass 1997.

⁵⁴ Lucassen: 'Harmful Tramps', s. 2.

⁵⁵ Den antatte fellesetniske forståelsen er viktig grunnet dens sterke stilling i folks mentalitet: Ifølge dette paradigmet har alle sigøynere felles opphav og kan vurderes som et folk, ikke ulik den jødiske diaspora, se Lucassen, Willems, og Cottaar: *Gypsies and Other Itinerant Groups*, s. 5.

⁵⁶ I de fleste tilfeller er det nemlig umulig å stadfeste om en som er blitt betegnet som sigøyrer i kildene faktisk var sigøyrer eller så på seg som det, se Leo Lucassen: *Zigeuner: die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffes in Deutschland 1700-1945*, Köln: Böhlau 1996, s. 14.

⁵⁷ Se kapittel 4, s. 53f.

⁵⁸ Lucassen: 'The Power of Definition', s. 80 og 81. Nevnte Acton har tolket dette som at Lucassen benekter sigøynernes eksistens som gruppe, se Acton: *Modernity, Culture and 'Gypsies'*, s. 98.

⁵⁹ Benedict Anderson: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Rev. utgave, London: Verso 1983, s. 4-8.

⁶⁰ Willems: *In Search of the True Gypsy*, s. 6.

sigøyneren.⁶¹ I studien blir myndighetenes forståelse av sigøynere, altså myndighetenes sigøyrerbilder, satt i sammenheng med sigøyrerpolitikken. Den tradisjonelle sigøyrerpolitikkenes fokus på bofastgjøring av sigøynere, hang sammen med myndighetenes, og majoritetssamfunnets, syn på sigøynere som «usiviliserte» mennesker som måtte oppdras til å være bofaste og «gode» borgere. Ved overgangen til en «rasevitenskapelig» sigøyrerbilde på 1930-tallet, ble ambisjonene om bofastgjøring oppgitt: Det var ikke lenger mulig å «oppdra» sigøyrerne. Myndighetenes tidsmessig varierte sigøyrerdefinisjoner fungerer dermed her som en viktig pekepinn i forhold til motivasjonen bak forfølgelsen av sigøynere.

Forskningens fremstillinger av sigøynere som én etnisk gruppe kan gi det feilaktige inntrykket av at politikken overfor sigøynere under Weimarrepublikken og naziregimet hadde et målrettet og konsekvent preg. Sigøyrerpolitikken var tvert imot kjennetegnet ved en ambivalens, noe som kan forklares med at myndighetene ikke hadde en etnisk forståelse av sigøynere under Weimarrepublikken og naziregimet. Det finnes få indikasjoner for at sigøynere ble forfulgt *fordi* de var sigøynere under Weimarrepublikken eller tidligere: Myndighetenes motivasjon for politikken var snarere basert på sigøynernes påståtte levestil, og mistenkeliggjorte og mobile levesett. Et eksempel på at myndighetenes definisjon av sigøynere ikke var basert på en etnisk forståelse, var den bayerske delstatens internering av «Zigeuner, Arbeitsscheue und Landfahrer». Det var kun et fåtall av interneringsbegjæringene som argumenterte ut fra personens etniske «sigøyrerhet».⁶²

Myndighetenes definisjonsproblemer gjenspeilte seg i implementering av lover og tiltak som berørte sigøynere.⁶³ Selv ikke med nazistenes «makterobring» ble sigøynere nevnt som en eksplisitt målgruppe for forskjellige lover. Tvangssteriliseringen av sigøynere er et slikt eksempel. Til tross for at de var en av gruppene som ble utsatt for tvangssterilisering, var de ikke definert som noen målgruppe i steriliseringsloven.⁶⁴ Fra 1936 ble sigøynere forsøkt plassert i «rasevitenskapelige» kategorier. Selv om de pseudovitenskapelige ambisjonene var ment til å løse myndighetenes definisjonsproblemer, var ikke dette tilfellet. De «rasevitenskapelige»

⁶¹ Utgangspunktet for dette tankegodset er verkene til Edward Said, Eric Hobsbawm, Terence Ranger og Benedict Anderson, som henholdsvis har skrevet om orientalisme, nasjonalisme, nasjonal identitet og forestilte fellesskap ("imagined communities"), se Anderson: *Imagined Communities*, S. 4-8; David Mayall: *Gypsy Identities 1500-2000. From Egyptians and Moon-men to the Ethnic Romany*, London: Routledge 2004, s. 29.

⁶² Bay.HStA: *MInn 71560*: 'Einweisung in das Arbeitshaus Rebendorf, hier Beschwerde des angeblichen Heinrich S.*', München 21.02.1929; *MInn 71560*: 'Vollzug des Zigeuner und Arbeitsscheuengesetzes an dem gesch.Hilfsarbeiter Johann W.*', 16.03.1929. For mange andre eksempler se nevnte *Minn 71560* og aktene: *MInn 71561*, *71562*, *71563*, *71564*, *71565*.

⁶³ I så måte er definisjonsdebattene fra politikonferansen i München og Karlsruhe i hhv. 1911 og 1925, interessante, se *LA Berlin: (C Rep. 375-01-12 Nr. 6272 Bd. 1)*: 'Begleitschreiben [Polizeidirektion München] zum Entwurf zu einer neuen Vereinbarung der deutschen Länder über die Berkämpfung der Zigeunerplage', 07.05.1926.

⁶⁴ Se kapittel 4, s. 65.

kategoriene tatt i betraktning, fantes det likevel høyst motsetningsfylte og diffuse skiller mellom de ulike betegnelsene. Et eksempel er det gamle begrepsparet, fra slutten av 1800-tallet, «Zigeuner und nach Zigeunerart umherziehende Personen» som i 1938 ble erstattet med kategoriene: «Rassereine Zigeunern, Zigeuner-Mischlinge, und nach Zigeunerart umherziehende Personen».⁶⁵ Sistnevnte kategori var på mange måter en videreføring av det gamle begrepsparet, og den innebar derfor ingen løsning på myndighetenes definisjonsproblemer. Det er dermed vanskelig å argumentere for at myndighetene så på sigøyerne som en homogen gruppe i mellomkrigstiden, selv fra nazistene og «raseforskernes» ståsteder.

På grunnlag av de ovenfor skisserte argumentene, blir det i denne studien ikke tatt noe standpunkt til sigøyneres grad av etnisk homogenitet. Derimot blir det heller foreslått at myndighetenes definisjonsproblemer ga delvis opphav til sigøyrerpolitikkenes ambivalente preg. Det at myndighetene anvendte sigøyrerbegrepet på en fleksibel og inkonsekvent måte, illustrerer dette poenget ytterligere.

⁶⁵ Se kapittel 5, s. 100.

KAPITTEL 3: «ALLE SIVILISERTE LAND LIDER UNDER SIGØYNERPLAGEN»¹

Sigøynerpolitikk 1885-1929

Dette kapitlet begynner med en kursorisk presentasjon av de tyske og felleseuropeiske sigøynerbildene og -politikken før 1885. Hovedfokuset for kapitlet er rettet mot den bayerske sigøynerpolitikken og dens historiske utvikling fra 1885-1929.² Denne periodiseringen er valgt fordi myndighetenes tradisjonelle sigøynerpolitikk kan tidsfestes til dette tidsrommet. Momenter som «Seßhaftmachung», og myndighetenes definisjonsproblemer har sitt opphav fra denne perioden.³

Det viktigste aspektet i perioden er diskusjonene fra 1911 og utover, da samarbeidet mellom de tyske delstatene ble innledet. Myndighetenes sigøynerpolitikk kan karakteriseres som «passiv» under første verdenskrig, men ble fra 1920-tallet av gjenopptatt i form av samarbeids- og koordineringsforsøk mellom delstatene. En viktig faktor var vedtaket av den bayerkse sigøynerloven i 1926, og de øvrige delstatenes annerkjennelse av Bayern som en hovedaktør med ansvar for etterretning om sigøynere og koordineringen av sigøynerpolitikk.

3.1 Europeisk sigøynerpolitikk og -bilder før det 19.århundre

Den første beskrivelsen av sigøynernes ankomst til Tyskland dateres til 1417, og ved året 1435 hadde det vært skildringer om sigøynere i krøniker i hele Sentral- og Vest-Europa.⁴ Til å begynne med fikk de utdelt «Schutzbrief» som ga dem tillatelse til å reise rundt. Det tok likevel ikke lang tid før øvrigheten ble restriktive og oppfattet sigøynere som problemer. Ifølge en forsiktig beregning kom det i perioden 1500- til 1800-tallet 148 forordninger og påbud mot sigøynere i Tyskland.⁵ Denne tendensen eksisterte i hele Europa hvor man spesielt i middelalderen hadde en negativ tilnærming til sigøynere. Det negative bildet av sigøyneren som har eksistert i Tyskland, kan spores tilbake til 1500- og 1600-tallets generelle europeiske innstilling til sigøynere.

¹ LA Berlin: (C Rep. 375-01-12 Nr. 6272 Bd. 1): 'Begleitschreiben [Polizeidirektion München] zum Entwurf zu einer neuen Vereinbarung der deutschen Länder über die Berkämpfung der Zigeunerplage', 07.05.1926.

² Slik det er argumentert tidligere, ligger hovedfokuset på den bayerske politikken, se kapittel 1, s. 2f.

³ Begrepene "Seßhaftmachung" og bofastgjøring er forklart tidligere, se ovenfor, s. 25. Bofastgjøring er min forforskning av "Seßhaftmachung".

⁴ Rüdiger Vossen (Red.): *Zigeuner: Roma, Sinti, Gitanos, Gypsies zwischen Verfolgung und Romantisierung: Katalog zur Ausstellung "Zigeuner zwischen Romantisierung und Verfolgung - Roma, Sinti, Manus, Calé in Europa" des Hamburgischen Museums für Völkerkunde*, Frankfurt am Main: Ullstein 1983, s. 32.

⁵ Ibid., s. 45-49.

Krønikene hadde en tendens til å beskrive sigøynere som mørke i utseende, skitne, tyver, og som omvandrende uten mål og mening. I krønikene ble de betegnet blant annet som *Tateren*, *Heiden*, *Egypter*, *Sarrasins*, *Cianer*, *Zeyginer*, *Zyginer*, *Ziginer*, *Gitanos*, *Ciganos* og *Gypsies*.⁶ Karakteriseringen av sigøynere som *Tateren* kan indikere europeernes frykt for og manglende kjennskap til sigøynere. Man antok nemlig at sigøynere var tatarer som i middelalderen invaderte Europa med påfølgende ødeleggelse. Sigøynere var også ofte forbundet med frykten for en tyrkisk invasjon på 1500-tallet. Hedning-stemplet, som spesielt eksisterte i Nederland, skyldtes delvis det europeiske samfunnets benektelse av sigøynernes konvertering til kristendommen. Til tross for dette ble ikke sigøynere ofre for religiøs motivert forfølgelse fra kirkens side, men de ble beskyldt for å stjele barn, hekseri og liknende. Til forskjell fra beskyldninger mot for eksempel jøder, ble sigøynere altså ikke anklaget for å bruke de påstått stjalne barna i religiøse ritualer.⁷

Sigøynere ble heller ikke stemplet som entydig positive eller negative, det var heller flytende merkelapper som ble anvendt om dem, og disse varierte over tid. Fra 1600-tallet og utover ble majoritetssamfunnets forestillinger om sigøyneren som hedning og kollaboratør med kristendommens fiender svekket. Sosiale komponenter av dette tankegodset var likevel fortsatt tilstede. I tyske leksika ble det på midten av 1700-tallet hevdet at sigøynere var „zusammen gelaufenes böses Gesindel, so nicht *Lust zu arbeiten* hat, sondern von *Müßiggang*, *Stehlen*, *Huren*, *Fressen*, *Sauffen*, *Spielen* u.s.w. Profession machen will“.⁸ Sigøynere ble altså definert som «nytteløse mobb, tyver og kriminelle». Til tider var de negative definisjonene av sigøynere sterkt tilstede, for eksempel mente den tyske juristen Friedrich Avé-Lallement på 1800-tallet at «Zigeuner»-begrepets semantiske opprinnelse stammet fra begrepene «zieh» og «Gauner», altså en omvandrende kriminell.⁹

I perioden etter 30-årskrigen (1618-1648) finnes det imidlertid også spor av en ny og positiv holdning til sigøynere i Europa og Tyskland. Forestillingene var både romantisierende og mystifiserende overfor sigøynere, og det var noe nytt jevnfør tidligere sigøynerbilder. Impulser fra blant annet spansk til tysk litteratur førte til utbredelsen av forestillinger av

⁶ Betegnelse *Ziginer*, *Zigeiner* og *Zegeiner* ble mest brukt i eldre tyske krøniker, mens *Suyginer* og *Zigöner* i nedertyske krøniker. *Heidener* og *heiden* ble anvendt i sveitsiske, den innebar et syn på sigøynere som hedninger. Det samme er tilfellet med *Heidenen* og *Heidens* i Nederland, samt *Egyptiers*, *Egyptenaaren*, *gyptenaers*. *Tateren*, evt *Tattern* eller *Tataren*, ble anvendt i Nord-Tyskland og Skandinavia. I de eldre latviske krøniker i Tyskland brukes også *Secani*, *cingari*, *Zingari*, *Cigäwnä*, se blant annet i *ibid.*, s. 24-29.

⁷ Gilad Margalit: *Germany and its Gypsies. A Post-Auschwitz Ordeal*, Wisconsin: University of Wisconsin Press 2002, s. 8 og 9.

⁸ Wulf D. Hund (Red.): *Zigeunerbilder. Schnittmuster rassistischer Ideologie*, Duisberg: Diss-Verlag 2000, s. 15. Min kursiv.

⁹ Gauner ble brukt til å henvise til den tyske kriminelle underverdenen.

sigøyrnerkvinner som «vakre, eksotiske og forførende».¹⁰ Den andre og nye stereotypen, som også hadde opphav i spansk litteratur, fremstilte sigøyrnere som et fritt folkeslag, en frihet som var et ettertraktet ideal i den senere tyske romantikken. Det frie folk som et ideal kan også tilskrives en slags tysk sjalusi for sigøyrnernes påståtte frie og bekymringsløse tilværelse.¹¹

De ambivalente forestillingene om sigøyrnere var ikke noe spesifikt tysk fenomen, men heller et europeisk tankegods som delvis representerte frykten for det fremmede, og delvis var et tegn på interesse og mystifisering av det ukjente. Bondebefolkningens forhold til sigøyrnere er interessant i denne sammenhengen. Sigøyrnere handlet hester og kveg med bøndene, kjøpte og videresolgte varer med dem og liknende. Logisk sett skulle dette forholdet tilsi at bondesamfunnet hadde et noe mer avslappet forhold til sigøyrnere enn for eksempel byborgerskapet. Dette var ifølge Wippermann ikke tilfellet, bønder anså heller sigøyrnere for å inneha magiske krefter, være barn av djevelen og for å forhekse hester og å være brannstiftere.¹²

I populære folkesanger ble forestillinger om den frie og ville sigøyreren kombinert med de negative bildene.¹³ Ideene om sigøyrerne som et bekymringsløs folk, uten fast boplass eller arbeid, levde videre i 1700-tallets Europa. Opplysningsfilosofen Immanuel Kants (1724-1804) tanker rundt europeeren som revolusjonær og vitenskapelig i kontrast til inderen som kunstnerisk og følelsesladet, er verdt å nevne for å illustrere disse tendensene. Ifølge Kant var sigøyreren kjennetegnet ved at de ikke klarte å lære seg arbeid til tross for opphold i Europa i århundrer.¹⁴

I løpet av de siste tiårene av 1800-tallet gjorde mer rasistiske ideer mot sigøyrnere seg gjeldende i Tyskland. Den rasistiske tilnærmingen var basert på med at sigøyrnernes livsstil og væremåte hang sammen med sigøyrnernes «indre statiske karakter og instinkter». Den rasistiske tankegangen bidro imidlertid ikke til «rasevitenskapelige» studier av sigøyrerne. Det eksisterte altså ingen rasisme overfor sigøyrnere som tok utgangspunkt i en pseudovitenskapelig rasisme, slik tilfellet var for rasismen mot jøder i Europa. Rasismen mot sigøyrnere i Europa på slutten av 1800-tallet ga heller «new interpretations and rationalization to the antigypsy and romantic myths and images already present in German collective

¹⁰ Eksempel fra romanlitteraturen er Miguel de Cervantes' *The Gypsy of Madrid*.

¹¹ Margalit: *Germany and its Gypsies*, s. 10 og 11. Margalit, 2002: s. 10 og 11.

¹² Wolfgang Wippermann: "Auserwählte Opfer?": *Shoah und Porrajmos im Vergleich; eine Kontroverse*, Berlin: Frank und Timme 2005, s. 24 og 25. Klager fra landbygder og ulike distrikter i Bayern på 1930-tallet er interessant med tanke på bondebefolkningens fiendtlige innstilling til sigøyrnere, også i nyere tid, se kapittel 4, s. 56f.

¹³ Margalit: *Germany and its Gypsies*, s. 12.

¹⁴ Hund (Red.): *Zigeunerbilder*, s. 14.

consciousness».¹⁵ Fiendtlige holdninger til sigøyerne endret altså, ifølge resonnementet, ikke karakter. Holdningene ble heller forsterket og ytterligere bekreftet av de tidligere karakteristikkene av sigøyerne. Til tross for at et «rasevitenskapelig» sigøyerbilde ikke ble utviklet på slutten av 1800- og begynnelsen av 1900-tallet, var perioden likevel markert ved en økt mengde bestemmelser og tiltak mot sigøynere. Det ble altså arbeidet mye fra myndighetshold med å utforme lovgivning som skulle kontrollere sigøynernes liv og virke.

3.2 Bayern som leverandør av sigøyerpolitikk (1885-1918)

I perioden 1800-1850 fantes det i Bayern ikke et uttalt «sigøyerproblem» – ikke som kan gjenspeiles i kildene i alle fall, det var heller omtale av utenlandske omreisende.¹⁶ Fra 1850-årene inntok myndighetene imidlertid en mer fiendtlig holdning. I delstatens politikk mot sigøynere og andre omreisende, ble «Wandergewerbeschein»-politikken anvendt som et middel. Det vil si at man fratok «uønskede personer eller grupper» tillatelsespapirer for å drive et vandrende næringsvirksomhet.

I andre halvdel av 1800-tallet kom nye bølger av omreisende fra Balkan-området til Tyskland. Årsakene til tilflyttingen var blant annet økonomisk gode tider i Tyskland. Sigøynere som hadde vært i Tyskland siden begynnelsen av 1400-tallet var relativt sett mer kulturelt og språklig assimilert. De balkanske sigøyerne var på sin side mørkere i utseende og snakket romani influert av rumensk – dette kan være en forklaring på at de ganske momentant ble behandlet med mistenksomhet av tyske myndigheter og befolkningen generelt. Emigrasjonsbølgen(e) fra Balkan skjedde omtrent på samme tid som de ovenfor skisserte rasistiske ideers oppblomstring i Tyskland. Hovedmålet for de tyske delstatene i immigrasjonsperioden var å hindre sigøyerne i å komme inn i riket fra utlandet, og særlig fra Balkan-området. Den tradisjonelle sigøyerpolitikken ble offisiell med rikskansler Otto von Bismarck. Politikken var kjennetegnet av at sigøyerne ble behandlet som et ordenspolitisk problem som blant annet skulle løses med utvisning av utenlandske sigøynere.

I 1880-årene refererte «Zigeuner»-begrepet altså til utenlandske omreisende. Myndighetene ser ut til å ha vært av den oppfatningen om at de med noen enkle lover kunne løse «sigøyerproblemet». Myndighetene innså likevel etter hvert at en del av de omreisende var tyske borgere. Slik myndighetenes anså saken, var det altså ikke tilstrekkelig med rettslige tiltak *alene*. I 1871, etter den fransk-tyske krigen, ble området Elsaß-Lothringen innlemmet i det nyetablerte Tyskland og det innebar nye definisjonsvansker for myndighetene. Tidligere

¹⁵ Margalit: *Germany and its Gypsies*, s. 16.

¹⁶ For dette avsnittet se Eva Strauß: 'Die Zigeunerverfolgung in Bayern 1885-1926', i *Giessener Hefte für Tsiganologie*, 3. årgang, nr. 1-4, 1986: s. 38-43.

hadde myndighetene som nevnt tatt utgangspunkt i at sigøynere var *utenlandske*. Med innlemmelsen av Elsaß-Lothringen, hvor mange sigøynere levde, oppstod det en redefinering av myndighetenes sigøynerdefinisjon.¹⁷ Myndighetene innså at sigøynergrupper som tidligere var sett på som utenlandske, nå var tyske på papiret. Sigøynere og folk som ble sett på som sigøynere av myndighetene, ble derfor fra da av omtalt som «Zigeunern und nach Zigeunerart umherziehende Personen». Det var dessuten først med Bismarck at distinksjonen mellom «reichsdeutschen und ausländischen Zigeunern» ble etablert. De utenlandske sigøynerne ble ansett som et særlig trussel mot den offentlige sikkerhet.¹⁸

Den økonomisk gode tiden som i utgangspunktet hadde ført til immigrasjon av sigøynergrupper fra Øst-Europa til Tyskland, skiftet karakter med den økonomiske krisen på 1870-tallet, også kalt «Gründerkrisen».¹⁹ Parallelt med at slutten av 1800-tallet markerte starten på den moderne velferdsstatens utvikling, ble «Sozialpolitik» som politisk felt etablert.²⁰ Fattigdommen som «et sosialt spørsmål» på 1800-tallet ble forsøkt imøtegått på ulike måter.²¹ Tiggere og omreisende ble delvis fjernet fra gatebildet gjennom ulike sosialpolitiske tiltak. Sigøynere var ikke omfattet av denne prosessen, men fikk myndighetenes søkelys mot seg på slutten av 1800-tallet. Fra 1885 til slutten av århundret, ble følgende modell for politikk etterstrebet overfor sigøynere i Bayern: *utvisning* av utenlandske sigøynere, *inndragelse* av Wandergewerbeschein og *forhindring* av deres mobilitet ved å vanskeliggjøre kryssning mellom de tyske delstats- og statsgrenser.

Når det gjelder «inländische Zigeunern», eller med Bismarcks ord «reichsdeutschen Zigeunern», prioriterte myndighetene å ta seg av «bander» som var til fare for den offentlig sikkerhet og orden. Dessuten skulle man ta fra dem barn som var i skolepliktig alder. Til tross for den formulerte politikk, ville man likevel i realiteten ikke ha disse barna i skoleklassene, fordi man var redd dette «nur den gewohnten Unterricht stört».²² Sigøynerpolitikken i perioden ca. 1885-1895 ble altså skjerpet samtidig som den bayerske delstaten justerte sin forståelse av hvem som utgjorde sigøynere.

Delstaten Bayern formulerte og initierte fra slutten av 1800-tallet sigøynerpolitikken som ble ført i de kommende tiårene. Bayerns politikk fungerte, slik det er påpekt, som en

¹⁷ Ibid., s. 39.

¹⁸ Rainer Hehemann: *Die "Bekämpfung des Zigeunerunwesens" im Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik, 1871-1933*, Frankfurt am Main: Haag + Herchen 1987, s. 245 og 246.

¹⁹ "Gründerzeit" og "Gründerkrach" ble også brukt som betegnelser på krisen som oppstod i 1873.

²⁰ Det var da "katetersosialistene" skapte kompromisset mellom " [...]liberalistenes statshat og kommunismens nedvurdering av individet til fordel for kollektivet", se Erik S. Reinert: *Spontan kaos: økonomi i en ulvetid*, Siggerud: Res Publica 2009, s. 83.

²¹ Detlev Peukert: *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der klassischen Moderne*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1987, s. 139.

²² Strauß: 'Die Zigeunerverfolgung', s. 42 og 43.

modell for de andre delstatene. Den første bestemmelsen på ministernivå mot sigøynere kom i Bayern i 1885, og med den gjorde delstaten seg til representant for en streng sigøyrerpolitikk – beslutningen talte blant annet for en sterkere kontroll av sigøynere.²³ En del av politikken gikk ut på å hindre de tyske sigøyrerne i å reise rundt, altså «Seßhaftmachung».²⁴ Myndighetenes vurdering av bofastgjøringspolitikken var ulike på slutten av 1800-tallet sammenliknet på 1920-tallet. Bofastgjøringspolitikken på 1920-tallet var i praksis ikke i tråd med periodens økonomiske realiteter. Politikken ble bare et mål og ikke alltid tilsiktet som realistisk fra myndighetenes ståsted. I et brev fra 1926 skrev regjeringspresidenten i Hannover at bofastgjøring av sigøynere «ist bei der heutigen Wohnungsnot nicht leicht möglich».²⁵

I 1889 ble det opprettet et eget kontor under Polizeidirektion i München med tittelen «Münchner Nachrichtendienst im Bezug auf die Zigeuner», kontoret byttet i 1929 navn til «Zigeunerzentrale».²⁶ Det lokale politiet som kom i befatning med «Zigeuner und nach Zigeunerart umherziehende Personen», skulle rapportere om disse til Münchner Nachrichtendienst. Sistnevnte skulle på sin side registrere og kartlegge informasjonen de mottok fra politiet. Registreringen av sigøynere og samarbeidet mellom «Zigeunerzentrale» og Polizeidirektion München var et avgjørende skritt i samkjøringen av delstatenes politikk etter 1929. Politiet hadde lenge hatt vanskelighet med å kunne håndtere og sortere informasjonen de hadde om sigøyrerne. Alfred Dillmann, lederen av Nachrichtendienst, forfattet registrene til institusjonen i bokform, *Zigeunerbuch*, som ble utgitt i 1905.

I 1911 deltok en rekke delstater i en konferanse i München for å beslutte en «Grundzüge für die Bekämpfung der Zigeunerplage».²⁷ Formålet med konferansen var å utvikle en felles sigøyrerlovgivning eller retningslinjer som skulle gjelde for de deltakende delstatene: Preussen, Sachsen, Württemberg, Baden, Hessen og Elsaß-Lothringen.²⁸ Diskusjoner av utkast til en felles lov resulterte imidlertid ikke i noen vedtak. Dette forsøket på samarbeid mellom delstatene ble skrinlagt ved utbruddet av første verdenskrig. Etter forslag fra Baden ble arbeidet utsatt til etter krigen. «Sigøyrerspørsmålet» var i så måte, i alle fall med tanke på riksdekkende sigøyrerlov, en byråkratisk prosess som ikke ble gitt prioritet som et presserende tema. «Zigeunerplage» kunne behandles etter krigen.

²³ Ibid., s. 31.

²⁴ Katrin Reemtsma: *Sinti und Roma. Geschichte, Kultur, Gegenwart*, München: C. H. Beck 1996, s. 87 og 88.

²⁵ Bay.HStA: MInn 72577: 'Der Regierungspräsident an den Herrn Preußischen Minister des Innern in Berlin: Zigeunersiedlungen', Minden, 19.01.1926.

²⁶ Det fulle navnet var "Zentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens", omtalt mest som "Zigeunerzentrale". Etter 1938 ble det vedtatt å flytte den til Berlin og den ble deretter kalt for "Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens".

²⁷ Bay.HStA: MA 100438: 'Staatsministerium des Innern an das Staatsministerium des Äussern: Bekämpfung der Zigeunerplage', 29.01.1922.

²⁸ Ibid.

Det eksisterer en bred enighet om at initiativet for å utforme en felles sigøynerpolitikk falt ut av agendaen under første verdenskrig. Likevel finnes det ulike ståsteder i forskningen om graden av sigøynerpolitikk i perioden 1914-1918. Sosialhistorikeren Leo Lucassen mener at «sigøynerspørsmålet» absolutt ikke var en hastesak som måtte løses.²⁹ Historikeren Martin Luchterhandt er enig dette, men påpeker likevel at en rekke unntakstiltak ble vedtatt i sigøynerpolitikken. Det ble for eksempel innført forbud mot å reise med «Wohnwagen», samt at myndighetene samlet og registrerte sigøynernes fingeravtrykk også under krigen.³⁰ Luchterhandt og Lucassens uenighet er ikke stor sammenliknet med historikeren Rainer Hehemanns posisjon i denne sammenheng. Hehemann peker på en kontinuitetslinje og argumenterer for at sigøynerpolitikken vedvarte til tross for krigen.³¹ Ved å gjenforene de ovennevnte posisjonene kan det argumenteres for at sigøynere ikke var i byråkratiets søkelys under første verdenskrig *i samme grad* som før krigen. Samtidig var heller ikke sigøynere totalt fraværende i myndighetenes sikkerhetsvurderinger. De ovennevnte unntakstiltakenes tilblivelse vitner om at sigøynere *ble* sett på som en trussel under krigen, og de ble da også fremstilt som spioner.³² Den tradisjonelle sigøynerpolitikken som ble ført i fredstid, ble under krigen kun delvis gjennomført: Sigøynere ble gjenstand for tiltak i den grad myndighetene oppfattet dem som spioner eller annen trussel.³³

3.3 Forhandlingene rundt en riksdekkende «sigøynerlov»

Etter første verdenskrig ble det igjen vedtatt lover og forordninger som skulle regulere sigøynernes liv i de tyske delstatene. Blant annet ble det innført reguleringer knyttet til reisemuligheter mellom delstater, samt retten til å eie og bruke hester og andre dyr. Den første etterkrigsbestemmelsen ble vedtatt i Baden i desember 1922, hvor det fremgikk at alle sigøynere over 14 år skulle registreres i «Zigeunerpersonalblatt».³⁴ Detaljert informasjon om

²⁹ Leo Lucassen: *Zigeuner: die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffes in Deutschland 1700-1945*, Köln: Böhlau 1996, s. 191.

³⁰ Martin Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau. Entstehung und Verlauf der nationalsozialistischen Verfolgung der "Zigeuner"*, Lübeck: Schmidt-Römhild 2000, s. 24.

³¹ Ibid., s. 24.

³² Hehemann: *Die "Bekämpfung des Zigeunerunwesens"*, s. 328 og 329. Se også Strauß: 'Die Zigeunerverfolgung', s. 59.

³³ Forestillingen og mistenkeliggjøringen av sigøynere som "spioner" ble tidvis uttrykt, til og med i fredstid. På bakgrunn av mistanker om at sigøynere skulle ha spionert på tyske militære anlegg ba det Preußische Geheime Staatspolizei samtlige av landets hemmelige politiavdelinger om å innrapportere om dette stemte, se *BA Berlin: R 58/273*: 'Preußische Geheime Staatspolizei [til bl.a. samtlige hemmelige politiavdelinger]: Vermutliche Spionage durch Zigeuner', 04.07.1936.

³⁴ *Bay.HStA: MA 100438*: 'Badisches Staatsministerium [des Innern] an das [Bayer.] Staatsministerium des Äußern: Bekämpfung der Zigeunerplage', Karlsruhe 26.02.1925. Se også *Bay.HStA: MInn 72577*: 'Polizeidirektion München an [Bayer.] Ministerium des Innern: Zigeunerbekämpfung' 29.05.1925.

sigøynere og sigøyrergrupper, med bilde og kopi av identitetspapirer, skulle være inkludert i nevnte «Personalblatt».³⁵

«Zigeunerplage» kom også på agendaen igjen i Bayern etter første verdenskrig. I januar 1924 ble sigøynernes meldeplikt til politiet skjerpet i en forordning, slik at det nå kun var etter tillatelse fra politiet at omreisende med Wohwagen kunne overnatte på rasteplasser. Dessuten tredde forbudet mot å reise i «Horden» i kraft. Med «Horden» siktet man til «die Vereinigung zweier einzelstehender Personen zu erachten: Zigeuner und Landfahrer dürfen hager nur einzeln oder in Familien reisen oder rasten».³⁶ Alle omvandrende næringsdrivere ble i «Horden»-forbudet definert som «Landfahrer». Ved en anledning ble det utarbeidet statistisk oversikt over sigøynere, omreisende og såkalt ærlige næringsdrivende. I Bayern fantes det, ifølge statistikken, 272 «Landfahrer»- og sigøynere, samt 412 «anständige Gewerbetreibende».³⁷

I juni 1925 ble det holdt en politikonferanse i Karlsruhe – som på mange måter kan ses på som en fortsettelse av konferansen i München fra 1911 – hvor det ble forhandlet om et fellesutkast til sigøyrerlovgivning. På konferansen ble det blant annet uttrykt at dersom man skulle lykkes i «Zigeunerbekämpfung», så måtte alle tyske delstater ha en samkjørt politikk.³⁸ Den tyske praksisen overfor sigøynere var tradisjonelt karakterisert av manglende enhetlig koordinering og effektivitet i forhold til formulerte mål. Det var ambisjonene om mer effektivitet som var årsaken til at delstatene forsøkte å vedta en riksdekkende sigøyrerlov. Konferansen i Karlsruhe førte til nedsettelsen av en kommisjon som skulle utforme et overenskomstsutkast. I utkastet gikk det frem at «Zigeunerzentrale» München skulle fungere som en sentralinstitusjon for hele riket. Andre delstater, som Preussen, skulle være med å dekke kostnadene til driften av «Zigeunerzentrale».³⁹

Et av punktene i utkastet til overenskomsten omhandlet forbud mot å utvise sigøynere fra en delstats grenser til en annen helt uten videre.⁴⁰ Utvisningen av sigøynere fra en delstat til en annen førte bare til at «problemet» ble overført nabostaten, ble det argumentert med. Det var nettopp slike praksiser, på grunn av den føderale modellen, som gjorde sigøyrerpolitikken motsetningsfylt. Et annet motsetningsforhold var tilknyttet delstatenes struktur intern og måten det påvirket sigøyrerpolitikken: Mens den sentrale myndigheten, for eksempel ved Ministerium des Innern, ville forsterke registreringen og kontrollen av sigøynere, ville de

³⁵ Ibid., Karlsruhe 26.02.1925.

³⁶ Sitert i Strauß: 'Die Zigeunerverfolgung', s. 63.

³⁷ Bay.HStA: MInn 72577: 'Polizeidirektion München an [Bayer.] Ministerium des Innern: Zigeunerbekämpfung', 29.05.1925.

³⁸ LA Berlin: (C Rep. 375-01-12 Nr. 6272 Bd. 1): 'Bekämpfung der Zigeunerplage, Brev Staatsministerium des Inneren [i Bayern] til Preußische Minister des Inneren', 19.06.1926.

³⁹ Lucassen: *Zigeuner*, s. 191.

⁴⁰ Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau*, s. 32.

underliggende instansene utvise sigøynere fra delstaten umiddelbart fordi det ble sett på som mindre ressurskrevende.⁴¹

Kildene fra det bayerske innenriksministeriet viser at det i 1920-årene ofte ble henvist til München-konferansen fra 1911. I en utredning foretatt av Polizeidirektion München fra 1926, var de tidligere forhandlingene påfallende i fokus. Det ble referert til forhandlingene som et «brauchbare Grundlage» i arbeidet med en riksdekkende sigøynerlov.⁴² Under 1911-konferansen var det bred enighet om de fleste punktene, bortsett fra enkeltparagrafer. Arbeidet ble likevel, som påpekt, aldri fullført på grunn av første verdenskrig.⁴³

Det er fruktbart å sette diskusjonene i begynnelsen av 1900-tallet i sammenheng med forhandlinger og agendaer knyttet til sigøynerpolitikk i 1920-årene. Man kan framholde at diskusjonene fra 1911 fikk ny relevans med det økende potensialet for gjennomførbarhet i 1920-årene. Kontinuiteten fra begynnelsen av 1900-tallet, er viktig med tanke på det senere innholdet i den bayerske loven. Situasjonen var også endret på en del områder i 1926 fra den i 1911, i alle fall slik de bayerkse politikerne argumenterte. Et av temaene som ble tatt opp i forhandlingene i 1911, var hvorvidt politiet i München skulle fungere som hovedsete for etterretningstjenesten overfor sigøynere. Bayerns representanter påpekte i 1926 at dette punktet ikke lenger var så vesentlig. Det skal også legges til at Bayern fortsatt var veldig ivrig og interessert i å ha dette ansvaret.⁴⁴ En annen interessant og viktig endring fra 1911 til 1926 angikk myndighetenes definisjonen av sigøynere.

3.4 Definisjonsendringen av sigøynerbegrepet fra 1911 til 1926

Det er viktig å forklare sigøyner-definisjonens endring fra 1911 til 1926. Med økonomisk krise og bolignød etter første verdenskrig, var det et stigende antall omvandrende som levde i «Wohnwagen» i begynnelsen av 1920-årene.⁴⁵ I 1925 tilkjennega innenriksministeriet at det i motsetning til situasjonen i 1911, ikke lenger var «eigentliche Zigeuner» som var målgruppen for lover og tiltak. Det var heller «zigeunerähnliche» folk som burde være fokuset for politikken. Disse ble i München gitt merkelappen *Landfahrer*, altså omreisende. Det ble argumentert med at de fleste omreisende i 1926 ikke lenger var «rassereine Zigeuner», men omreisende av ulike slag.⁴⁶ Den kommende sigøynerloven i Bayern i 1926 – «Gesetz zur

⁴¹ Udo Engbring-Romang: *Die Verfolgung der Sinti und Roma in Hessen. Zwischen 1870 und 1950*, Frankfurt a.M.: Brandes & Apsel Verlag 2001, s. 91.

⁴² *LA Berlin: (C Rep. 375-01-12 Nr. 6272 Bd. 1): 'Bekämpfung der Zigeunerplage 19.06.1926'*, 19.06.1926.

⁴³ *Ibid.*: 'Begleitschreiben [Polizeidirektion München] 07.05.1926', 07.05.1926.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Lucassen: *Zigeuner*, s. 192.

⁴⁶ *Bay.HStA: MInn 72577: 'Leitsätze für die Polizeikonferenz' im Karlsruhe 22.-24.juni 1925'*, 05.06.1925.

”Wenn auch die Zahl der rassereinen Zigeuner verhältnismäßig gering ist[...]“.

Bekämpfung von Zigeunern, Landfahrern und Arbeitsscheuen» – hadde altså som mål å regulere oppførsel eller livsstil som myndighetene assosierte med sigøynere. Dermed var loven ikke rettet mot *sigøynere* per se. Lovens målgruppe ble formulert til å gjelde flere grupper for å unngå at den skulle komme i konflikt med den tyske konstitusjonen.⁴⁷ Såkalte arbeidsskye var den tredje gruppen som eksplisitt var nevnt i sigøyrerloven.

Det er bemerkelsesverdig at myndighetenes begrepsbruk angående sigøynere var svært varierende og inkonsekvent. I kildene er det anvendt begreper som «rassereine» eller «rasseechte Zigeuner».⁴⁸ En slik begrepsbruk inneholdt ikke en «vitenskapelig rasisme» som tillå «rassereinen Zigeunern» iboende egenskaper. Ved å henvise til «rasseechte Zigeuner» gjorde man en distinksjon mellom sigøynere og «Landfahrer», sistnevnte mente man representerte en større «plage». Merkelappen «Landfahrer» skulle på samme måte skille mellom de som ble sett på som sigøynere og de som reiste og «oppførte» seg som sigøynere. «Zigeuner und nach Zigeunerart umherziehende Personen» var derfor en vanlig betegnelse helt frem til 1930-tallet. Betegnelsen medførte imidlertid noen avgrensingsproblemer: Hvordan skulle man skille mellom de man oppfattet som sigøynere og de som reiste som dem? En av løsningene til det bayerske politivesenet var å merke sigøynernes legitimasjon med bokstaven «Z» og de omreisendes med «L». For myndighetene var det dessuten viktig å kunne skille mellom sigøynere og omreisende på den ene siden og omreisende som var «anständige Gewerbetreibende» på den andre siden.

Myndighetene hevdet som nevnt at «Landfahrer» representerte samme faren for *den offentlige sikkerheten* som sigøynere.⁴⁹ Sett fra myndighetenes ståsted, var «Landfahrer» i 1926 til og med en større «plage» enn sigøynere, noe som medførte at det ble rettet mer oppmerksomhet mot dem. Det var altså ingen endring i forestillingene om sigøynere i så måte. Det var for eksempel ikke slik at sigøynere ble sett på som et mindre «problem». Tvert imot ble de brukt som en skala for å måle de omreisendes «trusselnivå» for den offentlige sikkerhet.

En forvirrende faktor rundt den bayerske loven skyldtes nettopp de tidligere beskrevne definisjonsvanskene. Dillmann, forfatteren av ovennevnte *Zigeunerbuch*, brukte en mye bredere sosiologisk definisjon av sigøynere som flere delstatsmyndigheter rett og slett ikke forstod. Essensen i Dillmanns definisjon var at sigøynere var omreisende personer, uavhengig av «rase» eller opphavssted. Delstatene fryktet at en slik definisjon i sigøyrerloven skulle ramme «anständige» ambulerende næringsdrivende. Til slutt ble man likevel enige om en

⁴⁷ En rekke jurister karakteriserte likevel Bayern-loven som konstitusjonsstridig, se kapittel 4, s. 51f.

⁴⁸ Se for eksempel, *Bay.HStA: MInn 72577*: 'Polizeidirektion München an [Bayer.] Ministerium des Innern: Zigeunerbekämpfung', 29.05.1925. Se også: *MInn 72577*: 'Leitsätze 5.06.1925', 05.06.1925.

⁴⁹ *LA Berlin: (C Rep. 375-01-12 Nr. 6272 Bd. 1)*: 'Begleitschreiben [Polizeidirektion München] 07.05.1926', 07.05.1926.

definisjon som ikke var veldig ulik Dillmanns: «Zigeuner im polizeilichen Sinne sind sowohl die Zigeuner im Sinne der Rassenkunde als auch die nach Zigeunerart umherziehenden Personen».⁵⁰ Ambulerende næringsvirksomhet ble sett på som en anstendig gjerning og måtte ikke rammes av loven. De skulle derfor få utstedt tillatelsespapirer for å unngå dette.⁵¹ Klass v. Merz, en bayersk regjeringrådsmedlem, mente at «ehrliche Gewerbetreibende» hadde en legitim grunn til å reise rundt og bidra med arbeidet sitt, mens de omreisende hadde liknende arbeid som tjente «nur als Vorwand oder Deckmantel» for deres påståtte kriminelle gjøren.⁵² Denne oppfatningen var utbredt, det var antatt at «Landfahrer» brukte i utgangspunktet legitime yrker som skalkeskjul og maske for «eine ulautere zigeunerhafte Lebensweise».⁵³

3.5 Den bayerske sigøynerloven

Slik det er forelagt tidligere, eksisterte det allerede i 1911 en fremforhandlet plattform for delstatenes streben etter en felles sigøynerlov. I juli 1926 vedtok Bayern «Gesetz zur Bekämpfung von Zigeunern, Landfahrern und Arbeitsscheuen».⁵⁴ Artikkene 1 til 8 i loven tok for seg spørsmål knyttet til forbud og reguleringer rundt praktiske sider ved de omreisendes liv. De omfattet dyrehold, omreising i «Horden» og liknende. Omreisende, sigøynere og «nach Zigeunerart umherziehende Personen», måtte ha tillatelsespapirer fra politiet på «Wohnwagen», reising med skolepliktige barn, dyrehold, skytevåpen og rasteplasser. Det ble dessuten lagt oppholdsbegrensninger for grupper som var av utenlandsk opprinnelse eller som manglet bayersk delstatstilhørighet.⁵⁵

Sigøynerloven innebar ambisjoner som gjorde den radikal sammenliknet med tidligere lover og tiltak.⁵⁶ For det første opererte den med et rasistisk sigøynerbegrep, noe som ikke var tilfellet med tidligere vedtak. For det andre fikk «sigøynerspørsmålet» en kriminalpolitisk vri ved at den bayerske delstaten skulle løse «problemet» ved hjelp av politivesenet. For det tredje hadde loven den høyeste gyldighetsform, den var ikke bare en forordning eller retningslinje, men i lovform.⁵⁷ For det fjerde foregrip sigøynerloven en del elementer i den kommende

⁵⁰ Lucassen: *Zigeuner*, s. 191.

⁵¹ Bay.HStA: MInn 72577: 'Zigeunerbekämpfung: Polizeidirektion München til [Bayerisches] Staatsministerium des Inneren', 29.05.1925.

⁵² K. v. Merz: 'Der Kampf gegen die Zigeuner und Landfahrer', i *Deutsches Polizeiliches-Archiv*, 12.årgang, nr. 4, 1925: s. 191.

⁵³ Bay.HStA: MInn 72577: 'Bayerischer Verwaltungsgerichtshof an das [Bayr.] Staatsministerium des Innern: Entwurf eines Zigeunergesetzes', München 05.05.1925.

⁵⁴ Bay.HStA: MInn 72577: Gesetz- und Verordnungsblatt für den Freistaat Bayern, 'Gesetz zur Bekämpfung von Zigeunern, Landfahrern und Arbeitsscheuen', 16.07.1926.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Michael Zimmermann: *Rassenutopie und Genozid. Die Nationalsozialistische »Lösung der Zigeunerfrage«*, Hamburg: Hans Christians Verlag 1996, s. 49.

⁵⁷ Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau*, s. 25.

nasjonalsosialistiske sigøyrerpolitikken: Sigøyrere som en rasekategori og «Bekämpfung der Zigeunerplage» som en del av den allmenne kampen mot påstått asosialitet.⁵⁸

Bayern-loven markerte dessuten høydepunktet for en delstats politikk eller Sonderrecht mot sigøyrere før naziregimet.⁵⁹ Loven løste som vist ovenfor, ikke myndighetenes definisjonsmessige problemer i forhold til hvem som var målgruppen for sigøyrerpolitikken. Dermed var det opptil den enkelte lokale autoritet å avgjøre hvordan denne distinksjonen skulle håndteres.⁶⁰ I gjennomføringsbestemmelsene til den bayerske loven stod det at begrepet «...Zigeuner ist allgemein bekannt und bedarf keiner näheren Erläuterung. Die Rassenkunde gibt darüber Aufschluß, wer als Zigeuner anzusehen ist».⁶¹ Det fantes imidlertid ingen «Rassenkunde» om sigøyrere på dette tidspunktet som kunne gi legitimitet til myndighetenes kategorisering.⁶² At det gikk omtrent ti år til neste gang begrepet «rase» ble brukt om sigøyrere i en forordningstekst, illustrerer myndighetenes definisjonsproblemer.⁶³

Grunnlaget for at kategoriene «Zigeuner und Landfahrer» var inkludert som objekter for loven, er allerede nevnt. En tredje konstruert kategori mennesker som målgruppe for sigøyrerloven bestod av «Arbeitsscheuen». Jevnfør loven skulle omreisende, sigøyrere og «Arbeitsscheuen» over 16 år uten regelmessig arbeid, interneres i arbeidsanstalter. Begrunnelsen var at de utgjorde en trussel mot den «offentlige sikkerhet».⁶⁴ Det var sigøyrerlovens artikkel 10 som regulerte og definerte såkalt arbeidsskye, det var mennesker «die den Nachweis geregelten Arbeit oder ernstlicher Bemühung um Arbeit nicht zu erbringen vermögen».⁶⁵ Det ble ikke foretatt noen ytterligere definisjon av «Arbeitsscheue» i lovteksten. Praksisen med sigøyrerloven etter 1929, tyder likevel på at myndighetene med «Arbeitsscheue» mente noe slikt som «eine Menschen, bei dem die Arbeitsunlust zur Gewohnheit geworden ist».⁶⁶ Når det gjelder kategorien «Arbeitsscheue», ønsket myndighetene å regulere samme fenomen som de oppfattet som problematiske ved sigøyrere, nemlig å holde kontroll med folk som av sosioøkonomiske årsaker ikke hadde en fast bo- eller arbeidssituasjon.⁶⁷ Såkalt arbeidsskye individer ble hovedsakelig ansett for å være et problem for storbyen, mens «Landfahrer» og sigøyrere ble vurdert som et problem for bygda.⁶⁸

⁵⁸ Lucassen: *Zigeuner*, s. 196.

⁵⁹ Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau*, s. 25. Se også foreliggende studie kapittel 2 s. 25.

⁶⁰ Lucassen: *Zigeuner*, s. 197.

⁶¹ Sitert i Strauß: 'Die Zigeunerverfolgung', s. 66.

⁶² Ibid., s. 66.

⁶³ Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau*, s. 26.

⁶⁴ Bay.HStA: MInn 72577: 'Gesetz zur Bekämpfung von Zigeunern 16.07.1926', 16.07.1926.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Bay.HStA: MInn 72577: 'Staatsministerium für Soziale Fürsorge an das Staatsministerium des Innern: Zigeuner- und Arbeitsscheuengesetz', München, 31.05.1926.

⁶⁷ Strauß: 'Die Zigeunerverfolgung', s. 64.

⁶⁸ Ibid., s. 64.

Grensen mellom «Landfahrer» og sigøynere på den ene siden, og «anstendige» næringsdrivende på den andre, ble heller ikke foretatt på grunnlag av etniske eller ytre gruppekjennetegn. Politiet vektla heller hvorvidt de det gjaldt, hadde fast bopel eller ikke. Det ble altså åpenbart antatt at sigøynere ikke kunne oppfylle slike kriterier som bofasthet.⁶⁹ En annen distinksjon gikk mellom «inländische und ausländische Zigeuner». Mens de «utenlandske» stort sett skulle utvises, eksisterte det en hel rekke andre tiltak, påbud og forbud mot de såkalte «inländische Zigeuner».⁷⁰

En kompliserende faktor som hindret myndighetenes realisering av sigøynerloven var at mange sigøynere og omreisende allerede innehadde tillatelsespapirer som politiet hadde utstedt før sigøynerloven var vedtatt. Disse papirene ga dem eksempelvis retten til å reise rundt i «Wohnwagen», noe som ikke lenger ble tillatt etter sigøynerloven.⁷¹ Slike omstendigheter gjorde sigøynerpolitikken inkonsekvent, noe myndighetene ønsket å unngå. Derfor skulle bare «anständige Gewerbetreibende» kunne få innvilget tillatelsespapirer for å reise rundt. De bayerske myndighetenes problem var altså at personer som ikke var ment å disponere slike papirer, faktisk allerede hadde fått utstedt dem.

Oppsummering

Øvrighetens forhold til sigøynere siden deres ankomst til tyskspråklige områder på 1400-tallet, var preget av at de ble sett på som mistenkelige, derav «Zigeuner»-begrepets innhold og forestillinger om den «farlige og slue» sigøyneren. Myndighetene utsedte derfor en rekke forordninger mot sigøynere. Denne negative tendensen tatt i betraktning, eksisterte det fra 1600-tallet også romantiserte forestillinger om sigøynere som et «fritt folkeslag».

Mens det mellom 1800 og 1850 ikke eksisterte et uttalt «sigøynerproblem» i Tyskland generelt og Bayern spesielt, ble rasistiske forestillinger av sigøynere mer utbredt de siste tiårene av 1800-tallet. Dette ga både utslag i at sigøynernes levevis ble koblet til deres påståtte indre karakter, og at de bayerske og prøyssiske myndighetene, gjorde seg til talerør for en restriktiv sigøynerpolitikk. Denne utviklingen kan sannsynligvis settes i sammenheng med den forente tyske statens egendefinisjon. Mens myndighetenes forståelse av sigøynere frem til 1870-tallet var at de var utenlandske personer, ble de, med innlemmelsen av Elsaß-Lothringen, oppfattet som tyskere. Dette ble utgangspunktet for det som er blitt karakterisert som den tradisjonelle sigøynerpolitikken i Tyskland. Denne politikken gikk blant annet ut på å hindre

⁶⁹ Lucassen: *Zigeuner*, s. 194 og 195.

⁷⁰ Michael Zimmermann: 'Ausgrenzung, Ermordung, Ausgrenzung. Normalität und Exzeß in der polizeilichen Zigeunerverfolgung in Deutschland (1870-1980)', i »Sicherheit« und »Wohlfahrt«: *Polizei, Gesellschaft und Herrschaft im 19. und 20. Jahrhundert*, Alf Lüdtke (Red.), Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1992, s. 346.

⁷¹ Bay.HStA: MInn 72577: 'Zigeunerbekämpfung 29.05.1925', 29.05.1925.

sigøynere i å reise rundt, og gjøre dem bofaste. Bofastgjøringen ble forsøkt realisert ved å frata sigøynere, og andre omreisende, tillatelsespapirer som ga dem mulighet til å drive med omreisende næringsvirksomhet.

Implementeringen av den tradisjonelle sigøyrerpolitikken resulterte imidlertid i en ineffektiv praksis på grunn av de nokså selvstendige tyske delstatene, og den manglende samordningen av sigøyrerpolitikk mellom delstatene. De tyske myndighetene forsøkte derfor fra 1870-tallet å definere sigøynere slik at de effektivt kunne «håndteres» av politiet. Begreper som «reichsdeutschen und ausländischen Zigeunern» og «Zigeuner und nach Zigeunerart umherziehende Personen» kjennetegnet disse forsøkene.

Bayern utviklet et sett av retningslinjer og institusjoner i sitt forsøk på å bli kvitt «Zigeunerplage». Institusjoner og kontrollorganer som «Münchner Nachrichtendienst» som ble opprettet i 1889, og «Zigeunerzentrale» i 1929, samlet inn og registrerte detaljert informasjon om sigøynere. Fra perioden 1911-1929 gjorde Bayern seg til forkjemper for tre parallelle og delvis sammenhengende prosesser: For det første ønsket Bayern en lederrolle i forhold til å utvikle en samordnet sigøyrerpolitikk blant de tyske delstatene. Institusjoner som «Münchner Nachrichtendienst» og senere «Zigeunerzentrale» skulle tjene til slike formål. For det andre vedtok den bayerske delstaten en sigøyrerlov i 1926 for å imøtekomme «Zigeuner- und Landfahrerplage». I forlengelse av disse prosessene, og for det tredje, skulle tyske delstatsmyndigheter vedta en avtale om felles sigøyrerlovgivning for å effektivisere politikken jevnfør formulerte mål. Gjennomføringsgraden til de bayerske myndighetenes ovennevnte ambisjoner må besvares etter en analyse av sigøyrerlovens anvendelse i perioden 1929-1935, samt hvorvidt det ble utviklet en koordinert sigøyrerpolitikk på tvers av tyske delstater i samme periode, noe som foretas i neste kapittel.

KAPITTEL 4: «SIGØYNERE ER IKKE LENGER ET PROBLEM FOR MÜNCHEN»¹

Sigøynerpolitikk 1929-1935

I dette kapitlet drøftes utformingen av den tyske sigøynerpolitikken i perioden 1929-1935. Kapitlets struktur er tredelt. For det første drøftes ulike innslag av brudd og kontinuitet i sigøynerpolitikken som fulgte regimeskiftet i 1933. I hvilken grad var det snakk om et brudd i tiltak og sigøynerpolitikk etter Hitlers «maktovertakelse»? Innebar regimeskiftet i seg selv sporbare endringer i myndighetenes tilnærming til «sigøynerspørsmålet»? Altså, kan det nazistiske regimeskiftet være en nyttig markør i forhold til sigøynerpolitikk? Hvorvidt kan man snakke om et «sigøynerspørsmål»? Slik drøftingen nedenfor viser, er svarene på disse spørsmål ikke entydige. Med regimeskiftet fant det i alle fall ikke sted en endring i synet på hvorfor sigøynere var et «problem» for staten. Naziregimets «Sozialpolitik» førte imidlertid til at sigøynere havnet i makthavernes søkelys med påfølgende sanksjoner.

For det andre analyseres utviklingen i Bayern i perioden 1929-1935 på bakgrunn av anvendelsen av sigøynerloven. Slik det er påpekt i kapittel 3, var det i særlig grad delstatene Bayern og Preussen som formulerte de mest ytterliggående tiltakene overfor sigøynere. Disse var de to største delstatene og var dessuten spesiell opptatt av «Zigeuner- und Landfahrerplage».² Bayern og Preussens politikk fungerte derfor som modeller for resten av delstatenes tilnærminger. Følgelig studeres Bayern som et eksempel og modell for de andre tyske delstater tilnærming til «sigøynerspørsmålet». Det er i denne sammenheng ikke bare interessant med følgene av sigøynerloven, men også hvordan loven ble *anvendt* og hva det førte til med tanke på sigøynerpolitikk. Hva slags argumentasjon anvendte myndighetene for å internere individer i arbeidsanstalter, og hvilke sigøynerbilder var de fundert på? Førte loven til koordinering mellom delstatenes sigøynerpolitikk? Hva slags karakter hadde myndighetenes anvendelse av sigøynerloven? En konklusjon på dette spørsmålet bør dras i skjæringspunktet mellom myndighetenes motivasjon for lovvedtaket i 1926 og den faktiske iverksettelsens natur i ettertid. Med dette menes det at det blir viktig å skue tilbake til argumentasjonene for å vedta sigøynerloven i utgangspunktet og praksisen som loven

¹ Bay.HStA: MInn 72578: Nachrichtendienst München, 'Rundfrage [fra] Deutscher Städtetag ', 26.11.1929. Min oversettelse og kursiv.

² I kildemateriale fra myndighets hold anvendes ofte begrepsparet "Zigeuner und Landfahrerplage".

resulterte i. I lys av et slikt analyseperspektiv, fungerte den bayerske loven som et verktøy for myndighetenes sparingstiltak i krisetid.

For det tredje blir rekken av lover og forordninger, vedtatt sentralt i Berlin, fra og med 1933-1935 drøftet med hensyn til sigøynere og omreisende. Nürnberg-lovene er eksempler på slike lover. Hvordan kan lovene og håndhevelsen av dem relateres til «sigøynerspørsmålet»? Det er her verdt å gjenta at kapitlet kun omhandler utviklingen til og med 1935. Likevel inkluderes opprettelsen av Marzahn-leiren (1936) herunder, ettersom leiren var planlagt siden 1934, og fordi etableringen av kommunale sigøyrerleire var et karakteristisk trekk ved den generelle sigøyrerpolitikken før radikaliseringsprosessen tok form i 1936.

4.1 «Makt overtakelsen» – Synlige endringer i sigøyrerpolitikk?

I Tyskland var det rundt 30.000 sigøynere da Hitler kom til makten i 1933.³ Hans uttalelser og ideologiske verk bar ikke preg av at sigøynere var av noe interesse for han. Det er for eksempel overlevert kun to tilfeller hvor Hitler uttalte seg om sigøynere, og begge stammer fra tiden etter krigsutbruddet. Den første er fra 2.mai 1940 på et møte Hitler hadde med Martin Bormann og Heinrich Himmler.⁴ Hitler uttalte her angående unntaksregelen og at sigøyrerne skulle behandles som jøder i dette tilfellet. Den andre uttalelsen fant sted 2. oktober 1941 og gjaldt hvorvidt sigøynere kunne tjenestegjøre i hæren.⁵

Slik det er påpekt tidligere, mener statsviteren Guenter Lewy, at Hitlers manglende interesse for sigøynere, er et argument for at naziregimets interesse for sigøynere utviklet seg gradvis som et resultat av press nedenfra.⁶ Lewy mener altså at «makt overtakelsen» ikke innebar noen brudd i sigøyrerpolitikk, men at dette bruddet skjer fra 1937 og 1938. Naziregimet hadde, ifølge Lewy, ingen interesse for sigøynere til å begynne med. Ifølge historikeren Rainer Hehemann innebar heller ikke selve regimeskiftet noen sporbare endringer i politikken overfor sigøynere.⁷ Han argumenterer med at det først var med kommentarene til Nürnberg-lovene at sigøynere, sammen med jøder, ble klassifisert som «artfremdes Blut».⁸

Zimmermann argumenterer med at politiets praksis overfor sigøynere og politikken på det ministerbyråkratiske nivå, kan knyttes til den tradisjonelle tyske sigøyrerpolitikken og at

³ Henry Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide: from Euthanasia to the Final Solution*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press 1995, s. 248. De utgjorde et mindretall på 0,05 prosent av den daværende tyske befolkningen.

⁴ Bormann var på den tiden stabsleder for Hitlers stedsfortreder Rudolf Heß.

⁵ Michael Zimmermann: *Rassenutopie und Genozid. Die Nationalsozialistische »Lösung der Zigeunerfrage«*, Hamburg: Hans Christians Verlag 1996, s. 13 og 14.

⁶ Guenter Lewy: *The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford: Oxford University Press 2000, s. 15. Se også foreliggende studie kapittel 1, s. 10.

⁷ Rainer Hehemann: *Die "Bekämpfung des Zigeunerunwesens" im Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik, 1871-1933*, Frankfurt am Main: Haag + Herchen 1987, s. 457.

⁸ Mer om Nürnberg-lovene, se nedenfor, s. 68.

den gikk i kontinuitet fra Weimarrepublikken og inn i naziregimets periode. Den tradisjonelle sigøynerpolitikken pendlet «zwischen den Zielen 'Vertreibung' und 'Sesshaftmachung'». ⁹ Samtidig argumenterer han med at diskrimineringen av sigøynere ikke ble videreutviklet, men heller betydelig skjerpet med «maktovertakelsen». Ved å basere seg på Hansjörg Riechert, mener for eksempel sosialhistorikeren Leo Lucassen at sigøynernes diskriminering under naziregimet tiltok allerede i juli 1933. ¹⁰ Mer konkret knyttet forfølgelsen til steriliseringsloven, «Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses» datert 14. juli 1933. Dermed, argumenterer Lucassen, er forfølgelsen av sigøynere urettmessig blitt datert til Nürnberg-lovene i 1935. Det eksisterer med andre ord ikke konsensus om hvordan regimeskiftet i Tyskland skal tolkes med hensyn til sigøynerpolitikk.

En kompliserende faktor var variasjonene i delstatenes ulike tiltak og politikk overfor sigøynere. Den lokale politikken var til å begynne med regulert lokalt og ikke fra Berlin. ¹¹ Dermed var sigøynerpolitikken langt på vei et lokalt anliggende helt til 1936. Delstatlige lover og tiltak regulerte myndighetenes ulike tilnærminger til sigøynere. En annen innviklet faktor er at sigøynere og andre grupper – til tross for fraværet av riksdekkende regelverk mot sigøynere før 1936 – ble berørt av det nye regimets radikale «Sozialpolitik». Med den nye «Sozialpolitik» siktes det til regimets tiltak i forhold til sosioøkonomiske utfordringer som arbeidsløshet og tigging, for eksempel ved arrestasjon- og interneringsaksjoner. «Tiggeraksjonene» i 1933 og 1934 er illustrerende i så måte. ¹² Det som konstituerte regimets sigøynerbilder var at de drev med tigging, manglet arbeidslyst, samt at de var «latente kriminelle». Disse sigøynerbildene var tradisjonell antisiganistiske og slikt sett handlet det ikke om nye sigøynerbilder.

Historikerne Wolfgang Ayaß og Martin Luchterhandt undersøker «sigøynerplagen» delvis i lys av et slikt sosialt perspektiv. De mener at det var i forbindelse med «tiggeraksjonene» at sigøynere først ble berørt av naziregimets politikk. Den nye staten demonstrerte at den kunne gå radikal til verks mot bestemte grupper. Det gjaldt spesielt de gruppene som var stigmatisert på bakgrunn av deres sosiale – eller eventuelt i jødernes tilfelle på grunn av deres «rasemessige» – posisjon i samfunnet. På flere områder ble det vedtatt radikale og riksdekkende bestemmelser mot slike samfunnsgrupper. Tiggere, «vaneforbrytere»,

⁹ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 79.

¹⁰ Leo Lucassen: *Zigeuner : die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffes in Deutschland 1700-1945*, Köln: Böhlau 1996, s. 202.

¹¹ For "Gleichschaltung der Länder" se kapittel 5, s. 78

¹² For "tiggeraksjonene" se nedenfor, s. 61f.

«Erbkranke» og jøder var blant disse gruppene.¹³ Sigøynere som kategori var altså formelt og eksplisitt *ikke* en del av disse offergruppene. Likevel førte sigøynerstereotypiene og den tradisjonelle antisiganismen til at sigøynere ble forbundet med tiggere og derfor sett på som «latente kriminelle».¹⁴ Det er dermed rimelig å anta at «tiggerpolitikken» berørte mange «uønskede grupper» i Tyskland, som eksempelvis sigøynere eller andre grupper som ble stemplet som «Landfahrer» eller «Arbeitsscheue». I tillegg til disse momentene, må det også fremheves at den omfattende anvendelsen av «arbeidssky»-artikkelen i den bayerske sigøyrerloven forsterker argumentet om at forfølgelsen av sigøynere den første tiden av naziregimet var basert på et «sosialpreventivt» hensyn.¹⁵ Opprettelsen av KZ Dachau kan, som det argumenteres for nedenfor, også ses på som en annen konsekvens av den samme «Sozialpolitik». Slik sett fungerer Dachau-argumentet – det at KZ Dachau «avlastet» arbeidsanstaltene i Bayern ved å «overta» internerte derfra – som et supplement til det sosiale perspektivet til Ayaß og Luchterhandt.¹⁶

Med andre ord foreligger det ikke nødvendigvis en motsetning mellom de ulike argumentene om når naziregimets sigøyrerpolitikk kan tidsfestes. Eller for å si det på en annen måte: de ulike datobefestningene foretas ut fra ulike perspektiver og kriterier. Følgelig kan en syntese av nevnte argumenter med fordel anvendes i studien av «maktovertakelsens» umiddelbare virkninger for sigøyrerpolitikk. Det kan argumenteres for at sigøynere allerede i 1933 ble forfulgt på grunnlag av naziregimets «Sozialpolitik», men at politikken ikke var direkte rettet mot sigøynere. En logisk slutning av et slikt resonnement blir derfor at naziregimet de første årene *ikke* hadde særlig stor interesse for *sigøynere som gruppe*. En slik slutning innebærer ikke at sigøynere var uberørt av eksempelvis steriliseringsloven av 1933. Tvert imot, i tråd med argumentasjonen nedenfor, var sigøynere blant de gruppene i samfunnet som oftere havnet på operasjonsbordet.

I drøftelsen av hvor viktig «sigøyrerespørsmålet» var under naziregimets første periode, er det viktig å analysere kontinuiteten fra Weimarrepublikken. Derfor kan en undersøkelse av naziregimets sigøyrerpolitikk og -bilder bli innledet med et kritisk blikk på praksisen av den bayerske sigøyrerloven (1929-1935) slik at eventuelle kontinuitet- og bruddmomenter klarere kan fremheves. For det andre bør naziregimets «Sozialpolitik» – som

¹³ Det skal i denne sammenheng påpekes at rasehygieniske løsninger på antatte sosiale problemer ikke var et særfenomen for naziregimet, dette eksisterte også under Weimarrepublikken, se Detlev Peukert: *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der klassischen Moderne*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1987, s. 142 og 143.

¹⁴ Martin Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau. Entstehung und Verlauf der nationalsozialistischen Verfolgung der "Zigeuner"*, Lübeck: Schmidt-Römhild 2000, s. 60.

¹⁵ Se nedenfor, s. 53f.

¹⁶ For »Dachau-argumentet» se nedenfor, s. 63f.

resulterte i at «tiggeraksjonene», tvangssterilisering og Nürnberg-lovene ble anvendt på sigøynere – inkluderes i drøftelsen av naziregimets sigøynerpolitikk.

4.2 Sigøynerloven i Bayern - reaksjoner

Det er få forskere som systematisk har behandlet den bayerske sigøynerpolitikken i perioden 1929-1935 under ett.¹⁷ I den nærmeste tiden etter lovvedtaket i Bayern, forekom det ulike reaksjoner på loven. Hovedtendensen var likevel at det meste av offentligheten og fagfolk i administrative instanser, var positivt innstilte til loven.

Tilhengerne av en mer restriktiv sigøynerpolitikk applauderte sigøynerloven. Den bayerske statsadvokaten Hermann Reich, mente at loven ga politiet «die Möglichkeit, die Zigeuner und in Zigeunerart umherziehenden Personen [...] in wirksamer Weise zu überwachen und, wo es erfordert, mit fester Hand zuzugreifen».¹⁸ Sigøynerpolitikken hadde før en slik «durchgreifenden» lov ikke vært effektiv nok. «Gerade der jahrhundertelange Kampf gegen das Zigeunertum beweist, daß durch *bloße Strafmaßnahmen* für die öffentliche Sicherheit wenig erreicht wird».¹⁹ Reich argumenterte med at bestraffelser ved kriminelle enkelthandlinger ikke var en farbar vei, tvert imot skulle «die planmäßige Bekämpfung des Verbrechertums ohne Beziehung auf eine bestimmte Straftat ist das *hauptsächliche Arbeitsgebiet der Polizei*».²⁰ I lys av Reich' posisjon, ble sigøynerloven knyttet til en annen type bekjempelse, nemlig et *forbyggende eller kriminalpreventiv* bekjempelse. Regjeringrådsmedlem Klass v. Merz mente også at i arbeidet for «Bekämpfung der Zigeunerplage» måtte man anvende «Kriminalprävention», det var «vorbeugende Polizeitätigkeit» som burde anvendes for å imøtekomme «Zigeunerplagen».²¹ Det kriminalpreventive argumentet inngikk i Reich og Merz sine syn på hvilke grupper samfunnet skulle bestå av.

Det fantes også kritikere av sigøynerloven, i alle fall fra et juridisk ståsted. Den tyske kriminologen Hans von Hentig, kritiserte sigøynerloven først i en artikkel fra 1927. Hans kritikk var blant annet rettet mot forvirringene om termene «Landfahrer» og det å reise i «Horden». Han fokuserte dessuten på at loven var i konflikt med den tyske grunnloven som ga

¹⁷ En analyse av den bayerske politikken i perioden 1885-1926 er å finne hos Eva Strauß: 'Die Zigeunerverfolgung in Bayern 1885-1926', i *Giessener Hefte für Tsiganologie*, 3. årgang, nr. 1-4, 1986. Ellers se Ludwig Eibers kapittel 'The Persecution of the Sinti and Roma in Munich', i Susan Tebbutt (Red.): *Sinti and Roma. Gypsies in German-Speaking Society and Literature*, New York: Bergham Books 1998. Bortsett fra disse er ikke dette temaet isolert forsket særlig på. Ingen av de nevnte har heller skrevet om årene 1926-1933.

¹⁸ Hermann Reich: 'Das Bayrische Zigeuner- und Arbeitsscheuengesetz', i *Juristische Rundschau*, 23. årgang, nr. 2, 1926: s. 834.

¹⁹ Ibid., s. 834. Min kursiv.

²⁰ Ibid. Min kursiv.

²¹ K. v. Merz: 'Der kriminalpolizeiliche Charakter der Maßnahmen zur Bekämpfung der Zigeunerplage', i *Kriminalistische Monatshefte. Zeitschrift für die gesamte kriminalistische Wissenschaft und Praxis*, 1. årgang, nr. 1, 1927: s. 7.

retten til «Freizügigkeit». Med det ble det siktet til retten til fritt å oppholde seg og bo i Tyskland.²² «Arbeitsscheue»-artikkelen i den bayerske loven, artikkel 10 blant annet, møtte kun motstand fra enkelte kommunister og sosialdemokrater i det bayerske parlamentet. De fryktet for politiets vilkårlighet i slike tilfeller og argumenterte med at i tider med stor arbeidsmangel, var det vanskelig å kunne vise til eller ha fast arbeid. Sigøyrer-artikkelen av loven ble derimot nokså problemfritt vedtatt.²³

Juristene Werner K. Höhne og Dimitrios Karanikas var andre kritikere av loven, også de argumenterte fra et juridisk perspektiv. Sigøyrerloven var, også ifølge Höhne, grunnlovsstridig.²⁴ Han tok for seg betenkeligheter mot alle slags typer sigøyrerlovgivning, mens Karanikas uttalte seg kun om den bayerske loven.²⁵ Höhne mente at forbudet mot reising i «Horden», innskrenkning av omreiseing i «Wohnwagen», skjerpelse av meldeplikten, samt fingeravtrykkregistre og trusler om arbeidstvang var *alle forenelige* med den tyske konstitusjonen. Det han tok sterk avstand fra var lovens tiltenkte overvåkning- og etterretningsfunksjon overfor *sigøyrere som gruppe*. Disse tiltenkte funksjonene, mente Höhne, var i strid med den tyske konstitusjonens likhetsprinsipper. Höhne foreslo derfor at man heller kunne anvende begrepet «Wanderzigeuner» istedenfor «Zigeuner» for å unngå denne konflikten.²⁶ Karanikas kom uten sammenlikning med en mye hardere kritikk av den bayerske loven. Han karakteriserte den som en farlig lov, fordi den ga politiet et relativt stort spillerom. Den vage begrepsbruken, altså «Zigeuner, Landfahrer und Arbeitsscheue», ville dessuten føre til en vilkårlighet som ikke var velkommen.

I tillegg til de ovennevnte juridiske betenkelighetene, forekom det også noen protester fra andre hold, disse protestene var riktignok av en annen karakter enn de juridiske. I 1924 protesterte for eksempel «Bayerischer Landesverband reisender Gewerbetreibender und verwandter Berufe» mot forarbeidet med loven. Hovedprotesten til *Bayerischer Landesverband* var at de mislikte å bli satt i samme kategori som sigøyrere.²⁷ Det samme var tilfellet med «Reichsverband ambulanter Gewerbetreibender Deutschlands». Sistnevnte etterlyste tydeligere retningslinjer for politiets arbeid, slik at representanter og medlemmer av denne organisasjonen ikke skulle kunne forveksles med sigøyrere. Protestene fra disse organisasjonene må tolkes som en interessekonflikt mellom to samfunnsgrupper. De var *ikke*

²² Hans v. Hentig: 'Rechtliche Bedenken gegen das bayer. "Zigeuner- und Arbeitsscheuengesetz" vom 16. Juli 1926', i *Juristische Rundschau*, 5.årgang, nr. 3, 1927: s. 153 og 154.

²³ Strauß: 'Die Zigeunerverfolgung', s. 64.

²⁴ Hehemann: *Die "Bekämpfung des Zigeunerunwesens"*, s. 313.

²⁵ Strauß: 'Die Zigeunerverfolgung', s. 65.

²⁶ Ibid., s. 65.

²⁷ Hehemann: *Die "Bekämpfung des Zigeunerunwesens"*, s. 302 og 303.

en støtteerklæring til omreisende, sigøynere eller andre folk som ble etikettert som sådan. Organisasjonene ønsket heller å *distansere* seg fra sigøynere og omreisende.

4.3 Anvendelsen av sigøynerloven

I årene etter vedtaket av sigøynerloven ble denne loven hyppig tatt i bruk for å internere individer til arbeidsanstalter. Jevnfør Rebdorf-anstaltens egne tall fra oktober 1928, var totalt 159 menn blitt «henvist» dit.²⁸ Ifølge St. Georgen-arbeidsantaltens oppgitte tall i september samme år, var 31 kvinner internert på anstalten med hjemmel i sigøynerloven.²⁹ I september 1933 hadde tallet økt til 160 internerte kvinner på St. Georgen.³⁰ I det følgende undersøkes de ulike interneringene og hvordan myndighetene implementerte og iverksatte sigøynerloven.

Kildematerialet på dette området er enormt, kildegrunnlaget i analysen er basert på mer enn ca. 2000 sakspapirer fra innenriksministeriet i Bayern. Følgelig er det ikke mulig å drøfte samtlige interneringer i perioden 1929-1935. For at interneringene, og de berørtes respons, skal være representativ og ikke minst gjennomførbar, blir de delt i tre kategorier: tidligere ubestrafte, tidligere straffede, og de få interneringsbegjæringene hvor det eksplisitt fremgikk at vedkommende var sigøyner eller omreisende. Det dras veksel på ulike saker i perioden.³¹ Poenget med disse og andre saker i denne sammenheng er ikke å undersøke resultatene eller gyldigheten til de ulike vedtakene jevnfør sigøynerloven. Hensikten er heller å gi et riss av realiteten bak vedtakene og hvordan de ble implementert.

Det er en del faktorer som tyder på at bayerske myndigheter hadde stor tiltro til at sigøynerloven fungerte. *Nachrichtendienst* i München uttrykte i november 1929, i sin respons til en rundspørring fra *Deutscher Städtetag* i Berlin, at det var få sigøynere i München.³² Sigøynere var følgelig heller ikke «et problem» for München. Det fantes derfor «kein Bedürfnis» for bofastgjøring av dem i München, ifølge *Nachrichtendienst*.³³ Responsen fra Polizeidirektion München til samme rundspørring var også at sigøynere ikke lenger var et «problem» for München. Dessuten ble det hevdet at: «Die Polizeidirektion München ist mit dem bereits 1899 in Bayern eingeführten Zigeunernachrichtendienst die *führende*

²⁸ Bay.HStA: MInn 72577: 'Direktion des Arbeitshauses Rebdorf an die Regierung von Mittelfranken, Kammer das Innern: Vollzug des Zigeuner- und Arbeitsscheuengesetzes.', Rebdorf, 04.10.1928. 5 av disse var dømt til 9 måneders arbeidstvang, mens 67 var dømt til 1 år. Resterende 87 hadde fått 2-års arbeidstvang ved anstalten.

²⁹ Bay.HStA: MInn 72577: 'Direktion des Arbeitshauses St.Georgen an die Regierung von Oberfranken, Kammer des innern: Vollzug des Zigeuner- und Arbeitsscheuengesetzes', Bayreuth, 21.09.1928.

³⁰ Klaus og Günther Wieland Drobisch: *System der NS-Konzentrationslager, 1933-1939*, Berlin: Akademie Verlag 1993, s. 45.

³¹ Etternavnet til de berørte blir anonymisert i kildehenvisningene, men originale brevtittel og kjennetegn bevares naturligvis.

³² Bay.HStA: MInn 72578: 'Rundfrage [fra] Deutscher Städtetag ', 26.11.1929.

³³ Ibid.

Zigeunerpolizeistelle in [...] Zentraleuropa».³⁴ Sigøynerloven hadde også vært en «sehr wirksames Mittel» for å hindre sigøynere i å oppholde seg i Bayern.³⁵ Det skal imidlertid påpekes at en del av motivasjonen bak tilfredsheten til bayerske myndigheter utad, kan ha sammenheng med at Bayern i årene etter 1929 forsøkte å rettferdiggjøre egne kostnader i forbindelse med virket som etterretningssentral for hele Tyskland. Det pågikk i årene 1929-1932 en omfattende korrespondanse mellom innenriksministeriet og andre delstaters myndigheter, diskusjonene omhandlet hvorvidt og hvordan kostnadene kunne samkjøres. Bayern hadde i årene 1931 og 1932 framlagt krav om økonomisk kompensasjon for sin virksomhet fra året 1929. Andre delstater, spesielt Preussen, ville betale for virksomheten kun fra regningsåret 1931.³⁶

Hva slags individer ble internert?

Et mindretall av de som ble internert var tidligere ustraffede, men uten fast jobb før interneringsbegjæringen. En typisk representant for den kategorien var Heinrich S.* som i januar 1929 ble internert til arbeidsanstalten Rebdorf for en periode på 2 år.³⁷ Myndighetenes begrunnelse var at Heinrich for det første hadde operert med falsk identitet og i flere år levd som omreisende i Bayern. Videre kunne han heller ikke vise til noe «ehrliche Arbeit».³⁸ Heinrich' «Hartnäckigkeit» i forhold til hans identitet, ble dessuten brukt i skjerpende retning. Myndighetene mente at han ved å oppgi falsk identitet skjulte for tidligere straffesoning.³⁹ Alt dette tatt i betraktning, ble det konkludert med at Heinrich var for «arbeitsscheu» å regne og at han derfor var til fare for «öffentliche Sicherheit».⁴⁰

Heinrich protesterte mot interneringsvedtaket ved å sende et langt brev til delstatsparlamentet.⁴¹ Han karakteriserte dommen som svindel og komedie, og ergret seg spesielt over å ha blitt betegnet som «arbeitsscheu». Han etterlyste hvordan en som arbeidet i 12-16 timer daglig kunne betegnes som «arbeitsscheu».⁴² Han stilte også spørsmålsteget ved hvordan en tysker kunne bli dømt under sigøynerloven. Hvorfor de «armen Menschen» i Rebdorf var blitt sendt dit, kunne Heinrich heller ikke forstå. Disse var, ifølge Heinrich,

³⁴ *Bay.HStA: MInn 72578*: Polizeidirektion München, 'Zigeunerwesen', 02.01.1930. Min kursiv.

³⁵ Ibid.

³⁶ For disse og andre økonomiske uenigheter generelt, se *Bay.HStA: MInn 72578*: 1929-1937. Følgende korrespondanse er imidlertid illustrerende: *Bay.HStA: MF 67417*: 'Kriminalpolizeiliche: Staatsministerium der Finanzen an das [Bayer.] Staatsministerium des Innern', München 18.04.1933.

³⁷ *Bay.HStA: MInn 71560*: 'Einweisung in das Arbeitshaus Rebdorf, hier Beschwerde des angeblichen Heinrich S.*', München 21.02.1929.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ *Bay.HStA: MInn 71560*: Heinrich S., 'Einschreiben an den Plenum beim Landtag (Öffentlichkeit)', München, 17.03.1929.

⁴² Ibid.

mennesker som ikke fikk noen jobb og at de dessuten var «verkrüppelt [...], aber von der Behörde aus als Arbeitsscheue bezeichnet werden».⁴³

Den andre og største kategorien blant interneringsbegjæringene, gjaldt personer som enten var tidligere straffet eller som direkte ble internert i arbeidsanstalter etter fengselssoning.⁴⁴ I denne kategorien var det både kvinner og menn. Argumentasjonen som ble anvendt i interneringene var ofte formulert ut fra hensynet til den «öffentliche Sicherheit». Slik analysen videre viser, var argumentasjonene tuftet også på et såkalt forebyggende hensyn. Dette var personer som myndighetene mente var farlige for samfunnet – de måtte derfor som et «samfunnsforebyggende» tiltak sendes til arbeidsanstalter.

En tredje kategori og absolutt færrest av interneringene, gjaldt personer som tidligere hadde vært straffet og som ble karakterisert som «Zigeuner» eller «Landfahrer». Ved enkelte saker var det snakk om så mange som 50 tidligere straffesaker, saken til Michael H. var et slikt eksempel. Med hjemmel i lovens artikkel 1-4 står det å lese i begrunnelsen at Michael hadde fra «Ort zu Ort gezogen und hat sich dabei mit Wahrsagen, Hundehandel und Kammerjägerei beschäftigt [...]».⁴⁵ Han ble dømt på grunnlag av å være omreisende eller sigøyner uten reisetillatelse. Det finnes andre tilfeller av slike typer saker, om enn få i antall.⁴⁶ Ankesaken til Antonie B. fra februar 1934 ble avvist fordi hun var en «Gefahr für die öffentliche Ordnung, Sittlichkeit und Volksgesundheit».⁴⁷ Sistnevnte term og liknende begrepsbruk ble vanligere i en nasjonalsosialistisk diskurs etter «makterobringen», men liknende retorikk var også benyttet tidligere.

Andre eksempler av den tredje kategorien finnes fra april 1937. Wenzel U. ble betegnet som både «Lanstreicher, Zigeuner [und] arbeitsscheu».⁴⁸ Denne formuleringen ble også anvendt ved en senere anledning.⁴⁹ Hvordan skal anvendelsen av alle disse tre formuleringene, som ikke var brukt tidligere, tolkes? En mulighet er at kildematerialet er mangelfullt. Et annet alternativ kan være, jevnfør sigøynerpolitikkenes radikalisering, at «Zigeuner»-begrepet var blitt

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Se for eksempel *Bay.HStA: MInn 71560*: 'Vollzug des Zigeuner und Arbeitsscheuengesetzes an dem gesch.Hilfsarbeiter Johann W.*', 16.03.1929. Et annet eksempel er *MInn 71562*: 'Staatsministerium des Innern an die Regierung von Oberbayern, Kammer des Innern: Einweisung der Maria D. in ein Arbeitshaus', 15.01.1935.

⁴⁵ *Bay.HStA: MInn 71560*: '[Ministerium des Innern] An die Regierung von Oberfranken, Kammer des Innern: Unterbringung des Korbmachers Michael H.* im Arbeitshaus Rebdorf', 20.02.1929.

⁴⁶ Se for eksempel *MInn 71561*: '[Ministerium des Innern] An Polizeidirektion München: Einweisung der Viktoria S.* in das Arbeitshaus', 17.10.1933. Se også Ibid., '[Ministerium des Innern] An die Regierung von Oberbayern, Kammer des Innern: Einweisung der Antonie B.* in das Arbeitshaus Aichach', 14.02.1934.

⁴⁷ Ibid.: 'Einweisung der Antonie B.* in das Arbeitshaus Aichach.', 14.02.1934. Min kursiv.

⁴⁸ *Bay.HStA: MInn 71564*: '[Ministerium des Innern] An die Regierung von Niederbayern: Einweisung des Wenzel U.*', 16.06.1937, s. 2.

⁴⁹ *Bay.HStA: MInn 71564*: '[Ministerium des Innern] An die Regierung von Unterfranken und Aschaffenburg: Einweisung des Gelegenheitsarbeiter Josef L.*', 24.06.1937. Se også Ibid., 'Einweisung des Gärtners Heinrich L.*', 06.07.1937.

et like kraftig verktøy for myndighetene, som det «arbeidssky»-merkelappen var i perioden 1929-1935. Dette kan være en logisk forklaring, men i forhold til kildematerialet kan det være noe spekulativt å fremsette et slikt argument. En tredje og mer rimelig forklaring kan henge sammen med at saksbehandleren i alle tre sakene var den samme, en person ved navnet «Dr. Stier». Det kan derfor tenkes at hans behandling av saken bar preg av forvirring og usikkerhet omkring de ulike begrepene «Lanstreicher, Zigeuner, Arbeitsscheu».

Mange av sakene tyder dessuten på at myndighetene praktiserte sigøynnerloven med tilbakevirkende kraft, noe de berørte var klar over og protesterte mot.⁵⁰ I disse tilfellene var vedkommende blitt internert i arbeidsanstaltene på grunnlag av 1926-loven, mens straffen som vedkommende hadde blitt funnet skyldig i, hadde funnet sted før 1926.

Klager fra ulike distrikter om «Zigeuner- und Landfahrerplage»

Det er rimelig å konkludere med at myndighetene i Bayern anvendte loven omfattende. Det er allerede også påpekt at Polizeidirektion München var fornøyd med sin innsats mot «Zigeunerunwesen». Parallelt med en slik utvikling – og paradoksalt nok – forekom det i perioden 1933-1935, en rekke klagehenvendelser fra distriktene i Bayern mot «Ziguner- und Landfahrerplage». I klagehenvendelsene ble det tatt til orde for en mer restriktiv lovgivning overfor sigøynere.⁵¹ Disse klagehenvendelsene kan tolkes i lys av de bayerske myndighetenes selvtilfredshet med egen «Bekämpfung der Zigeunerplage». For å besvare dette forholdet, må det foretas en kursorisk gjennomgang av de ulike klagebrevene.

I juli 1933 ble det i et klagebrev fra Schwaben formulert at det fantes en «Landeplage» i området bestående av omreisende handelsfolk som «im Volksmunde kurzweg 'Zigeuner' genannt». ⁵² Klagen fra schwabiske myndigheter så på sigøynere som en «Last» for landsbygda og omfattet beskyldninger om at sigøynere stjal og bedrev med stor grad av tigging. Eiendomsbegrepet, ble det hevdet, var helt fraværende hos sigøynere: «Die Grenze zwischen Mein und Dein ist bei diesen Leuten verwischt». ⁵³ Enda viktigere ble det etterlyst hvorvidt sigøynnerloven ble håndhevd *regelrett nok*. ⁵⁴ Dette gjentok seg i flere av de andre

⁵⁰ Bay.HStA: MInn 71560: Julius R.*, 'Beschwerde wegen ungerechter Einlieferung in das Arbeitshaus Rebdorf', Rebdorf, 06.05.1929.; MInn 71560: Johann W., 'Hochverkehrte Volksvertreter!', Rebdorf, 14.03.1929.

⁵¹ Denne tendensen var også tilfelle for prøyssiske forhold. Til tross for Preussens restriktive politikk, ble det fra distriktene bedt om en mer restriktiv politikk overfor sigøynere, se BA Berlin: R 1501/113696: 'Reichslandbund an das Reichsministerium des Innern: Zigeunerplage', Berlin 15.07.1927. Klagen gjaldt for provinsen Sachsen.

⁵² Bay.HStA: ML 3261: 'Bayerische Landesbauernkammer An das Staatsministerium für Wirtschaft, Abtlg. Landwirtschaft: Zigeuner-, Landfahrer- und Bettlerplage auf dem Lande', 11.07.1933.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Bay.HStA: MInn 72578: 'Staatsministerium für Wirtschaft, Abteilung Landwirtschaft An [Bayer.] Ministerium des Innern: Zigeuner-, Landfahrer- und Bettlerplage auf dem Lande', 29.08.1933. Min kursiv.

klagehenvendelsene fra distriktene.⁵⁵ Slike omstendigheter kan styrke argumentet om at Nachrichtendienst München tidlig på 1930-tallet, underkommuniserte «Zigeunerplage», delvis som påpekt ovenfor, fordi Bayern ville forsvare sin rolle som koordinator og hovedsete for etterretning og politikk overfor sigøynere.

Et annet repeterende moment i klagehenvendelsene var at sigøynere med letthet fikk utstedt Wandergewerbeschein og at praksisen måtte håndheves strengere. Polizeidirektion München var riktignok på bølgelengde på dette punktet og karakteriserte omreisende som drev med handel som «Scheinwandergewerbetreibenden».⁵⁶ Ifølge klagebrevene var det også vanskelig å realisere den lovfestede retningslinjen om at sigøynere som reiste rundt med barn i skolealder, måtte fratas barna.⁵⁷ Argumentasjonen som skulle legitimere denne praksisen, var også av en forebyggende karakter. Man argumenterte med at sigøynerbarna fra et moralsk og etiske ståsted risikerte å bli «Verbrechern».⁵⁸ Her er vi igjen inne på at statens ansvar som ivaretager av borgernes rettigheter (her barna), et forhold som var utvidet i en moderne forståelse av statens rolle.⁵⁹

På spørsmålet om hvordan ovennevnte klager fra distriktene skal tolkes, kan det svares tredelt. For det første, som det fremgår av argumentasjonen nedenfor, brukte myndighetene sigøynerloven i utvidet forstand. Det vil si at loven kom til anvendelse i en politisk agenda for å bli kvitt individer som ble sett på som belastende for velferdssystemet i en krisetid. Følgelig, og for det andre, ble det fra distriktsmyndighetenes ståsted opplevd at sigøynerloven ikke hadde noen virkning på «Zigeunerplage». Dette kan som påpekt, ha noe å gjøre med at bayerske sentralmyndigheter ønsket å fremstille sigøynerloven og egen maktposisjon i forhold til sigøynerpolitikk som så vellykket som mulig. For det tredje og viktigere, definisjonsvanskene med begrepene «Zigeuner» og «Landfahrer» hadde alltid bidratt til at det var vanskelig for politimyndighetene å erklære hvem som var hva. Følgelig var det en del forvirring rundt hvem som hadde krav på Wandergewerbeschein. Sigøynere og andre omreisende fikk derfor gjennomgående utstedt tillatelsespapirer som de ikke hadde «krav» på. Slik det er påpekt, var de bayerske distriktsmyndighetene misfornøyd med denne praksisen.

⁵⁵ Se for eksempel *Bay.HStA: MInn 72578*: 'Stadtrat Rötze zum Staatsministerium des Innern: Landplage', 04.06.1934.

⁵⁶ *Bay.HStA: MInn 72578*: 'Polizeidirektion München An das Staatsministerium des Innern: Eines Reichsgesetzes zur Bekämpfung von Zigeunern und Landfahrer', 28.03.1934. s. 2.

⁵⁷ *Bay.HStA: MInn 72578*: '[NB! Uleselig sender, mulig Polizeistation] Oeslau An Herrn Vorstand des Bezirkamtes Coburg: Landfahrerwesen', 26.06.1935. For den økende tendensen om beskyttelse av barn- og unges rettigheter i utdanning med mer, se Peukert: *Die Weimarer Republik*, s. 144-147.

⁵⁸ *Bay.HStA: MInn 72578*: 'Landfahrerwesen', 26.06.1935.

⁵⁹ Peukert: *Die Weimarer Republik*, s. 142 og 143.

Sigøyerloven – Fleksibel verktøy for «sosial disiplinering»?

På slutten av 1933 benyttet bayerske myndigheter en egen maskinskrevet brevmal for interneringen av «Arbeitsscheue».⁶⁰ Bortsett fra den berørtes navn og annen liknende data, var denne malen ferdigutfylt. Argumentasjonen som var brukt i disse ferdigutfylte malene var den samme som tidligere interneringer og de ble etter hvert hyppig anvendt.⁶¹ Det er følgelig grunn til å anse dette som enda en indikasjon på at interneringen av «Arbeitsscheue» var den desidert mest utbredte praksisen.

Ved et par anledninger ble sigøyerloven også anvendt for å internere politiske motstandere i arbeidsanstalter. Karl K. ble i desember 1933 internert Rebdorf med hjemmel i sigøyerlovens «arbeitssky»-artikkel. I begrunnelsen derimot ble det lagt stor vekt på at Karl var «Kommunist [...] der seine Hoffnungen auf die rote Revolution setzte».⁶² Det ble argumentert med at Karl også var engasjert i «Kommunistische Partei Deutschlands».

Interneringene etter 1934 var i det hele tatt mindre argumentative. Mens det i perioden før ble argumentert mer inngående i de forskjellige sakene, var dette ikke tilfelle for interneringene etter 1934. Innføringen av egne interneringsbrev-maler, som forekom hyppig fra 1934, bekrefter dette. Dette forholdet må videre tolkes dithen at myndighetene fra 1934 med større letthet kunne internere folk enn tidligere.

De tidligere nevnte definisjonsendringer fra 1911 til 1920-tallet, var et av trekkene ved myndighetenes diskusjoner av sigøyerpolitikk- og lovgivning.⁶³ Mens myndighetene i 1911 – på konferansen i München – anså sigøynere som «Plage», var ikke det lenger et argument i 1925. Da ble det hevdet at: «...Zigeunerbekämpfung heute weniger um Maßnahmen gegen *eigentliche Zigeuner*, als vielmehr um solche gegen *zigeunerähnliche Volkskreise* handelt...».⁶⁴ Med «zigeunerähnliche Volkskreise» siktet myndighetene til folk som reiste rundt og som hadde en livsstil som de assosierte med sigøynere.

Videre ble det hevdet at «Zigeunerplage» var av en kriminalpolitisk natur og at hensynet til «öffentliche Sicherheit» var et tungtveiende argument. Når det gjelder argumentasjonen for å inkludere merkelappen «arbeitsscheuen» i samme lov, er det interessant å se på det nærmeste man kommer en definisjon av merkelappen. Myndighetenes

⁶⁰ Bay.HStA: MInn 76561: '[Bayerisches Ministerium des Innern] An die Regierung Schwaben und Neuburg, Kammer des Innern: Einweisung in die Arbeitsanstalt', 23.11.1933.

⁶¹ Bay.HStA: MInn 71563: '[Ministerium des Innern] An die Regierung von Oberfranken und Mittelfranken: Einweisung des Maurers Karl D.* in ein Arbeitshaus', 03.09.1936.

⁶² Bay.HStA: MInn 71560: '[Ministerium des Innern] An die Regierung von Niederbayern und der Oberpfalz, Kammer des Innern: Einweisung des Karl K.* in das Arbeitshaus Rebdorf', 11.12.1933.

⁶³ Se kapittel 3, s. 41f.

⁶⁴ LA Berlin: (C Rep. 375-01-12 Nr. 6272 Bd. 1): 'Begleitschreiben [Polizeidirektion München] zum Entwurf zu einer neuen Vereinbarung der deutschen Länder über die Bekämpfung der Zigeunerplage', 07.05.1926. Min kursiv erstatter understrek i originalkilden.

definisjon tilsiktet – upresist nok – mennesker «bei dem die Arbeitsunlust zur Gewonheit geworden ist».⁶⁵ Det må her påpekes at de fleste delstaters «kopiering» av den bayerske sigøynerloven, ikke omfattet «Arbeitsscheu»-delen av loven. Den ble heller ikke overtatt i forsøket på en bayerskinspirert og riksdekkende sigøynerlov («Reichszigeunergesetz»)⁶⁶ Dette kan brukes i argumentet for at sigøynerbegrepet var såpass fleksibel at den kunne anvendes på «Arbeitsscheue» og omvendt.

Dersom man forutsetter at den som ble internert i en arbeidsanstalt, var sigøyner, hvorfor ble det ikke argumentert med sigøynerlovens artikkel om sigøynere?⁶⁷ Svaret ligger i at det ikke var noe behov for å gi seg i kast med å skulle bevise hvorvidt vedkommende var sigøyner eller ikke. «Arbeitsscheue»-merkelappen var et fleksibelt «verktøy» i seg selv. Den kunne nærmest anvendes på enhver som tilhørte det lavere sjiktet i samfunnet i en krisetid. Det er derfor rimelig å argumentere for at myndighetenes praksis av sigøynerloven hadde et aspekt av «sosial disiplinering».⁶⁸ Myndighetenes oppfatning av sigøynere, omreisende eller såkalte arbeidsskye som et «sosialt problem», førte til at staten måtte intervenere i disse gruppens liv for å beskytte samfunnet for øvrig. De bayerske interneringbegjæringene er således interessante fordi argumentene er av en «forebyggende» art, altså ut fra hensynet til «öffentliche Ordnung und Sicherheit». Den voksende offentlige velferden bidro slikt sett til «sosial disiplinering» av disse gruppene.⁶⁹

4.4 «Zigeunerzentrale» og sigøynerloven – En sentralisering?

Med sentralisering av sigøynerloven siktes det her til koordinering og enhetliggjøring av delstatenes sigøynerlovgivning. Koordineringsprosessen var kjennetegnet av enkelte delstaters ivrige interesse for «Zigeunerplage» og andre delstaters nærmest likegyldige posisjon.⁷⁰ Eksempelvis viste delstatene Württemberg, Hessen og Sachsen en viss interesse for enkelte

⁶⁵ Bay.HStA: MInn 72577: 'Staatsministerium für Soziale Fürsorge an das Staatsministerium des Innern: Zigeuner- und Arbeitsscheuengesetz', München, 31.05.1926.

⁶⁶ Bay.HStA: MInn 72578: 'Eines Reichsgesetzes zur Bekämpfung von Zigeunern', 28.03.1934. Ellers se kapittel 5, s. 80f.

⁶⁷ Bay.HStA: MInn 72577: Gesetz- und Verordnungsblatt für den Freistaat Bayern, 'Gesetz zur Bekämpfung von Zigeunern, Landfahrern und Arbeitsscheuen', 16.07.1926. Artikkel 9 var utformet med tanke på å internere personer grunnet deres "sigøynerhet". Det var imidlertid, som påpekt, lovens artikkel 10 som ble mest anvendt.

⁶⁸ For "sosial disiplinering" og "sosial ingeniørkunst", se Zygmunt Bauman: *Moderniteten og Holocaust*, Oslo: Vidarforlaget 2005 [1989], s. 137. Peukert: *Die Weimarer Republik*, s. 132-137.

⁶⁹ For teoretiske diskusjoner av disse momentene, se kapittel 2.

⁷⁰ Når det gjelder "eksporten" av sigøynerloven utenlands, er det interessant at generalkonsulen fra daværende Kongeriket Jugoslavia, i 1931 ba om å få tilsendt et eksemplar av loven. Hvorvidt konsulen anså loven som aktuell for sitt hjemland, er ikke kjent, se Bay.HStA: MA 100438: '[Anmodning fra] Generalkonsulat des Königreiches Jugoslaviens an das Bayerische Ministerium des Aeussern', München 04.11.1931. Det samme var tilfellet i 1933, da den polske konsulen blant annet ba om et eksemplar av sigøynerloven, se: Bay.HStA: StK 6332: 'Bayerisches Staatsministerium des Aeussern an das Polnische Generalkonsulat: Aufenthalt der Ausländer', München 07.03.1933.

lover og forordninger, uten forøvrig å være en *aktiv* part i utformingen av dem. De «kopierte» nærmest lovgivningen som Bayern, Preussen og delvis også Baden utformet.⁷¹

De enkelte delstatenes passive overtakelse av lover og praksis, i tillegg til de allerede eksisterende reguleringer mot sigøynere i de fleste delstater, ble etter 1926 brukt som et argument for en riksdekkende sigøynerlov og -politikk. Det tidligere nevnte regjeringrådsmedlemmet i Bayern, Klass v. Merz, brukte en slik argumentasjon for at man skulle få på plass en riksdekkende sigøynerlov.⁷² Det var dessuten en variasjon i hvilke lov og bestemmelser som ble overtatt av de «passive» delstatene og hvor ivrig dette ble foretatt. Noen bestemmelser ble raskt overtatt av noen delstater, forbudet mot å reise i «Horden» er et slikt eksempel. På den andre siden var det eksempelvis langt fra alle som overtok praksisen med straffesaksregistrering.⁷³

I Baden eksisterte det siden 1923 et etterretningskontor som registrerte data om sigøynere i bayersk stil. Denne enheten holdt til i Landespolizeiamt Karlsruhe og samlet fingeravtrykk og annen informasjon om sigøynere.⁷⁴ Det var ikke bare formen på enheten som var inspirert fra Bayern, men Baden-kontoret hadde også et tett samarbeid med Polizeidirektion München.

Polizeidirektion München ble i realiteten ikke anerkjent som etterretningsentral for «Zigeunerplage» før i 1931. Dette bør forklares litt nærmere. Det var utviklingen innad i delstaten Preussen som førte til dette koordineringshinderet.⁷⁵ Beslutningen om å gjøre Polizeidirektion München til riksdekkende etterretningsentral var vedtatt så tidlig som i 1927.⁷⁶ Den prøyssiske innenriksministeren begrunnet motstanden ut fra at man enda ikke hadde vedtatt noen sigøynerlov i Preussen.⁷⁷ Realiteten var mer konkurransepreget enn hva prøyssiske myndigheter ga uttrykk for: Preussen brukte argumenter om økonomi og egen sigøynerlovgivning for å forsinke prosessen. Det går ikke eksplisitt fram av historiske dokumenter, men det er grunn til å anta at Preussen selv var interessert i å ha posisjonen som Bayern hadde i sigøynerpolitikken. Det er mulig at Preussen fra 1931, anså ansvaret som «koordinator» som mindre relevant, da dette ble sett på som en utfordrende oppgave. Dette

⁷¹ Hehemann: *Die "Bekämpfung des Zigeunerunwesens"*, s. 244. For eksempel Hessens lovvedtak fra 1929, se *Bay.HStA: MA 100438*: '[Fra] Bayerische Gesandtschaft [An] das Staatsministerium de Äußern in München: Zigeunergesetz in Hessen', Stuttgart 06.05.1929.

⁷² Merz: 'Der kriminalpolizeiliche Charakter': s. 3-7.

⁷³ Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau*, s. 27.

⁷⁴ Ibid., s. 31. Fra og med 1927 het enheten offisielt 'Zigeunernachrichtenstelle'.

⁷⁵ *Bay.HStA: Minn 72578*: 'Beschlüsse des Länderausschusses für Polizeifragen an den Herrn Preuß. Minister des Innern', München, 30.05.1930.

⁷⁶ *Bay.HStA: Minn 72577*: 'Polizeidirektion München an das [Bayr.] Staatsministerium des Innern: Bekämpfung der Zigeunerplage', 15.03.1928.

⁷⁷ *Bay.HStA: Minn 72578*: 'Der Preußische Minister des Innern an das [Bayr.] Staatsministerium des Innern: Die Münchner Zigeunerpolizeistelle', 09.06.1930.

finnes det som nevnt ikke eksplisitte bevis på, men et slikt argument kan utledes fra andre diskusjoner internt i Preussen fra 1930 og 1931. Et eksempel er de prøyssiske myndigheters undersøkelse av hvorvidt opprettelsen av en sigøynerleir var mulig og formålstjenelig.⁷⁸ I 1931 anerkjente endelig Preussen Polizeidirektion München som riksdekkende etterretningssentral og videresendte den innsamlede informasjonen om sigøynere i Preussen.

De øvrige delstatene var ikke spesielt interesserte i sigøynerpolitikk i form av ytterligere lovgivning. Lippe og bystatene Bremen, Lübeck og Hamburg utga for eksempel ingen forordninger mot sigøynere. Disse delstatene førte ved behov samme praksis og tiltak som nabodelstatene. Det fantes heller ikke stor interesse for riksforordninger mot sigøynere, eneste unntaket her var forordningen av 1928 som omhandlet forbud mot besittelse av skytevåpen som samtlige delstater vedtok.⁷⁹ Koordinering av sigøynerpolitikk i Tyskland var i det hele tatt ikke spesielt vellykket. Den siste påviselige utviklingen i den retning fant sted i januar 1933 da München sendte ut en omarbeidet utkast av et overenskomstforslag til delstatene.⁸⁰ Arbeidet med en koordinert sigøynerpolitikk resulterte i blant annet et styrket etterretningsvesen med økende informasjon og grunnlag for overvåking av sigøynere.

Mer radikale tiltak ble også diskutert på 1920-tallet og begynnelsen av 1930-årene. Forsvarere av «rasehygiene» var allerede da interessert i tvangssterilisering av forskjellige grupper som de så på som «minderwertige». I Preussen ble det eksempelvis arbeidet med et lovutkast om sterilisering allerede i 1932 som det ble henvist til senere under naziregimet.⁸¹ Utviklingen mot «rasehygiene» som en form for sosialpolitikk, var i tråd med en forståelse av staten som velferdsagent med ansvaret for «vorbeugenden und 'ausmerzenden' Erbgutpflege [...]».⁸²

4.5 Kampen mot «tiggervesenet»

Det nye regimets tilnærming til tiggervirksomhet førte til at en del sigøynere, eller omreisende som fikk merkelappen sigøyner, ble arrestert i 1933. Det samme skjedde også en del senere i «arbeidssky-aksjonen» i 1938. Det ble utført en riksdekkende razzia mot «tiggervesenet» første gang 18.- 25. september 1933. Razziaen var det første riksdekkende tiltaket som politiet utførte under naziregimet. Definisjonen av tiggere i denne aksjonen omfattet generelt *alle ikke-*

⁷⁸ Se nedenfor, s.71 for en drøftelse av de prøyssiske myndighetenes interesse for en eventuell sigøynerleir, ellers kan disse kildene kaste lys over dette forholdet: *LA Berlin: (C Rep. 375-01-12 Nr. 6272 Bd. 1):* 'Deutscher Städtetag An den Herrn Polizeipräsidenten Landeskriminalpolizeiamt: Zigeunerwesen' 15.03.1931; 'Der Preußische Minister des Innern an den Herrn Polizeipräsidenten - Landeskriminalpolizeiamt - in Berlin: Einrichtung von Zigeunerlagern' 26.05.1930.; 'Sitzung des Präsidiums der D.K.K' München 18.11.1930.

⁷⁹ Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau*, s. 33.

⁸⁰ Ibid., s. 33.

⁸¹ *BA Berlin: R 43 II/720:* 'Schnellbrief an den Herrn Staatssekretär in der Reichskanzlei', 12.07.1933.

⁸² Peukert: *Die Weimarer Republik*, s. 142.

bofaste, altså til og med ambulerende kjøpmenn og skuespillere.⁸³ Den distinksjonen som muligens var vanlig å trekke mellom loffere, skuespillere og andre, ble ikke praktisert under aksjonen.

Depresjonsårene på 1920-tallet førte til omfattende arbeidsløshet og fattigdom for millioner av mennesker. Arbeidsløshetsstrygd, som ble innført fra 1927, var inntektskilden for et mindretall av de antatte seks millioner arbeidsløse før 1933.⁸⁴ Da Hitler kom til makten var omtrent 3,9 millioner mennesker avhengige av den mye lavere «krisetrygden». Allerede under Weimarrepublikkens kriseår ble ulike sosiale problemer, antatte eller faktiske, mer påtrengende ved at staten forsøkte å presse på innsparinger og avvikling av offentlige ytelser.⁸⁵ Velferdsgoder ble altså sett på som en finansiell byrde i de økonomisk dårlige tidene. Dermed forsøkte man i økende grad å ekskludere så mange som mulig av velferdsmottakerne. Ved begynnelsen av 1933 var det 1,2 millioner registrerte arbeidsløse som ikke mottok noe bidrag i det hele tatt.⁸⁶ Fattigdommen betydde at de berørte ikke hadde råd til å bo fast og dermed var det et dramatisk økende antall mennesker som var hjemløse og som ble ansett som «Wanderer». Selv om mange av disse dro fra sted til annet for å finne jobber, så var det et mislykket forsøk for de aller fleste av dem. Dermed fantes det, ifølge tall fra Wanderfürsorge, mellom 200.000 til 500.000 mennesker som bodde på gatene i begynnelsen av 1930-årene.

Før nazistene kom til makten, gjorde de forsøk i både propaganda og i praksis på å redde folk fra fattigdom og ikke-bofasthet. Det må derfor antas at en god del hjemløse må ha funnet veien til SA og «brunskjortenes» rekker, slik historikeren Wolfgang Ayaß foreslår. Som nevnt ble den første aksjonen mot «tiggervesenet» realisert kort tid etter «maktovertakelsen». En liknende aksjon ble også foretatt høsten 1934, begge disse aksjonene ble propagandistisk nok kalt for «Winterhilfswerk».⁸⁷ «Kampanjene» ble sett på som viktige ut fra de nye myndighetenes propaganda:

«The psychological importance of a planned campaign against the nuisance of begging should not be underestimated. Beggars often force their poverty upon people in the most repulsive way for their own selfish purposes. If this sight disappears from the view of foreigners as well, the result will be a definite feeling of relief and liberation. People will feel that things are becoming more stable again, and that the economy is improving once more. A successful action against the nuisance of begging can have important propaganda benefits for the 'struggle against cold and hunger'. Once the land has been freed

⁸³ Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau*, s. 61.

⁸⁴ Wolfgang Ayaß: 'Vagrants and Beggars in Hitler's Reich', i *The German Underworld: Deviants and Outcasts in German History*, Richard J. Evans (Red.), London: Routledge 1988, s. 210f., se også Peukert: *Die Weimarer Republik*, s. 139.

⁸⁵ Peukert: *Die Weimarer Republik*, s. 133.

⁸⁶ Wolfgang Ayaß: 'Vagrants and Beggars', s. 210.

⁸⁷ Ibid., s. 213.

of the nuisance of beggars, we can justifiably appeal to the propertied classes to give all the more generously for the Winter Aid Programme now being set in motion by the State and the party».⁸⁸

Tallene og situasjonen fra Hamburg var representativt for hele Det tyske riket. I løpet av denne uken ble 1400 antatte tiggere arrestert i Hamburg, men myndighetene hadde ikke kapasitet til å holde samtlige under arrest, så de ble løslatt etter noen dager.⁸⁹ Dette og mye av den senere tidens politikk overfor de sosialt «minderwertige», påvirket sigøynere i og med at de ble stemplet som en gruppe som var på randen av storsamfunnet og som skulle ekskluderes fra det tyske «Volksgemeinschaft».

4.6 «*Kan [KZ] Dachau avlaste Rebdorf?*»⁹⁰

Slik analysen av myndighetenes praksis av sigøyneloven viser, ble det i de aller fleste interneringsbegjæringene som basert på sigøyneloven, argumentert med at vedkommende var «Arbeitsscheu». Etter november 1933 oppstod det dessuten en ytterligere motivasjon for å internere folk på grunnlag av nettopp artikkel 9 og 10 («Arbeitsscheu»-artikler) i sigøyneloven. Da ble det i et brev mellom bayerske delstatsmyndigheter og KZ Dachaus' ledelse påpekt, at dersom «Arbeitsscheu»-artiklene ble anvendt, kunne den berørte sendes direkte til KZ Dachau.⁹¹ «Omveien» til Rebdorf var følgelig ikke nødvendig. Sigøynere ble dessuten som vist ovenfor, berørt av den nasjonalsosialistiske politikken mot «tiggeresenet». Hvordan hang kampen mot «tiggeresenet», opprettelsen av KZ Dachau i 1933, bayerske interneringsbegjæringer og tvangsarbeidsanstalter sammen? Dette spørsmålet må forsøkes besvart.

Reichsführer SS Himmler ble rett etter «makterobringen» utnevnt til Polizeipräsident i München. Han initierte opprettelsen av konsentrasjonsleiren Dachau 22.mars 1933. KZ Dachau eksisterte gjennom hele naziregimets periode og tjente som modell for senere konsentrasjonsleire. Historikerne Klaus Drobisch og Günther Wieland har dokumentert at allerede i november 1933 ble 100 av Rebdorf-anstaltens innsatte sendt til KZ Dachau.⁹² Direktøren ved anstalten insisterte 31.januar 1934 på å sende ytterligere 100 personer til Dachau. Den bayerske inneriksministeren lurte også i januar 1934 på om ikke KZ Dachau kunne *avlaste arbeidsanstalter* som Rebdorf. Omtrent en måned senere ble ytterligere 50

⁸⁸ Sitert i *ibid.*, s. 213. Min kursiv.

⁸⁹ *Ibid.*, s. 213.

⁹⁰ Rebdorf-direktøren i et brev til det bayerske innenriksministeriet, se Drobisch: *System der NS-Konzentrationslager*, s. 103.

⁹¹ *Ibid.*, s. 101-103.

⁹² *Ibid.*, s. 103.

personer sendt til KZ Dachau. Denne trenden fortsatte og i juli 1934 var det opptil 434 innsatte i Dachau som hadde kommet fra Rebdorf.⁹³

Den bayerske innenriksministeren sendte dessuten ut et orienteringsbrev til delstatens politikontorer og andre instanser 14. juni 1934. Der opplyses det om at Rebdorf «wieder in der Lage ist, Gefangene aufzunehmen».⁹⁴ Et interessant punkt som må bemerkes, er brevets tittel: «Bekämpfung des Bettlerunwesens». Hva var koblingen mellom kampen mot «tiggervesenet» og Rebdorf? En rimelig tolkning er at Rebdorf ble sett på som en potensiell «avlasters» for de overfylte tyske fengslene som argumentert ovenfor. Det var ikke kapasitet i fengslene for å kunne håndtere en «tiggeraksjon» til som var planlagt å finne sted høsten 1934.

Det må konstateres at en del av de som ble sendt til KZ Dachau sannsynligvis var sigøynere og omreisende. De aller fleste av arbeidsanstaltenes internerte hadde blitt internert med begrunnelsen om at de var «arbeidsskye». Derfor er det ikke en lett oppgave å fastslå eksakt hvor mange av disse som var sigøynere. Dette punktet har ikke blitt gitt tilstrekkelig oppmerksomhet i litteraturen om sigøynerspolitikk.⁹⁵ En av grunnene kan henge sammen med at forskningen om naziregimets sigøynerspolitikk har vært studert for *isolert* fra naziregimets politikk generelt. Et integrert perspektiv av sigøynere og de andre ofrene, samt konsentrasjonsleirsystemet, burde fått fram «Rebdorf-affæren» tydeligere. En annen grunn til det manglende fokuset på forbindelsen Rebdorf og KZ Dachau, kan være det manglende berøringspunktet mellom forskningen av og omkring tukthus og arbeidsanstalter fra et sosialhistorisk perspektiv på den ene siden, og studier av naziregimets konsentrasjonsleirsystem på den andre. En tredje grunn kan rett og slett være manglende studier av den bayerske delstatens politikk overfor sigøynere.

Sigøynere ble altså forfulgt som «asoziale» og «arbeitsscheue» og sendt til KZ Dachau fra november 1933. Denne politikken var heller ikke direkte rettet mot sigøynere, men myndighetene stemplet og tolket sigøynere og andre omreisende som «arbeitsscheue, asoziale und minderwertige». Rebdorf-Dachau-forbindelsen kan med fordel forsterke fokuset på det sosiale perspektivet som blant annet Ayaß og Luchterhandt, og denne studien, har framlagt angående sigøynere som ble berørt av «tiggeraksjonene». Sigøynere ble i den sosiale

⁹³ Ibid., s. 103.

⁹⁴ Bay.HStA: MInn 71561: 'Staatsministerium des Innern An die Regierungen [usw.]: Bekämpfung des Bettlerunwesens', 14.06.1934.

⁹⁵ Vossen skriver riktignok at omtrent 400 sigøynere "asoziale" ble internert i KZ Dachau fra 1936, her er det grunn til å anta at Vossen refererer til de ca. 434 som allerede var internert i KZ Dachau, se Rüdiger Vossen (Red.): *Zigeuner: Roma, Sinti, Gitanos, Gypsies zwischen Verfolgung und Romantisierung: Katalog zur Ausstellung "Zigeuner zwischen Romantisierung und Verfolgung - Roma, Sinti, Manusch, Calé in Europa" des Hamburgischen Museums für Völkerkunde*, Frankfurt am Main: Ullstein 1983, s. 72.

konteksten forbundet med andre ressursssvake grupper som myndighetene så på som «uønskelige» i det tyske samfunnet.

4.7 Tvangssterilisering

På 1930-tallet ble det brukt to ulike, til dels gjensidig utfyllende, metoder for å ekskludere såkalt farlige raseelementer fra «Volksgemeinschaft».⁹⁶ Segregasjon og deportasjon ble på den ene siden brukt mot jøder, sigøynere og homoseksuelle. På den andre siden ble sterilisering brukt overfor arvelig mentalt- og fysisk syke individer. «Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses» som ble vedtatt 14. juli 1933, muliggjorde tvangssterilisering av personer med antatte arvelige sykdommer. Loven åpnet for sterilisering i de tilfellene hvor medisinvitenskapen med stor sannsynlighet kunne bekrefte at etterkommeren av en person kom til å ha åndelige eller kroppslige arveskader. Dessuten fremgikk det av lovens paragraf 12 at tvang kunne brukes i de tilfeller hvor den tiltalte personen ikke frivillig ville la seg sterilisere.⁹⁷ Arvelige sykdommer ble her blant annet definert som psykisk utviklingshemmet, schizofreni, manisk depressivitet, Huntington sykdom, arvelig blindhet eller døvhet i tillegg til alvorlig alkoholisme.⁹⁸ Omtrent 360 000 personer ble lovlig sterilisert fra loven trådte i kraft i januar 1934 til krigens slutt.⁹⁹ Selv om steriliseringene hadde hjemmel i loven, var ingen av disse *samtykkebaserte* per se, de skjedde ikke av fri vilje selv om de berørte i noen tilfeller valgte sterilisering: Alternativet var nemlig *deportasjon* til konsentrasjonsleire.

Omtrent en måned før vedtaket av «Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses» holdt Reichministers des Innern, Wilhelm Frick, en tale om «Bevölkerungs- und Rassenpolitik».¹⁰⁰ Historikeren Wolfgang Ayaß påpeker med rette at denne talen var grunnleggende programmatisk for det nasjonalsosialistiske synet på «rasehygiene».¹⁰¹ Det er grunn til å støtte denne karakteriseringen. Fricks tale inneholdt og oppsummerte godt

⁹⁶ Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews. Volume 1: The Years of Persecution, 1933-1939*, London: Widenfeld & Nicolson 1997, s. 204.

⁹⁷ *Reichsgesetzblatt*, vol. 86 25.07.1933, s. 530. Se §12.

⁹⁸ *Ibid.*, s. 529. Se §1, punkt 2.

⁹⁹ Gisela Bock: 'Zwangssterilisation im Nationalsozialismus', i *Dimensionen der Verfolgung. Opfer und Opfergruppen im Nationalsozialismus*, Sibylle Quack (Red.), München: Deutsche Verlags-Anstalt 2003, s. 280.

¹⁰⁰ *BA Berlin: R 43 II/720a*: Wilhelm Frick, 'Bevölkerungs- und Rassenpolitik. Ansprache des Herrn Reichsministers des Innern', 28.06.1933.

¹⁰¹ Wolfgang Ayaß: *"Gemeinschaftsfremde". Quellen zur Verfolgung von "Asozialen" 1933-1945*, Koblenz: Eigenverlag des Bundesarchiv 1998, s. 6. Det er viktig å huske på at "rasehygiene" som fag var etablert før Hitlers "maktøvertakelse". I 1932 var "rasehygiene" blitt en "scientific orthodoxy in the German medical community. [...] Most of the leading journals of racial hygiene were established before the rise of National Socialism". Se Robert Proctor: *Racial hygiene: Medicine under the Nazis*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1988. Dessuten var det internasjonale samarbeidet mellom eugenikere (gjennom 'International Federation of Eugenics Organisations') fra siste halvdel av 1920-årene "[...] i økende grad dominert av ortodokse rasistisk orienterte eugenikere, i første rekke fra USA og Tyskland", se Jon Røyne Kyllingstad: *Kortskaller og langskaller: Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*, Oslo: Scandinavian Academic Press 2004, s. 86 og 87.

nasjonalsosialismens syn på måten befolkningen og «den tyske rasen» burde utvikle seg. Frick argumenterte med at den tyske «rasen» i gjennomsnitt fødte to barn og at dette var langt færre enn fødselsraten blant «schwachsinnige und minderwertige Personen».¹⁰² Frick hevdet dessuten at minst 20 prosent av den tyske befolkningen var «erbblologisch geschädigt [...], von denen dann also Nachwuchs nicht mehr erwünscht sei».¹⁰³ Derfor hevdet Frick at tyske foreldre burde føde flere barn, mens «schwachsinnige» burde steriliseres.

Argumentasjonen til Frick i talen kan ses på som en logisk og direkte overgang til hvordan man tenkte i forhold til steriliseringslovens vedtakelse 14.juli 1933. Frick skrev et saksbrev 12. juli 1933 i forbindelse med steriliseringsloven.¹⁰⁴ Brevet inneholdt lovsutkastet i sin helhet, samt et vedlegg med begrunnelse for loven. Retorikken som ble anvendt i begrunnelsen for loven var veldig identisk med talen han holdt 28.juni samme år. For eksempel hevdet han i begrunnelsen at «schwachsinnige, minderwertige und asoziale» kostet staten millioner, midler som heller kunne gått til «tyske familier».

Frick henviste dessuten til andre lands erfaringer med steriliseringslover, blant annet med eksplisitt henvisning til Norge, USA og delstaten Preussen.¹⁰⁵ I USA ble den første steriliseringsloven vedtatt allerede i 1907 i delstaten Indiana, og loven ble erklært som forenelig med grunnloven i 1927. I 1931 var loven vedtatt i 28 delstater.¹⁰⁶ I Norge ble steriliseringsloven vedtatt i 1934 og i alt ble 128 tater sterilisert i perioden loven eksisterte.¹⁰⁷ I Preussen forelå det kun utkast til en steriliseringslov i 1932.¹⁰⁸

Den nazistiske steriliseringsloven ble avgrenset til noen spesifikke grupper og ofrene for loven bestod for det meste av fattigere lag av det tyske folket, blant disse en overrepresentasjon av hushjelpere, ufaglærte fabrikkarbeidere, husmødre, ugifte mødre og prostituerte. Avvik fra det normale var et viktig kriterium for «Erbgesundheitsgerichte».¹⁰⁹ I tillegg til de nevnte gruppene, gikk loven mest utover sigøynere og «Rheinlandbastard».¹¹⁰ Det

¹⁰² BA Berlin: R 43 II/720a: 'Bevölkerungs- und Rassenpolitik', 28.06.1933. s. 3.

¹⁰³ Ibid., s. 3.

¹⁰⁴ BA Berlin: R 43 II/720: 'Schnellbrief', 12.07.1933.

¹⁰⁵ Ibid., s. 2. Frick må derfor ha kjent til forarbeidet med den norske steriliseringsloven som ble vedtatt først i 1934.

¹⁰⁶ Per Haave: *Sterilisering av tater 1934-1977: En historisk undersøkelse av lov og praksis*, Oslo: Norges forskningsråd, Området for kultur og samfunn 2000, s. 83.

¹⁰⁷ Ibid. s. 165-167. I Norge såvel som i Tyskland hadde man praktisert sterilisering i flere år før steriliseringslovene ble til, se Ibid. s. 85. Haave foretar ellers en detaljert og grundig analyse av disse forhold. Perioden omfattet årene 1934-1977. De 128 taterne som ble sterilisert med hjemmel i loven omfattet 109 kvinner og 19 menn. Det ble imidlertid foreslått sterilisering av tater også før lovvedtaket i 1934. Det må i denne sammenheng også påpekes at loven ikke hadde noen spesifikk sosial målgruppe.

¹⁰⁸ Se Haave: *Sterilisering av tater 1934-1977*, s. 85.

¹⁰⁹ Gisela Bock: 'Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State', i *Signs*, 8. årgang, nr. 3, 1983: s. 414.

¹¹⁰ Ibid., s. 416. Etter Versaillesfreden ble Allierte soldater stasjonert i Rhinenland, mange av de var fra franske kolonier som Senegal og Marokko. Barn av disse og deres tyske koner ble referert til som "Rheinlandbastard".

var i første rekke den delstatlige fylkeslegens ansvar å bedømme kandidater for sterilisering. I andre rekke gjaldt dette leger, psykiatere og forsorgeranstalter som hadde meldeplikt overfor personen som kunne tenkes å være en kandidat for tvangssterilisering.¹¹¹ Dette viser tydelig definisjonsmakten til helsepersonell som leger, psykiatere og liknende.¹¹²

Totalt ble det opprettet 234 «Erbgesundheitsgerichte» som skulle dømme hvorvidt personer var kandidater for tvangssterilisering jenvfør loven og det var rundt 100 sykehus som ble gitt myndighet til å foreta sterilisering. Det var ikke bare jurister som kunne bestemme «rett og galt», men også leger og psykiatere som hadde beslutningsmakt over hvorvidt den anklagede var «forplantningsverdig» som det het.¹¹³ I steriliseringsbegjæringen ble betegnelsen «arvelig åndsvak» anvendt og den mistenkte måtte gjennomgå en prøve hvor det ble stilt spørsmål som var vanskelige å svare på for folk uten skolegang og lokalkunnskap. I denne sammenheng ble personer med manglende arbeid, skolegang, fast adresse eller som var tidligere straffet, *lettere* diagnostisert som åndsvake. Det finnes ikke sikre tall på hvor mange sigøynere som ble tvangssterilisert, men beregninger for årene 1943 og 1944 viser at antallet var ca. 2000 personer.¹¹⁴

Tvangssterilisering var et av de første tiltakene som sigøynere ble utsatt for. Tiltaket var typisk hva angår det nye regimets tiltak mot sigøynere: De var ikke eksplisitt nevnt som målgruppe for loven, men ble likevel berørt av den. I loven og begrunnelsen til den, ble «asozialen», «minderwertige» og andre nevnt, men ikke sigøynere. Man anvendte likevel etter hvert disse merkelappene på sigøynere på en fleksibel måte, på samme måte som i iverksettelsen av den bayerske sigøynersloven. Tvangssterilisering generelt, og spesielt mot sigøynere, kan allikevel ikke utpekes som noe særegent for nasjonalsosialismen. Selv før regimeskiftet forelå det som nevnt, et utkast for en steriliseringslov i Preussen. Dessuten hadde en rekke andre land i verden tatt dette skrittet allerede (USA for eksempel). Det må imidlertid påpekes at nasjonalsosialister var sterkt *for* sterilisering og det passet godt inn i den nasjonalsosialistiske verdensforestillingen. Det at steriliseringspraksis og -lov ikke var noe særegent for Tyskland under nasjonalsosialismen, er imidlertid ikke det samme som å argumentere for at praksisen var den samme i Tyskland som i for eksempel USA. I Tyskland ble det foretatt fire ganger så mange steriliseringer mellom 1933-1945 som i USA.¹¹⁵

¹¹¹ Bock: Zwangssterilisation, s. 281.

¹¹² Det er blitt argumentert for at helsepersonell, ingeniører, arkitekter, byplanleggere og utdanningspedagoger under moderniteten, hadde ansvaret for samfunnets velferd, til det som ble velferdsstaten. Det er i så måte en annen illustrasjon på naziregimets moderne karakter, se Roger Griffin: *Modernism and Fascism: the Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2007, s. 146.

¹¹³ Bock: Zwangssterilisation, s. 284.

¹¹⁴ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 362.

¹¹⁵ Bock: Zwangssterilisation, s. 286. USAs befolkningstall var dessuten dobbelt så mye som Tysklands.

Loven om og praksisen av tvangssterilisering var, slik historikeren Gisela Bock har illustrert, ikke hovedsakelig rettet mot sigøynere. Andre grupper som «Rheinlandbastard», arbeiderkvinner og prostituerte var også ofre for denne politikken. Det finnes heller ikke belegg for å stadfeste at sigøynere var en eksplisitt målgruppe formulert av initiativtakerne til loven eller som motivasjon for loven. Steriliseringsloven var altså ikke ment å ramme sigøynere alene, men sosialt tilhørte sigøynere likevel den sjikten i samfunnet som lett fikk merkelappene «minderwertige» og «schwachsinnige». Det er i den sammenheng nærliggende å argumentere for at myndighetene ikke var spesielt opptatt av sigøynere på en generell plan. Det er også naturlig å trekke slutningen om at dersom sigøynerbildene hadde vært preget av en «vitenskapelig rasisme», så hadde sigøynere blitt eksplisitt nevnt i en lov som tvangssteriliseringsloven. Myndighetenes interesse for sigøynere som et «raseproblem», som måtte lovfestes, kom på et senere tidspunkt. Man kan muligens befestet en slik interesse til de første utkastene av «Reichszigeunergesetz» som det ble arbeidet med fra 1934-1940 og som aldri ble vedtatt som lov.¹¹⁶

4.8 Nürnberg-lovene

Nürnberg-lovene og påfølgende forordninger i 1935 kan også tjene som eksempler på lover som påvirket sigøynere uten at de var nevnt som målgruppe for loven.¹¹⁷ I kommentarene til Nürnberg-lovene mente riktignok juristene Hans Globke og Wilhelm Stuckart at sigøynere og jøder var grupper med «artfremdes Blut» i Europa.¹¹⁸ Ifølge Zimmermann påvirket den *genetiske rasismen*, som eksisterte under nasjonalsosialismen, sigøynere på to måter. Den «antropologiske rasismen» stemplet sigøynere som «rasemessig mindreverdige», mens en annen variant av denne rasismen opererte med konseptet «Erbgut».¹¹⁹ Denne tenkningen hadde normative implikasjoner for hvem som skulle ekskluderes fra det tyske *Volksgemeinschaft*. Homoseksuelle, psykisk utviklingshemmede, «geborenen Verbrecher» og såkalte Asozialen er eksempler på slike grupper.¹²⁰

Lovene som vanligvis inngår under betegnelsen Nürnberg-lovene, ble vedtatt høsten 1935 på partikongressen til NSDAP. En av disse lovene, «Reichsbürgergesetz», definerte

¹¹⁶ Det var det imidlertid andre grunner til, se kapittel 5, s. 80f.

¹¹⁷ Disse lovene hadde først og fremst som formål å ramme jødene som gruppe og representerte "[...]et dypt brudd i forholdet mellom jødene og deres ikke-jødiske omverden", se Einhart Lorenz: 'Hitlers Tyskland 1933-1939', i *Jødehat: antisemittismens historie fra antikken til i dag*, Trond Berg Eriksen, Håkon Harket, og Einhart Lorenz (Red.), Oslo: Damm 2005, s. 449.

¹¹⁸ Wolfgang Wippermann: *"Auserwählte Opfer?": Shoah und Porrajmos im Vergleich; eine Kontroverse*, Berlin: Frank und Timme 2005, s. 26.

¹¹⁹ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 90. Direkte oversatt til norsk betyr 'Erbgut': 'arvegods', altså personer som i en rasistisk diskurs hadde arveegenskaper som skulle videredyrkes.

¹²⁰ Ibid., s. 90. For konseptet "fødte kriminelle" se neste kapittel, s. 82f.

forholdet mellom tyskere («Reichsbürger») og såkalte Staatsangehörige. Det var den andre loven, «Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre», også kjent som «Blutschutzgesetz», som i størst grad påvirket myndighetenes politikk overfor sigøynere. Disse to lovene bidro i første omgang direkte til at jødene ble sosialt isolert.¹²¹ «Blutschutzgesetz» handlet blant annet om ekteskapsforbud mellom «Deutschblütigen» og de som var «fremdrassigen». I november samme år ble det utgitt en forordning til «Blutschutzgesetz».¹²² Forordningen skulle hindre såkalte mindreverdige, uansett tilhørighet, i å gifte seg med hverandre. På grunnlag av «Blutschutzgesetz» og første forordningen til loven, ble sigøynere antatt som «Gemeinschaftsfremde» og «Asoziale» som skulle utdefineres fra det tyske samfunnet ved blant annet å forby dem i å gifte seg.¹²³

Når det gjelder sigøynere og ekteskapsforbud, jevnfør «Blutschutzgesetz» og påfølgende forordninger, var målet først og fremst å ramme sigøynere som var integrert i det tyske samfunnet, altså per definisjon sigøynere som var *bofaste* eller gift med «tyskere». Det forelå altså en ambivalens her jevnfør den tradisjonelle sigøyrnerpolitikken som innebar bofastgjøring av de *ikke-bofaste*. I motsetning til myndighetenes tradisjonelle tilnærming til sigøynere, var det i implementeringen av «Blutschutzgesetz», foretat en annerledes definisjon av sigøynere som målgruppe. Mens det tradisjonelt var *omreisende* folk som var «problemet», så myndighetene i «Blutschutzgesetz» først og fremst på de *bofaste* sigøyrerne som en «fare».

«Blutschutzgesetz» var dessuten ikke tiltenkt sigøynere direkte da det generelt var antatt at de praktiserte et endogamisk ekteskapsmønster. Videre og i den grad sigøynere var offergruppe for loven, var det de *bofaste* sigøyrerne loven gikk utover. Bofastgjøringspolitikken var dermed ikke et hovedmiddel i myndighetenes vurdering av sigøynere i sammenheng med «Blutschutzgesetz». Myndighetene søkte heller å løse «Wurzeln dieser Plage».¹²⁴ Allerede før 1938 var det altså noen tendenser til at myndighetene – lokalt i Bayern for eksempel – hadde oppgitt bofastgjøring av sigøynere som et politisk virkemiddel. Denne politiske retningslinjen – bort fra bofastgjøringspolitikken – ble *formell* og *nasjonal* med Himmlers forordningsutkast i mai 1938.¹²⁵ I denne sammenheng kan de kommunale sigøyrerleirene på slutten av 1920-tallet til midten av 1930-tallet, være et moteksempel til de sporadiske tendensene før 1936 på en bortgang fra bofastgjøring som politisk middel i myndighetenes sigøyrnerpolitikk.

¹²¹ Lorenz: Hitlers Tyskland 1933-1939, s. 450.

¹²² Reichsgesetzblatt I: 'Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre', 15.09.1935.

¹²³ Reichsgesetzblatt I: 'Erste Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zum Schutze des Deutschen Blutes und der Deutschen Ehre', 14.11.1935. § 6.

¹²⁴ Zimmermann: Rassenutopie, s. 91 og 92.

¹²⁵ Se kapittel 5, s. 97.

4.9 Kommunale sigøynerleire

Opprettelsen av kommunale sigøynerleire var blant de tiltak som tyske myndigheter anvendte under de første årene av naziregimet. Sigøynerkaravaner i indrebyene hadde lenge vært et såkalt irritasjonsmoment for både folk og lokale myndigheter. Sigøynerne brukte disse stedene i vintermånedene som midlertidige leire. De pleide som regel å leie slike leirplass av private tomtutleiere. Politiet protesterte imidlertid på slike private ordninger i og med at tomteierne ikke begrenset sigøynernes opphold *kun* til å gjelde den spesifikke leirplassen.¹²⁶ I Hessen (Frankfurt/Main) ble en sigøynerleir etablert allerede i 1929. Argumentasjonen bak dette tiltaket i Frankfurt am Main var at man av hensyn til de omkringboende befolkningen og deres «sicherheitspolitisches Interesse», skulle samle alle sigøynere på ett sted.¹²⁷

Etter 1933 oppstod det imidlertid en ekstra motivasjon for myndighetene for å etablere slike leire. Det nye regimets urbane politikk gikk ut på å rydde opp i indrebyen og fjerne uautoriserte hytter og skur. Hva gjelder sistnevnte punkt, er det interessant med en påminnelse om at naziregimet også her lar seg plassere under den historiske utviklingen som statsviteren James C. Scott har kalt for «high modernism».¹²⁸ Historikeren Roger Griffin, som riktignok anvender termen «modernism» på samme fenomen, påpeker at: «The pedestrian zones in inner cities, cycle lanes, and nature-sensitive routing of motorways that Nazi planners envisaged were decades ahead of their time [...]».¹²⁹ Sigøynerkaravaner, eller omreisende folk, hørte slikt sett ikke under de *ordnede forhold* som «modernistene», innenfor arkitektur og byplanlegging, etterstrebet.

Det bemerkelsesverdige for de leirene som ble opprettet i annen halvdel av 1930-tallet er at de ble opprettet på grunnlag av en eller annen *delstatlig* regelverk eller forordning.¹³⁰ Grunnlaget for leirene var altså ikke en riksenhetlig eller nasjonal lovverk. Dessuten anvendte man de *allerede* eksisterende delstatlige lovene.¹³¹ De kommunale leirene ble opprettet i mange tyske byer og tvangsaspektet varierte fra sted til sted.¹³² Beboerne av sigøynerleirene var ikke «fanger» og det var kun et mindretall sigøynere som levde i disse leirene, resten bodde fortsatt i vanlige boområder. I nærheten av Köln ble det satt opp en kommunal leir i 1935, i tillegg til en

¹²⁶ Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide*, s. 254.

¹²⁷ Udo Engbring-Romang: *Die Verfolgung der Sinti und Roma in Hessen. Zwischen 1870 und 1950*, Frankfurt a.M.: Brandes & Apsel Verlag 2001, s. 101 og 102.

¹²⁸ Scott bruker den sveitsiske arkitekten Le Corbusiers visjoner om en moderne by og dens planlegging som case-studie for «highmodernisme» og byplanlegging, se James C. Scott: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven: Yale University Press 1998, s. 104f.

¹²⁹ Griffin: *Modernism and Fascism*, s. 328.

¹³⁰ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 199.

¹³¹ Engbring-Romang: *Die Verfolgung*, s. 101 og 102.

¹³² Kiel, Freiburg, Fulda, Magdeburg og Hannover m.fl.

annen leir i nærheten som hadde eksistert siden 1929.¹³³ I Düsseldorf ble byggingen av en sigøynerleir påbegynt i april 1934 og fullført i juli 1936. Düsseldorf-leiren var også et bra eksempel for de kommende leirene i Tyskland. Leiren var uttrykk for et «rasehygienisk» bysaneringskonsept. I Frankfurt/Main ble det satt opp en ny sigøynerleir i 1937 i Dieselstrasse. Etter krigens utbrudd skiftet disse leirene karakter: Det var ikke lenger mulig for sigøynere å bevege seg fritt, de ble overvåket og måtte utføre tvangsarbeid på leirene.

Marzahn-leiren

Det eksisterte en interesse for å etablere en sigøynerleir i Preussen allerede i mai 1930. I forbindelse med korrespondansen om en mulig sigøynerleir i Preussen i 1930, uttalte den prøyssiske sosialdemokratiske innenriksministeren at «der Versuch einer preussischen Großstadt, umherziehende Zigeuner in einem besonders errichteten Lager sesshaft zu machen, hat zu Schwierigkeiten mit dem benachbarten deutschen Lande geführt».¹³⁴ Hva denne konflikten innebar og omstendighetene rundt sigøynerleiren, oppgis ikke i kildene. Innenriksministeren var likevel interessert i en sigøynerleir i Preussen i 1930, men hans skepsis gjaldt hvorvidt sigøynerleire muliggjorde «Seßhaftmachung» av sigøynere. Han var også i tvil om hvorvidt omreisende folk og sigøynere kanskje var et «kleinere Übel» fra et kriminalpolitisk ståsted enn andre utfordringer.¹³⁵ Dette spørsmålet ble etter oppfordring fra han tatt opp på «Deutschen kriminalpolizeilichen Kommission» (DKK) som valgte å nedprioritere saken fordi den var «kriminalpolizeilich von keiner besonderen Bedeutung [...]».¹³⁶ Omtrent et år etter at innenriksministerens forespørsel, uttalte Deutscher Städtetag at den mest gunstige ordningen for kontroll av sigøynere, var en bosetning av dem på landsbygda. En slik ordning ble imidlertid ikke sett på som en mulighet av finansielle årsaker og tatt i betraktning sigøynernes «Eigenart».¹³⁷ Dermed ble det aldri noe av en sigøynerleir i Preussen i første halvdel av 1930-tallet.

I 1936 ble det altså opprettet en sigøynerleir i Marzahn i det østlige Berlin. Marzahn-leiren var den største av de kommunale sigøynerleirene i Tyskland på 1930-tallet. Mange trekk ved leiren var i tråd med de andre kommunale sigøynerleirene, men den skilte seg også ut ved omstendighetene rundt dens etablering. Marzahn-leiren gir altså et representativt bilde av

¹³³ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 94. Betegnelsen man brukte var "Zigeunersammelplatz".

¹³⁴ *LA Berlin: (C Rep. 375-01-12 Nr. 6272 Bd. 1)*: 'Der Preußische Minister des Innern an den Herrn Polizeipräsidenten - Landeskriminalpolizeiamt - in Berlin: Einrichtung von Zigeunerlagern', 26.05.1930. Det blir ikke oppgitt hvilken sigøynerleir det var snakk om og hvor det geografisk var plassert.

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ *LA Berlin: (C Rep. 375-01-12 Nr. 6272 Bd. 1)*: 'Sitzung des Präsidiums der D.K.K.', München 18.11.1930. Min kursiv.

¹³⁷ Ibid: 'Deutscher Städtetag An den Herrn Polizeipräsidenten Landeskriminalpolizeiamt: Zigeunerwesen', 15.03.1931.

livet i leirene, samtidig med at den er enestående i visse henseende, slikt sett er den et interessant tilfelle.

Planleggingen av Marzahn-leiren hadde pågått siden 1934 og hang sammen med gjennomføringen av olympiaden i Berlin.¹³⁸ Myndighetenes begrunnelse var at besøkende i forbindelse med olympiaden sommeren 1936, ikke skulle utsettes for de «Zigeunerischer Schandflecken».¹³⁹ Derfor ble alle karavanene fjernet fra indrebyen, men dette gjaldt også en del sigøynere som var bofaste i ulike strøk i Berlin og som ble inkludert i disse aksjonene. Grunnlaget for politiets aksjoner ble til først i juni 1936. Da sendte den prøyssiske innenriksministeren ut et rundskriv som inneholdt nye retningslinjer for «Bekämpfung der Zigeunerplage».¹⁴⁰ Rundskrivet autoriserte politisjefen i Berlin til å kunne beordre politiet til arrestasjonsaksjoner i hele Preussen. Aksjonene skulle finne sted i forbindelse med de olympiske lekene i Berlin.

Før og under sommeren 1936 ble omtrent 600 sigøynere fra Berlin eskortert av politiet til Marzahn-leiren som var bevoktet av det prøyssiske Schutzpolizei.¹⁴¹ I september 1938 var det opptil 823 sigøynere ved leiren.¹⁴² Reichsgesundheitsamt anvendte leiren til å tvangsmessig registrere informasjon om sigøynere og på bakgrunn av innsamlet data å sterilisere sigøynerne, noe som senere ble realisert. Marzahn var et konkret eksempel for hvordan helsemyndighetene og politiet samarbeidet om «sigøynerspørsmålet». Etter 1939 ble sigøynerne ved leiren utsatt for tvangsarbeid i Sachsenhausen KZ og de fleste ble senere i 1943 deportert til Auschwitz.¹⁴³

Marzahn-området var tidligere brukt som dumpeplass for kloakk og leiren var dessuten i nærheten av en kommunal gravlund. Disse to momentene bidro til å krenke sigøynernes rituelle konvensjoner.¹⁴⁴ Det må også påpekes at, forholdene i område tatt i betraktning, synes det som et paradoksalt forhold at helsemyndighetene faktisk var med på beslutningen. De

¹³⁸ Når det gjelder jødernes situasjon i det ”Tredje riket”, ble de antisemittiske holdningene skjerpet noe under OL, antijødiske skilt ble feks fjernet fra gatene, se Lorenz: *Hitlers Tyskland 1933-1939*, s. 450.

¹³⁹ Berlins Wohlfahrtsamtes i et skriv til Hamburger Sozialverwaltung, sitert i Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 96.

¹⁴⁰ Sybil Milton: 'Holocaust: The Gypsies', i *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, Samuel Totten, William S. Parsons og Israel W. Charny (Red.), New York: Routledge 2004, s. 163 og 164.

¹⁴¹ Antallet Schutzpolizei i Berlin var på 1920-tallet på 14000-16000. I begynnelsen av 1920-tallet ble Schutzpolizei dessuten utviklet betydelig slik at de skulle være teknologisk mer effektive jevnfør de utvidede ansvarsområdene de da var ment å håndtere etter Første Verdenskrig, se Hsi-huey Liang: *The Berlin Police Force in the Weimar Republic*, Berkeley: University of California Press 1970, s. 51 og 52. Da Himmler begynte reorganiseringen av det tyske politiet fra 1934, ble Schutzpolizei underordnet Hauptamt Ordnungspolizei, se også Walter Laqueur og Judith Tydor Baumel (Red.): eds. *The Holocaust encyclopedia*, New Haven: Yale University Press 2001, s. 605.

¹⁴² Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 97.

¹⁴³ Milton: *Holocaust: The Gypsies*, s. 164.

¹⁴⁴ *Ibid.*, s. 164.

hygieniske forholdene var svært dårlige i leiren, i 1938 ble det for eksempel rapportert om 170 tilfeller av smittsomme sykdommer.¹⁴⁵

En viktig kilde til vår viten om forholdene ved Marzahn-leiren stammer fra Gerhart Stein som i 1936 skrev et rapport til *Regierungsdirektor Berlin*. Stein var NSDAP-medlem og ble fra 1938 medarbeider ved Forschungsstelle. Han var utdannet lege og i Forschungsstelle var han en del av de «fliegenden Arbeitsgruppen».¹⁴⁶ I rapporten fortalte Stein om sine inntrykk fra leiren og det uhygieniske forholdene som myndighetene hadde skapt, var et av ankepunktene til Stein. Denne skildringen må karakteriseres som nokså virkelighetsnær i og med at Stein ikke hadde noen interesse i å forsvare sigøynere eller hjelpe deres sak. Han var ingen «sigøynervenn» og dette forklarte han eksplisitt ved å påpeke at hans rapport ikke måtte forveksles med et forsvar eller talerør for sigøynere.

Steins vurdering av slike leire som Marzahn, var at de ikke innebar noen «løsning» på «Zigeunerplage». Denne konklusjonen var basert på Steins syn på sigøynere. Det iøynefallende ved skildringen til Stein, er nemlig dikotomien som han foretok mellom «echte Zigeunern» og «Mischlinge» eller «Bastarde». Han viste ikke nåde i sin karakterisering av de sistnevnte. Beskrivelsen av «echte Zigeunern» var derimot sentrert rundt begreper som «hilflose Kinder», «leicht beeinflussbar», «harmlos und ungefährlich» på den ene siden og «scheu, dumm und feig» på den andre.¹⁴⁷ Slik det blir argumentert med senere, var disse karakteristika vanlige for folk som ikke en entydig negativ innstilling overfor sigøynere.¹⁴⁸ Det mest interessante med Steins rapport, er likevel at han tok en logisk slutning av sin todelte syn på beboerne av Marzahn-leiren. Hans ensidig negative innstilling overfor «Mischlinge» og, i kontrast, relativt sett nøytrale innstilling til «echte Zigeunern», bidro til følgende konklusjon: «echte Zigeunern» burde kunne vandre fri, mens samfunnet burde skjermes mot «Mischlinge». Stein konkluderte sine betraktninger med en anbefaling om at oppsamling av sigøynere på slike leire ikke kunne ses på som et vei i forhold til «Bekämpfung des Zigeunerunwesens».¹⁴⁹

Oppsummering

I perioden 1929-1935 var sigøyrnerbildene relativt stabile, og regimeskiftet innebar i seg selv ingen entydige brudd på essensen i den tradisjonelle sigøyrnerpolitikken. Denne karakteristikken må ikke forstås dit hen at sigøyrnerpolitikken i perioden ikke var regulativ,

¹⁴⁵ De utilfredsstillende hygieniske forhold i leiren bekreftes av samtidige kilder, se for eksempel *BA Berlin: ZSg 142/29: 'Gerhart Stein an Herr Regierungsdirektor: Untersuchungen im Zigeuner - Lager Marzahn', Frankfurt: 26.10.1936.*

¹⁴⁶ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 141-143. Mer om Forschungsstelle i kapittel 5, se s. 84 og 97f.

¹⁴⁷ *BA Berlin: ZSg 142/29: 'Untersuchungen im Zigeuner - Lager Marzahn', Frankfurt: 26.10.1936.*

¹⁴⁸ Martin Block er et godt eksempel på dette, se kapittel 5 s. 92.

¹⁴⁹ *BA Berlin: ZSg 142/29: 'Untersuchungen im Zigeuner - Lager Marzahn', Frankfurt: 26.10.1936.*

eller at forestillingene av sigøynere ikke var preget av stereotypisering og rasisme. Tvert imot var politikken overfor sigøynere, med tvangssterilisering og sigøyrerleire som gode eksempler, regulerende og diskriminerende. Argumentet er snarere at de tiltakene og politikken som ble realisert overfor sigøynere ikke bygde på et nytt sigøyrerbilde. Myndighetene definerte sigøynere som «Arbeitsscheue» i praksisen av den bayerske sigøyrerloven og som «Asoziale» i tvangssteriliseringslovgivningen. Synet på sigøyrerne var likevel det samme, politikken og regimet et annet.

De bayerske myndighetenes iverksettelse av sigøyrerloven viser at kun et minimum av interneringene ble legitimert ut fra at vedkommende var sigøyrer. Den gjennomgående tendensen var heller at myndighetene anvendte artikkel 10 i sigøyrerloven som omhandlet «Arbeitsscheue». Denne praksisen krever en forklaring og kontekstualisering, spesielt stilt opp mot den aktuelle forskningen hvor det nærmest tas for gitt at den bayerske loven, nesten uvilkaarlig, var uttrykk for et rasistisk sigøyrerbilde. Slik det har blitt argumentert med her, fordrer en slik konklusjon en del forbehold. Bayern-loven var nærmest for en «atavisme» å regne. Begrunnelsen for og initiativet til en sigøyrerlov ble første gang tatt i 1911-konferansen i München.¹⁵⁰ Da forhandlingene mellom delstatene og innad i Bayern ble gjenopptatt etter første verdenskrig, var situasjonen en annen, i alle fall slik myndighetene anså saken. Deres syn på sigøynere var at de ikke var det mest presserende «problemet» under krigen. Myndighetene pekte derimot på en annen konstruert problemgruppe, nemlig «Landfahrer».

Av det gjennomgåtte kildematerialet, er det dessuten rimelig å trekke den slutningen at individer som hadde sonet eller var idømt fengselsstraff, og som ikke hadde fast jobb, ble relativt enkelt utsatt for internering i arbeidsanstalter. Interneringene var ikke motivert ut fra «rase» eller de berørtes sosiokulturelle tilhørighet, men hadde mer å gjøre med de sosioøkonomiske faktorer i samfunnet. Dersom man skal utpeke en spesifikk samfunnsgruppe, er det rimelig å anta at interneringene handlet om et klassespørsmål: Det lavere sjiktet av dagarbeidere med ustabil bosituasjon – kvinner som menn – ble lett definert av myndighetene som «Arbeitsscheue». I en tid hvor arbeidsløsheten i Tyskland var et utbredt problem, var «omstreiferi» en sosioøkonomisk konsekvens for et stort antall mennesker. Med denne situasjonen som bakteppe, oppstod det en ekstra motivasjon for myndighetenes internering av «Arbeitsscheue»: Da kunne myndighetene også legitimere å frata de berørte arbeidsledighetstrygd og «krisetrygden». Man kan si at lokale myndigheter, i dette tilfellet de bayerske, praktiserte taktikken med å internere folk i arbeidsanstalter som et sparingstiltak i en krisetid. Konklusjonen er derfor at sigøyrerloven i en krisetid fungerte som et fleksibelt

¹⁵⁰ Se kapittel 3, s. 40f.

verktøy for de bayerske myndighetene, både overfor sigøynere og antatte sigøynere, og folk fra lavere sosiale lag.

Når det gjelder regimeskiftet i 1933, fant det ikke sted umiddelbare endringer i sigøynerpolitikken eller sigøynerbildene de første årene av naziregimet. I diskusjoner om sigøynere og delstatlige tiltak som var rettet mot dem, var det ingen endring i synet på hvorfor sigøynere var «et problem». Den tradisjonelle antisiganismen som innebar forestillinger av sigøynere som latente kriminelle, ikke-bofaste og til fare for den offentlige sikkerhet, forble uendret. En annen mulig konklusjon er at sigøynere tilhørte en samfunnsgruppe som i særlig grad ble rammet av det nye regimets «Sozialpolitik». Tiggeraksjonene i 1933 og 1934, samt videreinterneringen av individer fra bayerske arbeidsanstalter til KZ Dachau i samme periode, er eksempler på hvordan sigøynere ble påvirket av det nye regimets politikk.

Det karakteristiske ved lover og forordninger etter regimeskiftet i 1933 var at de ikke handlet direkte om sigøynere, eller omreisende for den del. Lovene berørte sigøynerne, slik som tvangssteriliseringsloven spesielt, men lovene var ikke rettet mot dem. De prøyssiske myndighetenes vurderinger angående opprettelsen av en sigøynerleir i 1930-1931, inneholder interessante spor av myndighetenes sigøynerbilder, og oppfatninger om «Zigeunerplage». I de diskusjonene som ble innledet i 1930 uttalte politimyndighetene (DKK) at denne saken ut fra et kriminalpolitisk ståsted *ikke* var av noen særlig betydning. Dette synet er interessant i kontrast til politiets og myndighetenes «sigøynersyn» etter fullendelsen av «Gleichschaltung der Länder», ikke minst etter reorganiseringen og sentraliseringen av politivesenet fra 1936.

Til tross for DKKs oppfatning i 1931 om at «Bekämpfung der Zigeunerplage» ikke var av en «kriminalpolitisk natur», fremhevet likevel den bayerske statsadvokaten Reich og senere Reichsminister des Innern Frick, at bekjempelsen av såkalte skadelige elementer *måtte* være av forebyggende karakter. Myndighetenes «sosiale ingeniørkunst» gjorde seg gjeldende både her og i sigøynerlovens anvendelse. Med hensyn til «öffentliche Ordnung und Sicherheit», var ikke bayerske, og nazistiske, myndigheter i tvil om hvorvidt sigøynere og andre omreisende var et «kriminalpolitisk problem» som samfunnet måtte «forebygges» mot.

Ut fra denne drøftelsen kan det dermed ikke entydig konkluderes med at regimeskiftet i 1933 førte til noen umiddelbare brudd i myndighetenes tilnærming til eller syn på sigøynere. Følgelig kan det fremlegges at det offentliges sigøynerbilde *ikke* gjennomgikk noen radikal endring i perioden 1929-1935.

KAPITTEL 5: «SIGØYNERE HØSTER HVOR ANDRE SÅR»¹

Sigøyrnerpolitikk 1936-1938

I perioden 1936-1938 endret sigøyrnerpolitikken karakter ved at sigøynere ble en eksplisitt målgruppe for myndighetenes politikk. Dette representerte et brudd med tidligere politikk, hvor sigøynere for eksempel ikke eksplisitt var nevnt i lovgivningen. Hvordan kunne sigøynere, som for naziregimet var et relativt perifert og uprioritert «problem» frem til 1936, bli utsatt for en forfølgelse som stadig ble mer intensivert og som kulminerte i en rasistisk og genocidal politikk fra og med 1938? Dette spørsmålet kan besvares med en drøftelse av to prosesser: sentraliseringen av politivesenet, og pseudovitenskapelige institusjoners bidrag i konstruksjonen av «vitenskapelig rasebilde» med hensyn til sigøynere. Argumentet i dette kapitlet er at disse prosessene og dynamikken mellom dem, var avgjørende for sigøyrnerpolitikkenes radikaliserings. Den første av prosessen var som nevnt sentraliseringen av politivesenet, markert ved Heinrich Himmlers utnevnelse som sjef for hele det tyske politiet. Sentraliseringen av politivesenet medførte også en sentralisering av selve sigøyrnerpolitikken og dens institusjoner. Utviklingen bort fra et relativt ukoordinert politivesen og desentraliserte institusjoner mot et riksdekkende politivesen og nye sentraliserte organer i sigøyrnerpolitikken, hadde en gjensidig forsterkende effekt på sigøyrnerpolitikken og førte til at den ble skjerpet og effektivisert jevnfør myndighetenes formulerte mål.

Den andre prosessen omhandler utviklingen innenfor kriminologi og raseteorier, som særlig bidro til en «vitenskapeliggjøring» av det rasistiske sigøyrnerbildet. Robert Ritters medvirkning og rolle i sigøyrnerpolitikken, blant annet som leder for «Rassenhygienische und bevölkerungsbiologische Forschungsstelle», drøftes som en del av kriminologiens bidrag til myndighetenes sigøyrnerpolitikk. Ritter spilte utvilsomt en sentrale rolle i «sigøyrnerspørsmålets løsning», noe som er godt belyst i historieskrivningen. Det er derfor viktig å fokusere på at han ikke var alene i interessen for «sigøyrnerspørsmålet». I tillegg til Ritter og hans Forschungsstelle, drøftes andre «sigøyrnereksperters» rolle i «sigøyrnerspørsmålet» mellom 1936-1938.

Bruddet som sentraliseringen av politivesenet innebar, kom før konseptet og forordningen «forebyggende forbryterbekjempelse». Før en drøfting av disse omstendighetene,

¹ Dette er et uttrykk som «sigøyrnerforskeren» Heinrich W. Kranz stadig brukte for å omtale sigøynere og såkalte Mischlinge, se nedenfor, s. 89f.

blir utviklingen innenfor kriminologi og «vitenskapeliggjøring» av sigøynerbildet i perioden analysert og kontekstualisert.

De konstruerte kategoriene «reinrassiger Zigeuner» og «Zigeunermischlinge» ble til som følge av «sigøynerforskernes» virke, og ble integrert i myndighetenes vedtak av lover og forordninger. «Sigøynerforskernes» autoritet og makt i sigøynerpolitikken var slikt sett et brudd med tidligere politikk. Forordningen «vorbeugende Verbrechensbekämpfung» ble til på slutten av 1937 og påvirket sigøynerpolitikken spesielt i 1938. Når det gjelder anvendelsen av forordningen overfor sigøynere, blir det i denne studien fokusert på at dersom loven skulle fungere, så var den avhengig av de to ovennevnte prosessene – altså sentralisering av politivesenet og andre institusjoner, og utviklingen av et «vitenskapeliggjort rasisme» mot sigøynere.

5.1 Sentralisering og modernisering av politivesenet

Slutten av 1800-tallet var kjennetegnet av en profesjonalisering og vitenskapeliggjøring innenfor politivesenet i de ulike tyske delstatene. Det ble rekruttert flere politimenn som dessuten ble bedre trent i profesjonen, politivesenet ble mer spesialisert. En annen utvikling var dessuten at politiet påtok seg flere velferdsoppgaver enn tidligere og dette medvirket til at politiets makt økte.² Sistnevnte utvikling førte også til at velferdspolitik og «sikkerhetspolitikk» ble kombinert på en utradisjonell måte. Historikeren Michael Zimmermann påpeker at dette var en omdefinering av politiets rolle.³ Omdefineringen av politiets rolle, førte i de følgende tiårene til at politiets makt til å sette merkelapper på «problemer» tiltok. alkoholisme, uhygieniske boforhold, og fenomener som man karakteriserte for «mistenktsom mobilitet» og «sosiale onder», ble alle oppgaver under sfæren «Ordnung und Sittlichkeit».⁴

Detaljene i ovennevnte utvikling kan likevel bidra til ytterligere å nyansere temaet profesjonalisering vis-à-vis politivesenet under Weimarrepublikken. Karakteristikken «profesjonalisert politivesen» under Weimarrepublikken gir nemlig ikke et fullgodt bilde av realiteten av politivesenets utvikling i perioden. Grunnene er mange og gjensidig forsterkende. For det første besatt politiet manglende ressurser til å rekruttere flere politifolk inni etaten. Det var heller ikke tilstrekkelige ressurser til å kunne modernisere politiets arbeidsmåter,

² Leo Lucassen, Wim Willems, og Annemarie Cottaar: *Gypsies and Other Itinerant Groups : A Socio-Historical Approach*, Basingstoke: Macmillan 1998, s. 85.

³ Michael Zimmermann: *Rassenutopie und Genozid. Die Nationalsozialistische »Lösung der Zigeunerfrage«*, Hamburg: Hans Christians Verlag 1996, s. 49.

⁴ Lucassen, Willems, og Cottaar: *Gypsies and Other Itinerant Groups*, s. 85. Den økende definisjonsmakten ga også utslag i et klasseperspektiv, når de lavere klassers atferd ble oppfattet som farlige eller uønsket førte politiet undertrykkende praksis overfor disse.

hovedsakelig grunnet Tysklands økonomiske problemer etter første verdenskrig. For det andre økte kriminalitetsnivået, eksempelvis utnyttet organiserte gjenger seg av politiets manglende effektivitet. Denne ineffektiviteten må også delvis tilskrives fraværet av et riksdekkende tysk politi, delstatene hadde egne politivesener. Det må også legges til at politivesenets manglende sentralisering, førte til at vandrende sigøynere og andre omreisende, representerte et *spesielt* «problem», nettopp på grunn av deres mobilitet. For det tredje eksisterte det pressefrihet under Weimarrepublikken som gjorde at pressen tendensiøst var kritisk mot politiets håndtering av antatt eller faktisk kriminalitet.

Under naziregimet ble situasjonen annerledes hva gjelder ovenstående punkter. Politiet fikk mer ressurser, mer makt i form av arrestasjoner uten å måtte vise til belegg, og pressefriheten og kritikken av politiet tok slutt. En del av naziregimets propaganda gikk ut på at man hadde avskaffet kriminalitet. Til tross for at dette var propaganda fra regimets side, kan det påpekes at statistikken viser at kriminalitet til en viss grad minket i perioden fra 1933 til krigens utbrudd.⁵ Politiets ulike posisjon og rammevilkår under de to ulike regimeene, bidro til at Weimarrepublikken ble, hva gjelder eksistensen av kriminalitet generelt og «sigøynersplagen» spesielt, fremstilt som en *svak stat*. På lederplass i *Hamburger Tageblatt* i august 1937 stod det:

«Daß der Novemberstaat [dvs. Weimarrepublikken] instinktlos an der Zigeunerfrage vorüberging, entsprach seiner inneren Schwäche und Verlogenheit. Für ihn waren die Cinti im besten Fall eine kriminelles Problem. Wir hingegen sehen die Zigeunerfrage in erster Linie als eine rassische Aufgabe an, die gelöst werden muß und die gelöst wird».⁶

Det tyske politiet ble som nevnt ovenfor, sentralisert fra 1936.⁷ Denne utviklingen må tilskrives en større prosess, nemlig prosessen *Gleichschaltung der Länder* som begynte etter Hitler «maktovertakelse». Målet for Gleichschaltung var å koordinere alle maktinstitusjoner og aktører i Tyskland under NSDAPs herredømme. Gleichschaltung skapte altså frem en sterkere stat *på bekostning* av delstatene som autonome enheter i tysk politikk.⁸ Selve profesjonaliseringen av kriminalpolitivesenet, forstått som anvendelse av ny teknologi, metoder og et mer utdannet politivesen, hadde allerede pågått før naziregimet. Et eksempel er den høye utdanningen til kriminalkommissærene, i Berlin for eksempel hadde 22 av 132 en

⁵ Robert Gelately: *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*, New York: Oxford University Press 2001, s. 88. Her siktes det til "tradisjonell" forståelse av kriminalitet, ikke regimeskapt kriminalitet som det å være "asosial", men tyveri, inbrudd osv.

⁶ Rüdiger Vossen (Red.): *Zigeuner: Roma, Sinti, Gitanos, Gypsies zwischen Verfolgung und Romantisierung: Katalog zur Ausstellung "Zigeuner zwischen Romantisierung und Verfolgung - Roma, Sinti, Manus, Calé in Europa" des Hamburgischen Museums für Völkerkunde*, Frankfurt am Main: Ullstein 1983, s. 70.

⁷ Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews. Volume 1: The Years of Persecution, 1933-1939*, London: Widenfeld & Nicolson 1997, s. 195.

⁸ Klaus Hildebrand: *The Third Reich* London: Routledge 1991 (1979), s. 20-22.

doktortittel i 1931. Den høye utdanningen til kriminaltjenestemenn ble forsterket gjennom en utdanningsreform som betonet en teoretisk og vitenskaplig orientering. Dette gjenspeilte seg i opprettelsen av tidsskriftet *Kriminalistische Monatshefte* i 1927.⁹ De institusjonelle sidene ved sentraliseringen av politivesenet kom på plass i alle fall ved utgangen av 1936. I juni ble Himmler utnevnt som sjef for hele det tyske politiet som ble delt i to departementer: Ordenspolitiet som tok seg av regulære politioppgaver, og Gestapo og Kriminalpolitiet (Kripo) som hadde ansvaret for sikkerhetspolitikk.

De institusjonelle endringene av det tyske politivesenet førte til at «Zigeunerbekämpfung» ble institusjonalisert i det tyske politiet. Tre måneder etter Himmlers utnevnelse til sjef for det tyske politiet, ble RKPA opprettet og var et overordnet organ for Kripo. Den nye «Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens» var blant de 15 rikssentralene som ble underlagt RKPA.¹⁰ «Zigeunerzentrale», som var opprettet i München i 1889, ble flyttet til Berlin og opererte fra 1. oktober 1938 som «Reichszentrale». Kontinuiteten fra Bayern ble med i naziregimets sigøynerpolitikk ved at «Reichszentrale» i essens var en bayersk konstruksjon og at denne ikke endret arbeids- eller tenkemåter.¹¹ Flyttingen var kun en del av sentraliseringen av institusjoner som hadde ansvaret for «Zigeunerplage».

Arthur Nebe som ble utnevnt som Reichskriminaldirektor for RKPA, mente at politiet var en korps som beskyttet samfunnet mot både «staatsfeindliche Elemente» og «Asoziale».¹² «Zigeunerbekämpfung» var slikt sett bare én av elementene til RKPAs helhetlige strategi for å bekjempe «soziale Devianz» gjennom internering og mord for å forebygge kriminalitet og skape «Volksgemeinschaft». På den måten var «Rassenpolitik und Kriminalprävention» del av samme konsept.¹³ Kriminalpolitiets radikalisererte forfølgelsespraksis på 1930-tallet må dessuten relateres til konkurranseforholdet som eksisterte mellom kriminalpolitiet og Gestapo.¹⁴ Sentraliseringen av institusjonene som befattet seg med «sigøynerspørsmålet» ble sentralisert fra og med desember 1938. I midten av 1939 førte dette til opprettelsen av et eget apparat for sigøynerbekjempelse som strekket seg fra nevnte «Reichszentrale» og ned til det lokale

⁹ Patrick Wagner: *Hitlers Kriminalisten : die deutsche Kriminalpolizei und der Nationalsozialismus zwischen 1920 und 1960*, München: C.H. Beck 2002, s. 23.

¹⁰ *Bay.HStA: MInn 72579*: Ministerblatt des Reichs- und Preußischen Ministeriums des Innern, 'Aufgaben der Polizei', 25.05.1938.

¹¹ Martin Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau. Entstehung und Verlauf der nationalsozialistischen Verfolgung der "Zigeuner"*, Lübeck: Schmidt-Römhild 2000, s. 309 og 310.

¹² Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 108.

¹³ Patrick Wagner: 'Kriminalprävention qua Massenmord. Die gesellschaftsbiologische Konzeption der NS-Kriminalpolizei und ihre Bedeutung für die Zigeunerverfolgung', i *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, Michael Zimmermann (Red.), Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2007, s. 279.

¹⁴ Wagner: *Hitlers Kriminalisten*, s. 87.

politiet.¹⁵ I juni 1938 ble det tatt fingeravtrykk av alle sigøynere over 14 år og fra tidligåret 1939 skulle alle sigøynere og andre omreisende over 6 år bli tatt fingeravtrykk og bilder av. All informasjon, hva gjelder etternavn, slektsnavn, barnas navn, adresse eller vandreområde måtte dessuten samles i en såkalt *meldebok*.

Sentraliseringen av politivesenet påvirket sigøynerpolitikken i den forstand at nå kunne Bayern-modellen tas i bruk i hele Tyskland. Som tidligere nevnt var det vanskelig for tyske delstater å samarbeide over delstatsgrensene. Selv om for eksempel delstaten Bayern vedtok en lov mot sigøynere, kunne ikke denne loven nødvendigvis realiseres effektivt på grunn av de variasjoner i delstatenes ulike sigøynerpolitikk. Sentraliseringen av politivesenet var i det hele tatt en avgjørende forutsetning for at myndighetenes skulle kunne foreta en registrering av alle sigøynere i det tyske riket. Det samme gjelder for det kommende samarbeidet med forskningsinstitusjoner som Forschungsstelle.¹⁶ Dessuten forutsatte en riksenhetlig sigøynerlov at det fantes et riksdekkende politivesen som kunne implementere en slik lov. Denne problematikken kunne bli aktuell i forbindelse med arbeidet til «Reichszigeunergesetz», et lovutkast som aldri ble formell.¹⁷

5.2 «Reichszigeunergesetz»

På 1930-tallet ble det arbeidet med en riksdekkende sigøynerlov, «Reichszigeunergesetz». Tanken om en riksdekkende «sigøynerlov» kan spores helt tilbake til annen halvdel av 1920-tallet. Under naziregimet derimot ble denne tanken først luftet i 1934.¹⁸ Ideen var at sigøynerloven fra 1926, skulle fungere veiledende for en slik riksdekkende lov, ikke minst skulle «Zigeunerzentrale» kunne avlastes.¹⁹ I 1936 ble det satt forgang i prosessen med å vedta «Reichszigeunergesetz». Oberregierungsrat Dr. Karl Zindel ble gitt i oppdrag å lage et utkast til loven. I sine betraktninger om en slik lov eller fremtidig politikk, slo Zindel paradoksalt nok fast at «...eine *restlose Lösung* des Zigeunerproblems weder in einem einzelnen Staate noch international in absehbar Zeit möglich sein wird».²⁰ Denne ytringen er interessant sett i sammenheng med historiefaglige diskusjoner om hvorvidt tyske myndigheters

¹⁵ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 109.

¹⁶ Mer om dette samarbeidet senere, se s.

¹⁷ Den tas likevel med her fordi den er interessant med tanke på synet på sigøynerpolitikk i det tyske byråkratiet.

¹⁸ Bay.HStA: MInn 72578: 'Polizeidirektion München An das Staatsministerium des Innern: Eines Reichsgesetzes zur Bekämpfung von Zigeunern und Landfahrer', 28.03.1934.

¹⁹ Ibid.

²⁰ BA Berlin: R 1501/5644: 'Gedanken über den Aufbau des Reichszigeunergesetzes', 04.03.1936. Min kursiv har erstattet understrek i original.

sigøynerspolitikk før 1937 eller 1938 kan karakteriseres som genocidal.²¹ Zindels utsagn i dokumentet som var ment til intern bruk, kan antakelig tolkes dithen at myndighetene på dette tidspunktet ikke hadde noen *spesifikke planer* eller motivasjon for å begå et folkemord overfor sigøynere. Zindel skrev i et brev til det bayerske innenriksministeriet i mars 1936, at «Zigeunerproblem» ikke utelukkende var av en «kriminalpolizeilicher Natur».²² «Die Wurzel des Übel liegt bei den Zigeunern in ihrem *Wandertrieb* mit seinem Gefahren».²³ Denne «Wandertrieb» ble det argumentert med, hindret en vellykket bofastgjøring av sigøynere. Selv om bofastgjøring skulle kunne fungere var den, ifølge Zindel, ikke å foretrekke på grunn av såkalte rasepolitiske hensyn.²⁴ Dermed måtte prinsippet om «Seßhaftmachung», ifølge Zindel, vike for to andre prinsipper: utvisning- og overvåkning.

Zindel foreslo en rekke konkrete tiltak for «eine restlose Lösung des Zigeunerproblems». Tiltakene bestod av blant annet utvisning av «ausländischer oder staatenloser Zigeuner» og tillatelse for «echten Zigeuner» å kunne vandre rundt, såfremt de ikke var til «eine Gefahr für die Allgemeinheit».²⁵ I tillegg ble det også foreslått at «gefährlicher Zigeuner» skulle holdes under statlig kontroll eller eventuelt interneres i arbeidshus og konsentrasjonsleire. En merkverdig anbefaling fra Zindel var at lover og tiltak mot sigøynere måtte omhandle *kun* dem og ikke inkludere andre grupper.²⁶ Zindel mente altså at sigøynere måtte bli en selvstendig målgruppe for regelverk. Slik det er argumentert tidligere, fantes det ingen riksdekkende lover og forordninger mot sigøynere før 1936. Lover og forordninger ble riktignok anvendt overfor sigøynere (for eksempel Nürnberg-lovene), men sigøynere var ikke på daværende tidspunkt en selvstendig og eksplisitt målgruppe for loven. Zindel konkluderte sine foreløpige anbefalinger med at en forutsetning for ovennevnte tiltak var en *fullstendig* registrering og identifisering av *samtliche* sigøynere i Tyskland.²⁷

I februar 1939 ble utkastet til «Reichszigeunergesetz» endatil offentliggjort i pressen.²⁸ Måneden etter, ble det i utføringsinstruksene til «Bekämpfung der Zigeunerplage», henvist til «Reichszigeunergesetz». Sistnevnte lov ble betegnet som «erforderliche Rechtsgrundlage» som

²¹ Donald Kenrick og Grattan Puxon: *Gypsies Under the Swastika*, revidert utgave, Hatfield: University of Hertfordshire Press 2009, s. 9 og 10. Forfatterne karkateriserer den bayerske loven og den etterfølgende politikken som ”prelude to Genocide”.

²² BA Berlin: R 1501/5644: 'Oberregierungsrat Dr. Zindel [an] Herrn Staatssekretär Pfundtner: Reichszigeunergesetz', Berlin, 04.03.1936.

²³ BA Berlin: R 1501/5644: 'Aufbau des Reichszigeunergesetzes', 04.03.1936. s. 217-227.

²⁴ Ibid., s. 219.

²⁵ Ibid., s. 221-223.

²⁶ Ibid., s. 223.

²⁷ Ibid., s. 223-225.

²⁸ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 159.

ville hindre ytterligere «Blutvermischungen». ²⁹ «Reichszigeunergesetz» ble likevel aldri omgjort til lov. Det kan være flere forklaringene til dette. For det første og muligens viktigst, anså ikke det nasjonalsosialistiske «Polykratiet» etter krigens utbrudd behovet for å lovfeste den ønskede politikken på ulike områder. ³⁰ Et annet eksempel på dette fenomenet var ukastet til «Gesetz über Behandlung Gemeinschaftsfremder», som heller aldri ble omgjort til lov.

For det andre skulle «Reichszigeunergesetz» tilsvare Nürnberg-lovenes regulering av jødisk liv i Tyskland, bare at den skulle rettes mot sigøynere. I og med at Nürnberg-lovene allerede ble anvendt i politikken overfor sigøynere, bidro også dette til at «behovet» for en riksdekkende sigøyrerlov ble mindre. For det tredje fantes det allerede en rekke delstatlige lover og tiltak som til dels overflødiggjorde «Reichszigeunergesetz». Den bayerske modellen, som var blitt overtatt i mange delstater, hadde tross alt gitt hatt innflytelse på utformingen av «Reichszigeunergesetz».

Arbeidet med lovutkastet foregikk dessuten i en parallell prosess med den generelle utviklingen som drøftes her i forhold til sigøyrerpolitikk etter 1936. «Reichszigeunergesetz» ble av ovennevnte grunner aldri en del av sigøyrerpolitikken i perioden. I tillegg til de ovennevnte årsakene, kan et annet viktig moment nevnes. Lovutkastet hadde ikke sin bakgrunn fra, de etter hvert innflytelsesrike, «sigøyrerforskerne» og institusjonene som arbeidet mot «Zigeunerbekämpfung». I det følgende blir det foretatt en drøfting av kriminologien og noen viktige «sigøyrerforskeres» syn på sigøynere fordi de ble, slik det blir argumentert her, tungveiende aktører i sigøyrerpolitikken etter 1936.

5.3 Kriminologiens innflytelse på politiets sigøyrerbilder

En av følgene av politivesenets profesjonalisering var at kriminologien og dens hovedtendenser fant veien inn i politivesenet. Kriminologien og kriminologers autoritet påvirket politiets sigøyrerbilder og praksis. ³¹ Konsepter som «geborenen Verbrecher» var blant kriminologifagets «læresetninger» helt siden fagets grunnlegger formulerte dem. Den italienske kriminologen Cesare Lombroso (1836-1909) hovedverk, *Criminal Man*, starter med en redegjørelse for kriminelle handlingers atavistiske opphav. ³² Prostitusjon, voldtekt, mord, incest, barnemord og kannibalisme var, ifølge Lombroso, alle en del av fortidige samfunns

²⁹ BA Berlin: R58/473: Reinhard Heydrich, 'Ausführungsanweisung zum Bekämpfung der Zigeunerplage', Berlin 01.03.1939.

³⁰ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 160.

³¹ Leo Lucassen: *Zigeuner: die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffes in Deutschland 1700-1945*, Köln: Böhlau 1996, s. 185.

³² Cesare Lombroso: *Criminal Man*, ed. Mary Gibson og Nicole Hahn Rafter Durham, N.C.: Duke University Press 2006. Lombroso blir sett på som grunnleggeren av kriminologifaget.

kjennetegn og slikt sett ikke umoralske eller unormale.³³ «Primitive mennesker» var psykologisk og rettslig det stikk motsatte av den siviliserte menneskeheten, ifølge Lombroso.³⁴ På grunnlag av pseudovitenskapelige analyser av barn hevdet han at de hadde egenskaper som tydelig «bevitnet» atavistiske anlegg nedarvet fra fortidige samfunn. Det å være sjalu, sint, hevnløst, løgner og mangel på moralskhet, var eksempler på slike egenskaper.³⁵ Disse beskrivelsene ble også sigøynere til del i *Criminal Man*. De ble blant annet beskrevet som «a thoroughly criminal race with all its passions and vices», og som en rase av «organized criminals».³⁶ Lombrosos kriminologiske slutninger kan langt på vei oppsummeres med hans deterministiske konsept om «born criminal».³⁷ Læren om «born criminal» og fokuset på pseudovitenskapen fysiognomi, sterkt tilstedeværende hos Lombroso, førte til slutningen om at ens utseende uttrykte ens indre karakter.

Lombrosos forestillinger om sigøynere var sterkt påvirket av 1700-talls historikeren Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann (1756-1804).³⁸ Sistnevntes historieskrivning om sigøynere må kunne karakteriseres som mystifiserende, romantiserende og stigmatiserende.³⁹ Likevel fikk hans verk en enorm autoritet for hvordan sigøynere er blitt omskrevet i ettertid, ikke bare i Tyskland, men også ellers i Europa.⁴⁰ I Tyskland ble *Archiv für Kriminalanthropologie und Kriminalistik* og redaktøren Hans Gross (1847-1915) en kanal for det lombrosianske synet på kriminalitet.⁴¹ Gross mente at kriminalantropologi var en vitenskap som beskjeftiget seg med den åndelige og fysiske fremtoningen hos forbrytere. Senere var Gross veldig kjent og sitert for sitt kapittel om sigøynere. Han karakteriserte sigøynere utelukkende som «tyver, feige, grusomme og uberegnelige», samt var «kriminalitet et særtrekk ved sigøynere».⁴² Dette bildet av sigøynere ble toneangivende i politiets forestillinger av sigøyneren lang tid etter andre verdenskrig.

³³ Ibid., s. 175-182.

³⁴ Ibid., s. 181.

³⁵ Ibid., s. 188-197.

³⁶ For disse beskrivelsene se henholdsvis ibid., s. 90 og 119.

³⁷ Se blant annet ibid., s. 163.

³⁸ Se for eksempel ibid., s. 119. Grellmann var den første som skrev en 'vitenskapelig' avhandling om sigøynere, se: Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann: *Historischer Versuch über die Zigeuner. Betreffend die Lebensart und Verfassung Sitten und Schicksale dieses Volks seit seiner Erscheinung in Europa und dessen Ursprung.*, Göttingen, 1787.

³⁹ Wolfgang Wippermann: *"Auserwählte Opfer?": Shoah und Porrajmos im Vergleich; eine Kontroverse*, Berlin: Frank und Timme 2005, s. 17 og 18.

⁴⁰ Wim Willems: *In Search of the True Gypsy: From Enlightenment to Final Solution*, London: Frank Cass 1997, s. 12.

⁴¹ For det følgende se Lucassen: *Zigeuner*, s. 185 og 186.

⁴² Ibid., s. 186 og 187.

5.4 Robert Ritter og «Forschungsstelle»

Psykiater og kriminolog Robert Ritter var likevel den pseudevitenskapsmannen som var mest autoritativ og innflytelsesrik med sin «forskning» om sigøynere fra og med 1936. Han begynte sin karriere som barnepsykiater som overlege i Tübingen og der utviklet han sine rasistiske og eugeniske teorier om biologiske grunner til «uvanlig sosial atferd». På en opportunistisk måte gjorde han seg selv til en «ekspert» på sigøynere og de «Asoziale». Slik ble han i 1936 leder for den nyetablerte Forschungsstelle. Ritter var således en vitenskapsmann som satte seg i politikkenes tjeneste, og gikk med iver utover sin rolle. Hans karriere var dermed en bekreftelse på at vitenskapene hadde [...] normative, engineering ambitions that are inherent in all scientific enterprise, in scientific activity as such, and that may lend themselves easily and joyously to political uses». ⁴³

Han mente at kriminalitet var genetisk betinget og slik sett var han tro mot dogmen og konseptet «geborenen Verbrecher», den lombrosianske læren. Ritter og hans underordnede forskere fungerte som «fliegenden Arbeitsgruppen» som dro på befaring til ulike plasser – alt fra sigøynlerleire til fengsler, anstalter og liknende – for å gjøre undersøkelser av sigøynere. ⁴⁴

Det er rimelig å anta, i tråd med historikeren Wim Willems, at det var en kobling mellom Ritters tidligere karriere som barnepsykiater og hans senere virke som «sigøynereforsker». Han betegnet sigøynere som «barn» og hevdet at de aldri hadde vokst fra «barndommen», dermed var det for Ritter logisk at en barnepsykiater kunne studere sigøynere og «Asoziale».

Gjennom tidligere skrifter om ungdommers seksualpedagogikk mente han å ha årsaksfestet tyske ungdommers «seksuelle krise», mer generelt hele det tyske samfunnets «forfall». Forklaringer hadde, ifølge Ritter, med overgangen fra det agrare til det industrielle samfunnet å gjøre. Denne endringen og medfølgende konsekvenser, slik som urbanisering, hadde ifølge han en demoraliserende effekt på samfunnet. Disse elementene i hans tankegang var en del av et kulturelt-pessimistisk bilde av et misfornøyd moderne menneske. Dette synet var typisk for denne tiden. ⁴⁵ Beslektet med denne tankegangen var også uroen over at såkalte underminerende krefter kunne svekke den tyske staten og «Volkskörper». ⁴⁶ Det var i denne konteksten at «Asozialen, Arbeitsscheuen und Landfahrer» fikk merkelappen «Gemeinschaftsfremde».

⁴³ Zygmunt Bauman: *Modernity and Ambivalence*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press 1991, s. 40 og 41.

⁴⁴ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 142.

⁴⁵ Willems: *In Search of the True Gypsy*, s. 220.

⁴⁶ Ibid., s. 220.

I sine skrifter anvendte Ritter betegnelsene «Zigeuner» og «Jenischen», riktignok veldig inkonsekvent. Ritters skrifter gir anledningsvis inntrykk av at det fantes en *tydelig* forskjell mellom «Zigeuner», «Jenischen» og «Gemeinschaftsfremden». Med «Zigeuner» forstod Ritter et omvandrende folk som av opprinnelse ikke var tyske. «Jenischen» derimot, ble anvendt om innfødte omreisende.⁴⁷ Videre gjorde Ritter distinksjon på «inländische Zigeunern» og de fra grenseområdene til Østerrike-Ungarn eller i Burgenland.⁴⁸ Disse forskjellene eksisterte riktignok mer på papiret enn i praksis hvor han opererte med en mye simplere distinksjon. I tråd med tradisjonen fra Grellmann, mente Ritter, at sigøynernes liv var karakterisert av et vandrende liv. Det omvandrende menneskets særpreg var dessuten dets såkalte primitivitet og rastløshet. Det Ritter karakteriserte som det ville mennesket, eller «Naturmensch», var ifølge han at det var temperamentsfull og hadde en barnlig oppførsel.⁴⁹ Her er det grunn til å stille spørsmål ved hvorvidt Ritters tankegang om «de primitive» var påvirket av Lombroso. Slik det er nevnt tidligere mente Lombroso at barn hadde karaktertrekk som «bevitnet» deres atavistiske anlegg fra fortidige samfunn.⁵⁰

Allerede i 1935 hadde Ritter utarbeidet sine teorier om «Zigeunermischlinge».⁵¹ Her påpekte Ritter at det var «besonders ungünstig» med blandingen av «Gauner» og etterkommere av sigøynere.⁵² Derfor skulle man oppgi forsøkene med «Seßhaftmachung» av sigøynere, da dette kunne øke faren for blanding med øvrig befolkning.⁵³ Ritters «forskning» konkluderte videre med at det blant «Mischlinge» fantes påfallende mange «arbeitsscheuen, trägen, asozialen Psychopathen».⁵⁴ Hans beskrivelse av sigøynere som «arbeitsscheu», bekreftet den generelle forestillingen om sigøynere som late og såkalt ikke arbeidslystne. Tendensen kan relateres til interneringene av «Arbeitsscheue» i Bayern i perioden 1929-1935.

⁴⁷ Ibid., s. 221. Ritter var riktignok ikke alltid konsekvent på terminologiene her, men stort sett var dette slik.

⁴⁸ Historien om de burgenlandske sigøynere, og hvordan naziregimets politikk berørte dem etter annekteringen av Østerrike fra mars 1938, er behandlet av flere, se f.eks. Gerhard Baumgartner, Florian Freund: 'Der Holocaust an den österreichischen Roma und Sinti', i *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, Michael Zimmermann (Red.), Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2007; Selma Steinmetz: 'Die Verfolgung der burgenländischen Zigeuner', i *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt. zur Situation der Roma (Zigeuner) in Deutschland und Europa*, Tilman Zülch (Red.), Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1979; Erika Thurner: *Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich*, Wien: Geyer-Edition 1983.

⁴⁹ Willems: *In Search of the True Gypsy*, s. 222 og 223.

⁵⁰ Lombroso: *Criminal Man*, s. 181.

⁵¹ Ritter holdt et foredrag som i 1935 som ble året etter trykt i en antologi, se Robert Ritter: 'Erbbiologische Untersuchungen innerhalb eines Züchtungskreises von Zigeunermischlingen und asozialen Psychopathen', i *Bevölkerungsfragen. Berichte des Internationalen Kongresses für Bevölkerungswissenschaft in Berlin*, H. Hermansen og F. Lohse (Red.), Berlin: 1936, s. 713-718. Artikkelen er hentet fra samlingen til Herman Arnold i *Bundesarchiv Berlin ZSg 142/28*.

⁵² Ibid., s. 714.

⁵³ Ibid., s. 717.

⁵⁴ Ibid., s. 717.

Analysen i forrige kapittel viser nettopp at de aller fleste interneringene hadde grunnlag i påstanden om at vedkommende var «Arbeitsscheu» og ikke nødvendigvis «Zigeuner».

Ritter forsøkte med sin doktoravhandling fra 1937, å illustrere at sigøynere hadde ervervet seg alle de negative egenskapene til «Gauern». ⁵⁵ Han argumenterte også for at alle de bofaste sigøynere var «Mischlinge». For Ritter var sigøynere «primitive» og de brukte den omreisende levestilen som en maske for «eigentliche Art dieser Menschen». ⁵⁶ De dekket slik over deres «egentlige» væremåte og derfor anså han ikke dem som «kindlich». Ritters forståelse av «primitivitet» ga ikke plass for sammenlikning mellom sigøynere og barn. Hans forståelse av «primitivitet» var for statisk. Han sammenliknet sigøynere heller med ikke ferdigutviklede «Zwergen». ⁵⁷ En konklusjon som Ritter dro fra sigøynere som «primitive», var at de på grunn av sin «rase» ikke var mulig å bofastgjøre. ⁵⁸

Ritters tydelige skille mellom «Jenichen» på den ene siden og «Zigeuner» på den andre, bidro til et statisk begrepsapparat. Han hevdet dermed at «[u]nsere Aufgabe kann nur sein, die Zigeunerfrage in ihrer Gesamtheit in Angriff zu nehmen und die Zigeunerverhältnisse in Deutschland von Grund auf zu regeln». ⁵⁹ Ritters anliggende var i det hele tatt å etablere «sannheten» om at sigøynere «rasemessig» kunne inndeles i «Mischlinge» og «rassenechten Zigeunern», hvorav «Mischlinge» var «geborenen Verbrecher» og derfor også fikk de fleste negative merkelappene. ⁶⁰ Mer «vitenskapelig», opererte Ritter og Forschungsstelle med hovedsakelig 3 kategorier: «reinrassiger Zigeuner» som var etterkommere av besteforeldre som alle var «Vollzigeuner». ⁶¹ «Zigeunermischling», en kategori Ritter plasserte 90% av tyske sigøynere under, omfattet personer som hadde en besteforeldre som ikke var «Vollzigeuner». Siste kategori bestod av «Nichtzigeuner» og gjaldt personer hvor kun én av besteforeldrene hadde «zigeunerischer Abstammung». ⁶²

⁵⁵ Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau*, s. 316.

⁵⁶ Ritter sitert i Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 132 og 133.

⁵⁷ Ibid., s. 133.

⁵⁸ Robert Ritter: 'Zur Frage der Rassenbiologie und Rassenpsychologie der Zigeuner in Deutschland', i *Reichsgesundheitsblatt*, 13. årgang, nr. 22, 1938: s. 426; se også Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 133.

⁵⁹ Ritter: 'Zur Frage', s. 426.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ BA Berlin: R 165/181: 'Einteilung der Zigeuner nach rassischen Gesichtspunkten', Skjema uten datomerking. Disse kategoriene ble enda mer utvidet i en forordning av 1941. Da opererte man med fem kategorier: Z ('Zigeuner'), ZM+ ('Zigeunermischling' med hovedsakelig 'tyskblod'), ZM ('Zigeunermischling' med like mye 'tysk- og sigøynersblod'), ZM- ('Zigeunermischling' med hovedsakelig 'sigøynersblod') og NZ ('Nichtzigeuner'), se også Henry Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide: from Euthanasia to the Final Solution*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press 1995, s. 253.

⁶² Tanken om klassifisering av mennesker (her sigøynere) ved hjelp av vitenskapelige metoder og teorier, har rotfestet i forholdet mellom vitenskap og myndigheters intervensjon i ulike 'problemområder' under moderniteten. Et annet eksempel, som kan illustrere forholdet mellom myndigheter og en menneskegruppe, kan dras fra 'forrest hygiene'. Tyskland, spesielt delstatene Preussen og Sachsen, hadde en pionerrolle innen vitenskapelig skogbrukslære som gikk ut på å skape skogvekst ved hjelp av klassifisering og organisering av 'foretrukne' treslag. Målet til 'Forstwissenschaftler' var å skape forutsigbarhet og orden i skogbruken, se James

Ritters forskerteam inkluderte en rekke «raseforskere», blant annet Adolf Ludwig Würth, Eva Justin og Sophie Ehrhardt.⁶³ Til tross for at Ritter må tilskrives den mest autoritative rollen som «sigøynerforsker», var han altså langt fra alene om å interessere seg for sigøynere eller «Asozialenforschung». I denne sammenheng undersøkes et utvalg andre «eksperters» sigøynerbilder. Disse både publiserte og uttalte seg om sigøynere og «sigøynerspørsmålet». De var med og konstruerte bilder av «sigøyneren». Heinrich Wilhelm Kranz' syn på sigøynere inkluderes i denne delen for å beskrive hvordan «forskere» utenfor Forschungsstelle forestilte seg sigøynere og «sigøynerspørsmålet». Et annet eksempel er Würth, riktignok etter hvert virksom i Forschungsstelle, men som likevel hadde et syn på sigøynere som var representativ for «sigøynereforskere». En tredje «sigøynerforsker» – som er interessant i kontrast til Würth og Kranz – var folkloristen Martin Block som i 1936 utga en nokså autoritativ bok om sigøynere.⁶⁴

Før drøftingen av disse enkeltforskernes sigøynerbilder og roller i blant annet Forschungsstelle, er det på sin plass å gjenta spørsmålstillingen til Müller-Hill om hvorfor vitenskapsfolk, det være seg psykiatere eller «antropologer», deltok i prosesser som førte til ekskludering og drap på enkeltgrupper i samfunnet. Hans tanker rundt dette spørsmålet er interessant for anliggendet her:

«[...]a small group of scientists, doctors, and technicians was needed, and, within this group, the less able and the less willing could be, and were, constantly replaced by others.[...]Anyone who wanted to do so succeeded in escaping the 'honourable' task of participating in the extermination process. This was possible because there were other experts pushing forward to take their places».⁶⁵

Med mulig unntak av Block, gjelder Müller-Hills karakterisering for «sigøynerforskerne». Itillegg skal det nevnes at, i likhet med tilfellet Ritter, var sigøynerforskerne ivrige i sine karrierer, og desto viktigere, så de på sin rolle som betydningsfull i forhold til vitenskapen og samfunnet. Sigøynerforskerne var, som vitenskapsfolk generelt, [...]guided solely by proper and

C. Scott: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven: Yale University Press 1998, s. 14-18. Den vitenskapelige skogbrukslæren er et godt eksempel på hvor klassifiseringen av individer og grupper som måtte klassifiseres under den moderne orden, var ofte forenklet og på et abstrakt nivå. "Social agents have no interest [...] in describing an entire social reality, any more than the scientific forester has an interest in describing the ecology of a forest in detail. Their abstractions and simplifications are disciplined by a small number of objectives, [...] typically taxation, *political control*, and conscription", se *ibid.*, s. 22 og 23. Min kursiv.

⁶³ For Würth se eget underkapittel nedenfor. Justin traff Ritter mens hun jobbet som sykepleier og samarbeidet første gang med Ritter ved hans klinikk i Tübingen. Hun ble senere med Ritter til Berlin for å arbeide og bidra til hans forskning. I 1943 tok hun sin doktorgrad i antropologi. Ehrhardt hadde en master i Zoologi og fulførte sin doktorgrad i 1930, i 1935 ble hun assistent til eugenikeren Hans F. K. Günther. Hun ble med i Ritters forskerteam først i Tübingen i 1937 og fulgte senere med til Berlin.

⁶⁴ Martin Block: *Zigeuner: ihr Leben und ihre Seele*, Leipzig: Bibliographisches Institut 1936.

⁶⁵ Benno Müller-Hill: *Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others in Germany, 1933-1945*, Oxford: Oxford University Press 1988, s. 89.

uncontested understanding of the role and mission of science – and by the feeling of duty towards the vision of good society, a *healthy society*, an orderly society.⁶⁶

Adolf Ludwig Würth – «eine Rassenfrage»

Würth var en av medarbeiderne til Ritter i Forschungsstelle og publiserte også artikler om sigøynere, blant annet i 1938 i tidsskriftet *Anthropologischer Anzeiger*. «Zigeunerfrage», mente Würth, var «[...]für uns heute in erster Linie eine Rassenfrage. So wie der nationalsozialistische Staat die Judenfrage gelöst hat, so wird er auch die Zigeunerfrage grundsätzlich regeln müssen».⁶⁷ Würth kom videre med betraktninger rundt kriterier for hvem en sigøyrer var. Disse betraktningene er interessante i lys av hvordan Forschungsstellen «forskningsmetoder» var. Ifølge Würth fantes det to måter å besvare dette spørsmålet på:

«Man versucht 1. genealogisch-historisch den Abstammungsnachweise für jeden heute lebenden sog. Zigeuner zu erbringen und 2. durch Anwendung anthropometrischer Methoden die Rassenkomponenten zu analysieren».⁶⁸

Ifølge Würth, var det forunderlig at man ikke tidligere hadde foretatt noen «rasemessig» interesse for sigøynere i Tyskland. Han mente også at kunnskapene om sigøynernes opphav, språk, kultur og liknende var mye bedre belyst enn «die rassische Eigenart der Zigeunerstämme».⁶⁹ Når det gjaldt Forschungsstellen «forskning», hevdet Würth at det var «påvist» at det kun var en liten del av sigøyrerbefolkningen i Tyskland som var «stammechte», det vil si såkalt raserene sigøynere.⁷⁰ Det var kun ved å kjenne til den enkelte sigøyrer sin foreldre og «sippen» at man kunne fordele sigøynere på en korrekt «rassenbiologisch» måte. «Rassenbiologische Zigeunerforschung» ble i det hele tatt foreslått som «die unbedingte Voraussetzung für eine endgültige Lösung der Zigeunerfrage».⁷¹ Den mest oppsiktsvekkende ytringen til Würth, som for så vidt var i tråd med Ritters lære, var at enhver kontakt eller blanding mellom «Deutschblütigen» og sigøynere kom til å resultere i «asoziale, kriminelle und erblich minderwertige Menschen [...]».⁷² Etter andre verdenskrig nektet han for sin ovenfor skisserte fremstillinger av sigøynere. Samtidig kom han med påstander om at sigøynere han møtte var «[...] mostly just poor devils».⁷³

⁶⁶ Bauman: *Modernity and Ambivalence*, s. 29. Min kursiv.

⁶⁷ Adolf Würth: 'Bemerkungen zur Zigeunerfrage und Zigeunerforschung in Deutschland', i *Anthropologischer Anzeiger* (Tidl. Mitteilungsblatt der Deutschen Gesellschaft für Rassenforschung), 9.årgang, 1938: s. 95.

⁶⁸ Ibid., S. 96.

⁶⁹ Ibid., s. 97.

⁷⁰ Ibid., s. 98.

⁷¹ Ibid., S. 98.

⁷² Ibid., s. 98.

⁷³ Müller-Hill: *Murderous Science*, s. 144.

Heinrich Wilhem Kranz : «Fanatischer Nazi und Zigeunerforscher»?

Kranz var utdannet øyelege og aktiv i NSDAP siden 1930, et engasjement som førte til at han fikk et professorat for «Erb- und Rassenforschung» ved universitetet i Gießen. Han var leder for byens Sturmabteilung (SA) og i 1934 ble han *Gauamtsleiter* i Rassenpolitisches Amt i Hessen Nassau.⁷⁴ Sammen med sin kollega, Siegfried Koller, skrev han dessuten boka *Die Gemeinschaftsunfähigen*.⁷⁵ Sosiologen Joachim S. Hohmann karakteriserer Kranz som en «fanatischer Nazi und Zigeunerforscher».⁷⁶

Kranz presenterte sigøynere som selvstendige og «identitssterke». Ifølge han, hadde de på tross av sitt flere hundreårs lange opphold i Europa, ikke glemt sin identitet eller språk.⁷⁷ På den måten var Kranz' fremstilling av sigøynere veldig tradisjonell, især hans påstander som at: «Ihre [sigøynernes] magischer Geisterglaube jedoch ist unberührt geblieben».⁷⁸ Det var imidlertid i forlengelse av disse statiske forestillingene av sigøynere, at Kranz' omtale av dem kan karakteriseres som rasistisk. Han argumenterte med at uansett hvordan myndighetene forsøkte å sette sigøynere i fast arbeid, så forble de alltid det samme: «Nomaden, Bettler, Gauner und Diebe».⁷⁹ Ifølge Kranz var «[...]Eigentumsbegriff auch der Begriff einer geregelten Arbeit vollkommen fremd» for sigøynere, altså forestillingen av sigøynere som «Arbeitsscheue».⁸⁰

Dessuten hevdet Kranz at forsøkene på å bofastgjøre sigøynere hadde vært mislykket. Dersom man ga sigøynere land lot de, ifølge Kranz, landet ligge brakk og drev heller med yrker som kjeleflikkeri, kurvfletteri, hestehandel og spådom eller drev med stjeling.⁸¹ Kranz ga imidlertid ikke noen tilfredsstillende svar på hvorfor slike yrker som kjeleflikkeri, kurvfletteri eller hestehandel var noe negativt. Hans påstand om at sigøynere bedrev med en del av disse yrkene, i tilfellene hestehandel og kjeleflikkeri, var nok riktige. De nevnte yrkene var blant håndverk som sigøynere var flinke på, dessuten var disse yrkene etterspurt på landet og delvis i

⁷⁴ Richard F. Wetzell: *Inventing the Criminal: A History of German Criminology, 1880-1945*, London: The University of North Carolina Press 2000, s. 224.

⁷⁵ Heinrich W. Kranz and Siegfried Koller: *Die Gemeinschaftsunfähigen: Ein Beitrag zur wissenschaftlichen und praktischen Lösung des sogenannten "Asozialenproblems"*, Giessen: Giessen: Karl Christ 1939/1941. I 2 volumer. Kranz' artikkel fra 1937 er betegnende for hans syn på sigøynere. Av plasshensyn blir kun Kranz' syn på sigøynere drøftet i den videre analysen og ikke Kollers.

⁷⁶ Se kapittel med samme oversikt hos: Joachim S. Hohmann: *Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie: "Zigeunerforschung" im Nationalsozialismus und in Westdeutschland im Zeichen des Rassismus*, Frankfurt am Main: Lang 1991, s. 297-302.

⁷⁷ Heinrich Wilhelm Kranz: 'Zigeuner, wie sie wirklich sind', i *Neues Volk, Blätter des Rassenpolitisches Amtes der NSDAP* 5, nr. 9, 1937: s. 21. Denne artikkelen er gjengitt som kilde i sin helhet i Joachim S. Hohmann: *Zigeuner und Zigeunerwissenschaft: ein Beitrag zur Grundlagenforschung und Dokumentation des Völkermords im "Dritten Reich"*, Marburg/Lahn: Guttandin & Hoppe 1980.

⁷⁸ Kranz: 'Zigeuner': s. 21.

⁷⁹ Ibid., s. 21.

⁸⁰ Ibid., s. 26.

⁸¹ Ibid., s. 22.

byene. Sosiologen Georg Simmels begrep om «den fremmede», forstått som «nyttige idioter» er følgelig anvendelig for denne typen analyse av sigøynerbilder.⁸² Sigøynernes arbeid var etterspurt, og for så vidt satt pris på, men sigøynere ble samtidig stigmatisert for å bedrive de yrkene.

En del av Kranz' forestillinger var i tråd med de motsetningsfylte, tradisjonelle sigøynerbildene i antisiganismen. Med hensyn til krysseekteskap fremhevet Kranz at det ikke var utbredt mellom tyskere og sigøynere, dette til tross for sigøynerkvinnenes «Schönheit und Anmut». Parallellt med denne påstanden mente Kranz at de romantiske bildene av den vakre, forførende sigøynerkvinnen, var falsk fordi deres skjønnhet «schnell verblüht».⁸³ Disse bildene var heller en «romantischen Phantasien» som hørte til i romaner.⁸⁴ I det virkelige liv var sigøynere derimot ikke romantiske i det hele tatt hevdet Kranz. Hans forestilling om sigøynere var dikotomisk. På den ene siden mente han at den vakre sigøynerkvinnen tilhørte romantiske forestillinger, mens han på den andre siden «innrømmet» at sigøynerkvinner var skjønne og sjarmerende. Deretter var han rask til å påpeke at denne skjønnheten visnet fort.⁸⁵

Sigøynere var, ifølge Kranz, tyskere fullstendig «rasefremmed». Hans forestillinger om «Mischlinge», var gjennomgående rasistisk.⁸⁶ Spørsmålet er likevel om Kranz' forestillinger av sigøynere kan karakteriseres som en «vitenskapelig rasisme»? Dette spørsmålet må det svares dobbelt på. Kranz' viten og betraktninger om sigøynere, spesielt hva gjelder «Mischlinge», stammet fra Ritter. Følgelig anvendte han termer som var inspirert av Ritter. Slike begreper som «Mischlinge», «Menschenschlag», «Jaunergesellschaft» og «Sippengeschichte» var strengt talt «ritterske» konstruksjoner.⁸⁷

På den ene siden, hevdet Kranz at sigøynere ikke kunne sette «Rassereinheit ihres Wirtvolkes» i fare, vel å merke så lenge de holdt seg til sine omreisende «Stämmen».⁸⁸ På den andre siden påstod han at sigøynere var

«als Parasiten – als ein Staat im Staate – in ihrem Wirtsvolk leben und, ähnlich mit Juden, nur dort ernten, wo andere säen, d.h. daß sie unerwünschte Gäste sind, die niemand gerufen hat, die sich nicht in die staatliche Ordnung eingewöhnen wollen und auf Grund ihrer rassischen Anlagen auch nicht eingewöhnen können. Mit einem Wort: Solange sie in ihren Sippen und Stämmen leben, stellen sie nichts anderes dar als ein asoziales und kriminelles Problem».⁸⁹

⁸² Georg Simmel og Donald N. Levine: *On Individuality and Social Forms: Selected Writings*, Chicago: University of Chicago Press 1971, s. 184-188.

⁸³ Kranz: 'Zigeuner': s. 23.

⁸⁴ Ibid., s. 24.

⁸⁵ Ibid., s. 22 og 23.

⁸⁶ Ibid., s. 23.

⁸⁷ Ibid., s. 26-28. Han henviste dessuten eksplisitt til Ritter og betegnet hans arbeid som "takknemlige".

⁸⁸ Ibid., s. 24.

⁸⁹ Ibid., s. 24. Min kursiv.

Sigøynere var et «asoziales und kriminelles Problem», samtidig som de var uforanderlige på grunn av deres «rassischen Anlagen». Denne motsetningen har samme forklaring som hans terminologiske motsetninger forklart ovenfor. Til tross for at Kranz' argumentasjon var ambivalente, så var konklusjonene hans på deres egne betingelser, logiske. Forklaringen ligger igjen i Ritters innflytelse. Sistnevnte gjorde distinksjon mellom «rassereinigen Zigeunern» på den ene siden og «Mischlinge» på den andre. «Mischlinge» fikk alle de negative egenskapene, derfor eksisterte det heller ingen forestillinger om «Mischlinge» som var positive eller nøytrale. Såkalte raserene sigøynere kunne med andre ord reiste rundt, så lenge de ikke hadde noen samhandling med «tyskere». Argumentasjonen ble altså som følger: «Raserene» sigøynere var kriminelle og asosiale, men de truet ikke det «tyske folks rase». «Mischlinge» derimot var et «sosialt problem» og truet den tyske «rasen». Antagelsen var nemlig at «Mischlinge» var etterkommere av sigøynere og den kriminelle underverden.⁹⁰

Kranz' forslag til «løsninger på sigøynerproblemet» var også ved enkelte anledninger i tråd med den tradisjonelle sigøynerpolitikken. Han fremhevet Bayern som en modell og henviste til både sigøynerloven av 1926, og forbudet mot «dansebjørner» i 1933. Dessuten påpekte han at «løsningen» lå i å gjøre sigøynernes vandrelev så vanskelig som mulig og heller ikke gi dem «Wandergewerbeschein». ⁹¹ Et fullstendig register over sigøynere i Tyskland, i bayersk stil, ble fremhevd som nødvendig for «løsningen av sigøynerspørsmålet». Erfaringen fra Bayern, Zigeunerpolizeistelles innsamlede data om sigøynere, ble henvist til som et eksempel i den sammenhengen.⁹²

En slagside ved argumentasjonen til Kranz kan likevel tolkes i lys av hva han implisitt mente skulle være forholdet mellom staten og borgeren. Hans tro på statens oppdragelse av borgerne kan karakteriseres som moderne, men denne oppdragelsen gjaldt ikke sigøynere fordi de ikke hadde «erblichen Voraussetzungen» for å kunne bli «brauchbare». ⁹³ Konklusjonen om at det var umulig å forandre sigøynere, var i tråd med rasismens filosofiske essens.⁹⁴ Etter slike argumenter, påstod Kranz noe som var mindre entydig rasistisk, det gjaldt hans «sivilisatoriske pliktfølelse»: «Die Geschichte der Zigeuner lehrt, dass es völlig unmöglich ist, sie zu Europäern zu erziehen». ⁹⁵ Dersom man fokuserer bort fra det rasistiske innholdet i argumentasjonen til Kranz, så må det påpekes at Kranz hadde et «sociologisk» ambisjon. Dette

⁹⁰ Ibid., s. 26.

⁹¹ Ibid., s. 25.

⁹² Ibid., s. 26.

⁹³ Ibid., s. 29.

⁹⁴ ”På den andre siden av omvendelsen lurer et tomrom, ikke en annen identitet. Konvertitten taper sin identitet uten å få noe nytt i stedet. Mennesket *er* før det *handler*; intet han gjør, kan forandre det han er. Dette er i grove trekk rasismens filosofiske essens”, se Zygmunt Bauman: *Moderniteten og Holocaust*, Oslo: Vidarforlaget 2005 [1989], s. 101. Kursiv i original.

⁹⁵ Kranz: 'Zigeuner': s. 22.

sosiologiske ved Kranz' tilnærming til «asosialitet» har blitt påpekt tidligere.⁹⁶ I sin argumentasjon vektla Kranz samfunnets, spesielt statens, «oppdragelsesplikt og -rett» overfor sigøynere. Det tosidige ved hans argumentasjon blir ambivalent fordi det ikke alltid er tydelig om han snakker om «raserene sigøynere» eller «Mischlinge». Dermed er det vanskelig å forstå når han på den ene siden fremhevet behovet for «oppdragelse», samtidig som at en slik «oppdragelse» ikke var *mulig* tatt i betraktning sigøynernes «uforanderlige natur». Hvorfor han da foreslår slike tiltak som skoletvang for sigøynerbarn, er slikt sett vanskelig å årsaksfeste. På samme måte er det følgelig vanskelig å konkludere med hvorvidt Kranz gir opp «statens oppdragelsesmisjon» eller ikke. Kranz var en fanatisk «sigøynersforsker», men samtidig skal det også påpekes at Kranz ikke skilte seg særlig fra Ritter, tvert imot. Ritters enorme innflytelse på Kranz' sigøynersyn, bidrar til å kunne karakterisere Kranz som en fanatisk «sigøynersforsker».

Martin Block - Sigøynere som «unverbesserlichen»⁹⁷

Blocks *Zigeuner* ble godt tatt imot i samtiden og sett på som en viktig kilde til viten om sigøynere. Dette var ikke bare gjeldende i Tyskland, men også i utlandet. Da boken ble oversatt til engelsk i 1938, ble den anmeldt positivt i Storbritannia og USA. Ifølge den ene anmeldelsen gir boka «no sentimental idealization, and lets us see the seamy as well as the colourful side of the texture of their [sigøynernes] life, and the difference between the real gypsy and the wild free nomad of literary imaginations».⁹⁸ I *The American Journal of Sociology* ble det anmeldt at:

«Though a blend of traveler's tale and objective report, this volume serves to emphasize the isolated, self-conscious life of gypsy [sic!] groups, which, in spite of European efforts to control and civilize them, continue their separate and adventitious life, alien and hostile to the settled world».⁹⁹

Et inntrykk av Blocks syn på sigøynere kan man få ved å ta tak i hans begrepsbruk. Blocks betraktninger om det antatte etymologiske opphavet av «Zigeuner» fra 1700-tallet, kan være til hjelp for å skape et førsteinntrykk av Blocks syn på sigøynere. På 1700-tallet var det en utbredt tolkning at begrepet «Zigeuner» var en sammensmeltning av ordene «Zieh» og «Gauner» som betyr «omvandrende kriminell». Block skjønnmalte denne tolkningen og mente at den var svært «annehmbar». «Schade, daß es [Zieh-Gauner] sich in unserer Sprache nicht durchgesetzt hat», kommenterte han.¹⁰⁰

⁹⁶ Historikeren Richard F. Wetzell påpeker at Kranz og Kollers selv fremhevder sin tilnærming som "ren sosiologisk", se Wetzell: *Inventing the Criminal*, s. 225.

⁹⁷ Block: *Zigeuner: ihr Leben und ihre Seele*, s. 99.

⁹⁸ R.A.S.M.: 'Gypsies, their Life and their Customs', i *Man*, 40. årgang, November, 1940: s. 172. Betegnelsen Gypsy på engelsk ble i tidligere tider skrevet med liten forbokstav.

⁹⁹ Eugenia Remelin Whitridge: 'Gypsies: Their Life and Their Customs by Martin Block', i *The American Journal of Sociology*, 45. årgang, nr. 4, 1940: s. 636.

¹⁰⁰ Block: *Zigeuner: ihr Leben und ihre Seele*, s. 32.

Blocks syn på sigøynere var videre den samme som Ritters ved at også Block mente at sigøynere var et «primitivt» folkeslag.¹⁰¹ Med «primitivt» mente de riktignok to ulike ting. Block hadde nærmest en paternalistisk sympati overfor sigøynere, han skrev derfor detaljert om deres liv og kultur, slik han så det. Han mente riktignok at de var «primitive», sistnevnte forstått som at de var «kindlich», altså barnlige.¹⁰² En annen vesentlig forskjell mellom Ritter og Block var at sistnevnte foretok en deltakende metode med sine «forskningsobjekter». For å kunne studere sigøynere, skrev Block, var det nødvendig at «[m]an muß selbst erst einmal 'Zigeuner' werden».¹⁰³

Block skilte seg altså fra Ritter ved at han i sin studie av sigøynere tilbrakte en del tid med dem og var interessert i deres kultur. Derfor var Blocks syn på sigøynere også preget av en ambivalens. Dette forholdet er i tråd med de andre «sigøynersforskerne» som er drøftet ovenfor. Til tross for denne ambivalensen og hans atypiske «forskningsmetodikk», hadde han et ytterst negativt syn på sigøynere. Hans forestillinger av sigøynere kan ses på som representativ for de tradisjonelle sigøynerbildene. På den ene siden ble sigøynere fremstilt som «Meister der Lüge und des Unschuldigtuns, wo es gilt, den ‚gadžo‘, den Nichtzigeuner, irrezuführen...».¹⁰⁴ På den andre siden hevdet han at sigøyrerne ikke haddet et forhold til fortiden. «Der Blick in Vergangenes stört das Kind der Natur, es ist zu lebensbajahend».¹⁰⁵ Sistnevnte påstand og liknende har et romantisk element i seg ved at den «livsbejaende» sigøyreren som naturens barn ikke er nødt til å forholde seg til fortiden. Selv om denne påstanden har et positiv fremtreden må dens undertoner karakteriseres som en romantisk rasisme som var basert på romantiske forestillinger og stereotypier om sigøynere. Block hevdet for eksempel at når man først ble kjent med sigøynere, så gikk det frem at under alle de usympatiske trekkene, skjulte det seg sympatiske trekk som «Familiesinn, Stolz auf ihre Eigenart und ihr Volk [...] Opferwille und Ehrlichkeit».¹⁰⁶

Block hevdet at tigging var et utbredt fenomen hos sigøynere. «Je höher die Kultur eines Land ist, in dem sie als Gastvolk weilen, desto *parasitischer* wirkt sich ihre Lebensweise aus, desto mehr fühlt man sie als Schmarotzer».¹⁰⁷ Det er mange liknende karakteriseringer av sigøynere i Blocks bok. Slikt sett skiller han seg ikke ut fra «sigøynersforskere» som opererte i

¹⁰¹ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 132.

¹⁰² Ibid., s. 132.

¹⁰³ Block: *Zigeuner: ihr Leben und ihre Seele*, s. 11.

¹⁰⁴ Ibid., s. 13.

¹⁰⁵ Ibid., s. 15.

¹⁰⁶ Ibid., s. 212. Block karakteriserte også sigøynernes musikalske evner som "sympathischen Zug", men denne forelskelsen i sigøynernes musikk var ikke bare forbeholdt Block. Romantiseringen, eller sannsynligvis en ærlig fascinasjon av sigøynermusikk, må imidlertid kontekstualiseres i datidens "forelskelse" i sigøynermusikken, se for eksempel: Curt Thomalla: 'Zigeunermusik. Erlebnisse aus Bukarest', i *Atlantis. Länder, Völker, Reisen*, 4. årgang, 1932: s. 286-288.

¹⁰⁷ Block: *Zigeuner: ihr Leben und ihre Seele*, s. 99. Min kursiv.

en vitenskapelig diskurs som Ritter eller Kranz. Forskjellen var at Block manglet den «vitenskapelige rasismen» som offisielt ble rådende med etableringen av Forschungsstelle i årene etter Blocks *Zigeuner*.

Blocks syn på sigøynere kan også analyseres ut fra hans perspektiv på den statlige politikken overfor sigøynere i Tyskland.¹⁰⁸ Ifølge Block var alle tiltakene rettet mot de «Unverbesserlichen» mislykket.¹⁰⁹ Derfor etterlyste han mer enhetliggjøring av myndighetenes «Zigeunerbekämpfung», og mente at fraværet av en slik enhetlig politikk gjorde at «schlaue Zigeuner» utnyttet seg av smutthull i systemet.¹¹⁰ Selv om det fantes «ehrliche Zigeuner» som ikke begikk kriminelle handlinger, mente Block at dette skyldtes politiets overvåkning av sigøynerne.

Samtidig, og paradoksalt nok, påpekte Block at i motsetning til Øst-Europa hvor tidligere praksiser som slaveri hadde vært regelen, hadde sigøynere i Tyskland tysk pass og i besittelse av borgerlige rettigheter.¹¹¹ Dette gjaldt ikke de statsløse og «Fremde» som Block fremhevet. Han hevdet videre at sigøynere med tysk statsborgerskap hadde en tysk nasjonalfølelse og hang ofte bilde av den da avdøde Reichspräsident eller Hitler hjemme. Dessuten fullendte de sine plikter ovenfor sitt «Vaterland». Blocks avsluttende bemerkninger angikk sigøynernes uredde holdning til omverdenen, et folk uten tidssans og liknende mystifiserende karakteriseringer. Block påstod at sigøynere var et forholdsvis «rassereines Volk» som har vært tro mot sin «Volkstum».¹¹²

Slik det er vist her, er en analyse av Blocks forestillinger og viten om sigøynere, vanskeligere enn de ovenfor behandlede «sigøynersforskerne». I Blocks tilfelle har man i tillegg å gjøre med en viss interesse for «studieobjektene» som gir utslag i detaljerte beskrivelser om det som angivelig er sigøynernes gjøren og laden. Ritter og Kranz, eller Würth for den saks skyld, hadde ikke denne interessen for sigøynere. For dem var det snarere et «sigøynerspørsmål» som måtte løses eller reguleres på en eller annen måte. Blocks interesse må imidlertid ikke tolkes dithen at han var vennlig innstilt overfor sigøynere, i alle fall ikke ifølge den «viten» han forsøkte å kommunisere om sigøynere. Hans karakterisering av sigøynere som slue, snyltere, parasittiske og uforbederlige bekrefter heller de gamle antisiganistiske stereotypene om sigøynere.

¹⁰⁸ Ibid., s. 194 f.

¹⁰⁹ Ibid., s. 194.

¹¹⁰ Ibid., s. 198.

¹¹¹ Ibid., s. 197.

¹¹² Ibid., s. 213.

5.5 «Forebyggende forbryterbekjempelse»

Utviklingen på vei mot det «forebyggende» synet på kriminalitet, som er blitt karakterisert som nasjonalsosialistisk, var tilstedet i politiet allerede før Hitlers «makterobring». Historikeren Patrick Wagner bruker betegnelsen «Braune Kommissare» om disse personene.¹¹³ Arthur Nebe, Reichskriminaldirektor i RKPA fra 1937, var en av disse brune kommissærene. Nebe hadde, allerede i 1931, tatt til orde for en «vorbeugende Verbrechensbekämpfung».¹¹⁴ Slik Nebe og andre i kriminalpolitiet oppfattet det, fantes det en «hær av yrkeskriminelle» som var hovedårsaken til den økende kriminaliteten under Weimarrepublikken. Dette fenomenet, mente man, måtte bekjempes med «vorbeugende Verbrechensbekämpfung».¹¹⁵ Dessuten hadde det i 1930-årene oppstått et nytt konsept om kriminalitet: «det kriminelle genet» istedenfor det kriminelle miljø.¹¹⁶ Lederen for Badisches Landeskriminalamt og senere nestleder av RKPA, Paul Werner, er et godt eksempel på de som forsvarte det synet. Det var avgjørende da han senere utarbeidet forordningen «vorbeugende Verbrechensbekämpfung».¹¹⁷

«Vorbeugende Verbrechensbekämpfung» var altså en del av naziregimets nye radikale tilnærming til kriminalitet. Første loven i denne henseende var «Gesetz gegen gefährliche Gewohnheitsverbrecher und über Maßregeln der Sicherung und Besserung» som ble vedtatt i november 1933.¹¹⁸ Ifølge loven kunne personer som hadde begått én kriminell handling to ganger, settes i varetekt i en ubegrenset periode. Beslutningen om en slik dom skulle egentlig vedtas av domstolene, men dette til tross, sendte politiet fra 1935 av på egenhånd arresterte til konsentrasjonsleire som Dachau og andre. Senere forordninger utvidet målgruppen for loven og inkluderte etter hvert tiggere, prostituerte, halliker, og såkalte arbeidsskye. «Gewohnheitsverbrechergesetz» ble utvidet med forordningen fra desember 1937. Den ble ikke publisert før senere og gikk under navnet «Grundlegender Erlaß über die vorbeugende Verbrechensbekämpfung durch die Polizei».¹¹⁹ Reichsminister des Innern Frick mente at kriminalpolitiets nyorientering «im Reichsgebiet erfordert eine einheitliche Regelung auch der

¹¹³ Wagner: *Hitlers Kriminalisten*, s. 51.

¹¹⁴ Ibid., s. 54. Når det gjelder Nebes syn på sigøynere, er det grunn til å konkludere at han hadde en ytterst fiendtlig innstilling overfor dem. Jevnfør Adolf Würths forklaring etter krigen, ble Nebe skuffet da han og Eva Justin meddelte ham om at Georg Elser, arrestert for attentatforsøk på Hitler i 1939, ikke var sigøyrer, se Müller-Hill: *Murderous Science*, s. 144.

¹¹⁵ Wagner: *Hitlers Kriminalisten*, s. 56.

¹¹⁶ Ibid., s. 87.

¹¹⁷ Ibid., s. 89.

¹¹⁸ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 112.

¹¹⁹ BA Berlin: R 58/473: Wilhelm Frick, 'Vobeugende Verbrechensbekämpfung durch die Polizei', 14.12.1937.

polizeilichen Vorbeugungsmassnahmen». ¹²⁰ Videre hevdet Frick at Preussen og øvrige delstater «mit Erfolg durchgeführte planmässige Überwachung ist beizubehalten». ¹²¹

Sigøynere som gruppe ble ikke eksplisitt nevnt i «vorbeugende Verbrechensbekämpfung»-forordningen, men likevel ble de en av hovedofrene. ¹²² En av grunnene var relatert til det nevnte konkurranseforholdet mellom Gestapo og Kripo. Forbindelsen mellom forebyggende forbryterbekjempelse og sigøynere kom til ved at sigøynere ble tolket som «Asoziale» ved en av Gestapos arrestasjonsaksjoner i april 1938. ¹²³ «Asozial»-begrepet ble altså konkretisert til å gjelde sigøynere. Grunnet den konkurransepregede praksisen mellom Kripo og Gestapo, ble også Kripo praksis radikalsert ved at sigøynere fra å være en relativ perifert gruppe, kom i fokus og ble en hovedgruppekategori i Kripo aksjon mot «Asoziale» i juni 1936. Anvendelsen av forordningen overfor sigøynere, var likevel ikke noe nytt. Luchterhandts analyse har på en overbevisende måte, vist at forordningen stortsett inneholdt tidligere prøysiske tiltak mot sigøynere. ¹²⁴ Dessuten berodde den planlagte riksdekkende pågripelsen av sigøynere på tidligere (1920-årene) utbredte forestillinger om sigøynere som arbeidsskye og var slikt sett gjennomført tradisjonell.

I begynnelsen av 1938 utstedte Reinhard Heydrich ¹²⁵ instruksjer til alle kriminalpolitidistriktene om å arrestere 200 mannlige «asozialen Elemente» som var arbeidsføre. ¹²⁶ Den riksdekkende aksjonen fant sted mellom 13. og 18. juni. Grunnlaget for Kripo aksjon, var å finne i forordningen «vorbeugende Verbrechensbekämpfung». I Heydrich' instruksjer skulle disse gruppene arresteres:

«a) Landstreicher, die zur Zeit ohne arbeit von Ort zu Ort ziehen; b) Bettler, auch wenn diese einen festen Wohnsitz haben; c) Zigeuner und nach Zigeunerart umherziehende Personen, wenn sie keinen Willen zur geregelten Arbeit gezeigt haben oder straffällig geworden sind [...]». ¹²⁷

Juni-aksjonen fikk navnet «Aktion Arbeitsscheue Reich» og rundt 11.000 personer ble arrestert, et betydeligere høyere antall enn hva Heydrich' instruksjer tilsa. Ifølge disse skulle Kripo arrestere rundt 3000 på landsbasis. ¹²⁸ Til tross for dette må det påpekes at 11.000 personer var «lite» i sammenlikning med de såkalte tiggeraksjonene i september 1933. Forskjellen var like

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Ibid.

¹²² Luchterhandt: *Der Weg nach Birkenau*, s. 308.

¹²³ Ibid., s. 105 og 106.

¹²⁴ Ibid., s. 309.

¹²⁵ Fra november 1933 var Heydrich leder for Sicherheitsdienst (SD) og i 1936 ble han utnevnt til leder av Sicherheitspolizei (Sipo). Fra september 1939 var han leder for det nyopprettede Reichssicherheitshauptamt (RSHA).

¹²⁶ *BA Berlin: R 58/473: 'Schnellbrief [fra Heydrich] an die Staatliche Kriminalpolizei'*, Berlin 01.06.1938. Det var til sammen 15 kriminalpolitidiskrikter.

¹²⁷ Ibid., s. 1 og 2. I tillegg til de ovennevnte ble også »Zuhältern» definert som en gruppe for Kripo aksjoner.

¹²⁸ Wolfgang Ayaß: 'Vagrants and Beggars in Hitler's Reich', i *The German Underworld: Deviants and Outcasts in German History*, Richard J. Evans (Red.), London: Routledge 1988, s. 230.

viktig også: de som ble arrestert i 1933 ble sluppet ut etter noen dager på grunn av manglende kapasitet i fengslene. De arresterte i «Arbeitsscheue»-aksjonen derimot, ble alle deportert til konsentrasjonsleire som Buchenwald.¹²⁹

Det eksisterer ingen eksakt oversikt over hvor mange sigøynere, eller folk som reiste som sigøynere, ble arrestert som en del av «Arbeitsscheue»-aksjonen i 1938. I byen Dortmund som det finnes en slik statistikk for, ble 8 av 68 mannlige sigøynere arrestert og i Baden var det 14 sigøynere som ble arrestert.¹³⁰ Omtrent samtidig som «Aktion Arbeitsscheue» ble riksdekkende aksjoner planlagt spesifikt mot sigøynere. Reichsführer SS Himmler sendte i mars 1938 et forordningsutkast med tittelen «Bekämpfung der Zigeunerplage» til alle delstatene. Utkastet skulle tjene som

«Grundlage für die weitere Behandlung der Zigeunerfrage. Gegenüber den bisherigen Länderbestimmungen enthält dieser vorläufige Entwurf vor allem den Gedanken, die endgültige Lösung der Zigeunerplage nach rassistischen Gesichtspunkten einzuleiten».¹³¹

I denne sammenhengen vektla Himmler at «vorbeugende Verbrechensbekämpfung»-forordningen, spesielt når det gjaldt «asoziale Mischlinge».¹³² Det hyppig foreslåtte politikken om å gjøre sigøynere bofaste var av dessuten av «besonderem Grund nicht in den Entwurf aufgenommen worden».¹³³ Dette var et sterkt *offisiell politisk* signal og betegnende for at bofastgjøring av sigøynere ikke lenger var et ønsket eller tiltenkt middel i sigøynerspolitikken.

5.6 RKPA og Forschungsstelle – «Vitenskap-politi»-komplekset

Det prøyssiske Landeskriminalpolizeiamt hadde siden 1920-årene i varierende grad fungert som et kvasi-hovedorgan for de ulike Landespolizeiamt, men ble offisielt en sentralinstans i 1937, altså RKPA. Forschungsstelle og RKPA etablerte et forhold som utfylte hverandre gjensidig. I samarbeidet med Forschungsstelle så RKPA muligheten til å perfeksjonere sin konstatering og identifisering av sigøynere. Videre hadde RKPA, ved Paul Werner, ambisjoner om å realisere den nasjonalsosialistiske utopien om et forbryterfritt samfunn på grunnlag av Forschungsstelles empiriske data.¹³⁴ Ritter ønsket å få innpass for sine ideer om «løsningen på sigøynerspørsmålet», blant annet ideen om å plassere sigøynere i leire etter forskjellige

¹²⁹ Ibid., s. 230.

¹³⁰ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 115 og 116.

¹³¹ Bay.HStA: *MIIn 72579*: 'Der Reichsführer SS und Chef der Deutschen Polizei an das Staatsministerium des Innens in München: Zigeunerfrage', Berlin, 24.03.1938. Formuleringen «die endgültige Lösung der Zigeunerplage» som er kjent for sin tyngde og symbolske betydning når det gjaldt «jødespørsmålet», var ikke nødvendigvis ment slik for sigøynere i nevnte sammenheng. Dessuten er begrepers meningsinnhold skiftende over tid.

¹³² Ibid.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ For dette og neste avsnitt se Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 147f.

kategorier. Det første samarbeidet mellom disse institusjonene fant sted allerede sommeren 1938, som er fremlagt ovenfor, med interneringen av såkalte Arbeitsscheuen.

Forschungsstellen virke ble etter hvert, spesielt på grunnlag av anbefalinger fra Ernst Rüdin og Hans Reiter, finansiert av Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG).¹³⁵ Forschungsstelle var dessuten én av flere institusjoner som hadde omtrentlig det samme forsknings- og arbeidsområde. Den ble eksempelvis etablert omtrent på samme tid som «Erbwissenschaftliches Forschungsinstitut» og «Kriminalbiologische Forschungsstelle». Følgelig fungerte Forschungsstelle og Ritter i en byråkratisk labyrint av institusjoner. Slik sett var han plassert midt inni en maktkamp. I etterkrigstiden er dette fenomenet ved nazistaten blitt karakterisert som det polykratiske politikken til nazistiske makteliten.¹³⁶ Mandatet til Ritter ble gitt av innenriksministeriet og gikk ut på å studere den *ikke-bofaste befolkningen*, med et spesielt fokus på sigøynere.¹³⁷

Ritters institusjon, som virket i det politiske og samfunnsmessige rom, stilte seg også til rådighet overfor de ulike myndigheter for å bidra med «empiri» om sigøynere. Ritter og hans medarbeideres forsøk på innflytelse ga heller ikke bare utslag i publiseringer i faglige tidsskrifter, men også i NSDAPs skrifter som «Volk und Rasse».¹³⁸ Slik sett etablerte Forschungsstelle seg som en ekspertinstans og dens forhold til RKPA ble spesielt viktig for sigøyrerpolitikken. I et brev til DFG i juni 1937 beskrev Ritter formålet med Forschungsstellen virksomhet slik:

«Es wird gelingen, [den größten deutschen Zigeunerstamm] in allen seinen Verzweigungen über acht bis zehn Generationen zu erfassen und zu erforschen. Es Wird sich zeigen lassen, welche politischen, gesetzlichen, polizeilichen, wirtschaftlichen Maßnahmen sich im Laufe der letzten Jahrhunderte bewährt haben und welche Maßnahmen für den deutschen Volkskörper von Nachteil gewesen sind. Diese Untersuchungen über Zigeuner und Zigeunermischlinge werden gesicherte wissenschaftliche Unterlagen für die dringend notwendige Zigeunergesetzgebung liefern».¹³⁹

Jevnfør ovennevnte sitat vektlegger Ritter Forschungsstellen posisjon i forhold til å gi «eksakte vitenskapelige bevis» for den rettslige sigøyrerpolitikken. Senere, oppsummerte Ritter Forschungsstellen mandat på en annerledes måte, som illustrerer institusjonens økende makt. I en artikkel som ble trykket i tidsskriftet *Kriminalistik* i 1941 påstod Ritter at:

¹³⁵ Ernst Rüdin var direktør for Psykiatri ved Kaiser Wilhelm Instituttet og Hans Reiter var president for Reichsgesundheitsamt, se. Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide*, s. 250.

¹³⁶ Willems: *In Search of the True Gypsy*, s. 209.

¹³⁷ Ibid., s. 209.

¹³⁸ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 145.

¹³⁹ Sitert i Martin Luchterhandt: 'Robert Ritter und sein Institut: Vom Nutzen und Benutzen der "Forschung"', i *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, Michael Zimmermann (Red.), Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2007, s. 323. Min kursiv.

« [D]a es uns gelang, nicht nur die biologische Einheitlichkeit des Gaunertums aufzudecken, sondern neuerdings – was als denkbar schwierigste Aufgabe angesehen wurde – auch eine andere asoziale und kriminelle Bevölkerungsgruppe, die der Zigeuner und Zigeuner-Bastarde, zu erfassen und zu sichten, sowie für *praktische polizeiliche und rassenhygienische Zwecke* ein Zigeuner- und Landfahrsippenarchiv zu schaffen».¹⁴⁰

Forschungsstelles «forskning» var ment å ha en *praktisk relevans* for myndighetenes sigøynerpolitikk og *politiets praksis* overfor sigøynere. Sitatet er i alle fall illustrerende for de praktiske sidene ved eksistensen til Forschungsstelle. Dermed kan man argumentere for en forskyvning i Forschungsstelles selvdefinisjon fra 1937 og videre. Institusjonens innsamlede data og «forskning» var etter sommeren 1937 ikke bare som grunnlag for *rettslige tiltak* mot sigøynere, den skulle attpåtil være av «*praktisk nytte*» for politiets ulike tiltak. Her var det enda et grunnlag for at politiet lett kunne bruke og relatere seg til data fra Forschungsstelle, selve forskningsgrunnlaget til Forschungsstelle var nemlig i første omgang samlet inn av politiet.¹⁴¹ Likhetsstrekket mellom Ritters ovenntevnte posisjoneringer var at Forschungsstelle skulle være til «*gesellschaftliche Nutzen*».¹⁴²

«Sigøynerspørsmålets» rasistiske undertoner og behovet for å formulere sigøynerpolitikken i lys av «rasevitenskapen», førte altså fra høsten 1937 til et tett samarbeid mellom RKPA og Forschungsstelle.¹⁴³ På bakgrunn av dette forholdet mellom RKPA og Forschungsstelle har Zimmermann etablert tesen om et «*wissenschaftlich-polizeilicher Komplex*». Zimmermanns tolkning er betegnende for dette forholdet: RKPA og Forschungsstelle utfylte hverandre gjensidig. Etter interneringen av de såkalte Arbeitsscheue i 1938, ble denne kontakten enda tettere.¹⁴⁴

Dernest munnet samarbeidet mellom RKPA og Forschungsstelle ut i Himmlers forordning av 8. desember 1938: «*Bekämpfung der Zigeunerplage*». Forarbeidet med forordningen startet enda tidligere og i et utkast fra mars ble det uttrykt at:

«Die bisher bei der Bekämpfung der Zigeunerplage gesammelten Erfahrung und die durch die rassenbiologischen Forschungen gewonnen Erkenntnisse lassen es angezeigt erscheinen, die Regelung der Zigeunerfrage aus dem Wesen der Rasse heraus in Angriff zu nehmen [...] Erfahrungsgemäs haben die Mischlinge den größten Anteil an der Kriminalität der Zigeuner. Es erweist sich deshalb als

¹⁴⁰ Robert Ritter: 'Die Aufgaben der Kriminalbiologie und der kriminalbiologischen Bevölkerungsforschung', i *Kriminalistik. Monatshefte für die gesamte kriminalistische Wissenschaft und Praxis*, 15. årgang, nr. 4, 1941: s. 40. Min kursiv.

¹⁴¹ Luchterhandt: Robert Ritter und sein Institut: Vom Nutzen und Benutzen der "Forschung".

¹⁴² Ibid., s. 324.

¹⁴³ Zimmermann: *Rassenutopie*, s. 127.

¹⁴⁴ Med mindre annet er oppgitt for de følgende avsnittene se Ibid., s. 147 og 148

notwendig, bei der endgültigen Lösung der Zigeunerfrage die rassereinen Zigeuner und die Mischlinge gesondert zu behandeln».¹⁴⁵

Det er ikke vanskelig å spore tankegangen til Ritter i det nevnte utkastet eller selve forordningen av desember 1938. Ritter var nettopp den som stod bak den pseudovitenskapelige todelingen av «rassereinen Zigeuner» og «Mischlinge». I den endelige forordningen fra desember 1938, ble utkastets distinksjoner av «sigøynertyper» gjentatt.¹⁴⁶ Følgelig ble det gjort en distinksjon på sigøynere ved at det gamle begrepsparet «Zigeuner und nach Zigeunerart umherziehende Personen», ble erstattet med tre kategorier: «rassereine Zigeunern, Zigeuner-Mischlinge, und nach Zigeunerart umherziehenden Personen».¹⁴⁷ Det skulle utstedes ulike identitetspapirer i ulike farger for hver av disse kategoriene. Dessuten skulle politiet ved hjelp av sakskyndige erklære hvilken av de ovennevnte kategorier en sigøyrer tilhørte.¹⁴⁸ Sakkyndige fra Forschungsstelle kunne få, og fikk, bistand av politiet under sine befaringer og mottok 5RM for hver befarings eller uttalelse.

Ansvarsforholdet mellom Forschungsstelle og RKPA ble tydeliggjort enda mer i mars 1939: «Mit Rücksicht hierauf wird die im RdErl. [Runderlass] vorgesehene Erfassung zunächst durch eine *Zusammenarbeit* des Reichskriminalpolizeiamtes mit der *rassenhygienischen und bevölkerungsbiologischen Forschungsstelle* des Reichsgesundheitsamtes vorbereitet».¹⁴⁹ Dette gikk frem av Heydrich' utføringsinstrukser til «Bekämpfung der Zigeunerplage». Der ble det også hevdet at de fleste «Zigeuner, Zigeuner-Mischlinge und nach Zigeunerart umherziehenden Personen» allerede var kjent jevnfør RKPAs registre med en henvisning til de allerede politiregistrerte data om sigøyrerne. Mer spesifikt hevdet Heydrich at en storpart av sigøynere allerede var «rassenbiologisch untersucht», dette var en henvisning til Forschungsstellen allerede etablerte forhold med RKPA.

Oppsummering

I perioden 1936-1938 kom en rekke strukturelle og institusjonelle rammer på plass som dannet forutsetninger for sigøyrerpolitikkens radikalisering. Omstruktureringen av det tyske delstatspolitiet til et riksdekkende politivesen, og etableringen av pseudovitenskapelige institusjoner som Forschungsstelle er eksempler på slike strukturendringer. En annen forandring i perioden, som sammenfalt med disse institusjonelle endringene, var

¹⁴⁵ Bay.HStA: MInn 72579: 'Zigeunerfrage', Berlin, 24.03.1938. Se Allgemeine Bestimmungen punkt 1. Min uthevelse.

¹⁴⁶ BA Berlin: R 58/473: Runderlaß der Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Innern, 'Bekämpfung der Zigeunerplage', 08.12.1938.

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Ibid., A. Allgemeine Bestimmungen, 4. Ausweis-papiere.

¹⁴⁹ BA Berlin: R58/473: 'Heydrich, Ausführungsanweisung', 01.03.1939. se seksjonen 'Vorbemerkung'. Min kursiv.

konstruksjonen av en «vitenskapelig raseforestilling» av sigøynere basert på tidligere antisiganistiske sigøynerbilder. «Sigøynerforskere» som Ritter, Kranz, Würth, og folkloristen Martin Block, bidro til utviklingen av et «rasevitenskapelig» sigøynerbilde. Disse nye sigøynerbildene var særlig tilpasset de institusjonelle endringene i perioden.

«Sigøynerforskernes» økte autoritet, blant annet gjennom Forschungsstellets etablering, i den sigøynerpolitikken myndighetene førte, hadde sitt utgangspunkt i det etter hvert tette samarbeidet som ble innledet mellom Forschungsstelle og RKPA, især gjennom «vorbeugende Verbrechensbekämpfung». De samme kriminologiske tankestrømningene om «forebyggende forbryterbekjempelse» hadde også før «maktovertakelsen» vært utbredt i politivesenet. Forskjellen med tidligere var imidlertid at det nå eksisterte en pseudovitenskap som kunne klassifisere sigøynere etter de ulike forestillingene. I motsetning til de bayerske myndighetene og politivesenet i 1926, mente derfor RKPA i 1938 å ha funnet veien til det forbryterfrie «Volksgemeinschaft», og det med «vitenskapelig» eksakthet. Den årelange utfordringen for den tradisjonelle sigøynerpolitikken var nettopp å stadfeste hvem som var sigøynere og hvordan en skulle kategorisere dem. Arthur Nebe skulle gjennom «forebyggingsarbeidet», ikke bare skape et forbryterfritt samfunn, men også å finne frem til kriminalitetens årsaker basert på «rase og arvelighet». I denne sammenhengen fikk «sigøynerspørsmålet» en stadig mer «rasevitenskapelig» form.

«Vorbeugende Verbrechensbekämpfung» illustrerer hvordan forestillingene om sigøynere utviklet seg fra en ambivalent sosial konstruksjon til en mer entydig negativ forestilling i den nasjonalsosialistiske diskursen. «Forbryterbekjempelse» gjenspeilet hvordan eksistensen av positive så vel som negative sigøynerbilder hos myndighetene, i en mer entydig grad ble negative og utviklet seg til en rasisme basert på «vitenskapelige kriterier». Man kan argumentere for at doktrinen om «vorbeugende Verbrechensbekämpfung», for sigøynernes del, var en kulminasjon av overgangen fra et ambivalent sigøynerbilde til et mer entydig rasistisk sigøynerbilde.

Konseptet om «vorbeugende Verbrechensbekämpfung» sammenfalt dessuten med vitenskapens autoritet og rolle under moderniteten. For det første var «sigøynerforskerne» ivrige etter å få sin pseudoforskning realisert i form av praktisk politikk, og derfor lot Ritter og hans medarbeidere seg *benyttes* i myndighetenes tjeneste. Vitenskapens ambisjoner var slikt sett *politikk* i seg selv. I forlengelse av dette, og for det andre, betraktet disse forskerne sin virksomhet som avgjørende i forhold til en «sivilisatorisk pliktfølelse» om å fremskaffe et «sunt samfunn» basert på en «sann vitenskap».

Overgangen fra tvetydige sigøynerbilder til mer entydig negative sigøynerforestillinger var altså avhengig av «sigøynerforskernes» virke. Distinksjonene som Ritter, og hans

medarbeidere i Forschungsstelle, skapte mellom konstruksjonene «reinrassiger Zigeuner» og «Zigeunermischlinge», var avgjørende for entydiggjøringen av myndighetenes sigøynerbilder etter 1936. Mens «reinrassiger Zigeuner» stort sett tilsvarte det tidligere «Zigeuner»-begrepets innhold, rommet «Zigeunermischlinge» alle de negative egenskapene som den tradisjonelle antisiganismen tillå sigøynere.

Ved årsskiftet 1938 og 1939 ble altså forfølgelsen av sigøynere kvalitativt annerledes og radikal jevnfør tidligere. Et eget kriminalpolitisk apparat, RKPA, ble tatt i bruk i «Bekämpfung des Zigeunerunwesens» samtidig som den nevnte Forschungsstelle var operativ. RKPA behøvde hjelp fra Forschungsstelle med «klassifisering» av sigøynere og her oppstod fenomenet «wissenschaftlich-polizeilicher Komplex». Samarbeidet mellom RKPA og Forschungsstelle ble fra årsskiftet (1938/1939) formalisert gjennom forordningen «Bekämpfung der Zigeunerplage» og Heydrich sine instruksjoner fra mars 1939. Fra og med 1938 var dermed sigøynere i myndighetenes søkelys på en kvalitativt annerledes måte enn for eksempel på 1800 eller tidlig 1900-tallet.

KAPITTEL 6: KONTINUITET OG BRUDD

Den tradisjonelle tyske sigøyrerpolitikken var kjennetegnet av ineffektivitet i forhold til oppnåelsen av myndighetenes formulerte mål, og politikken var et delstatlig anliggende. Myndighetenes sigøyrerpolitikk i perioden 1929-1935 kan dermed karakteriseres som tradisjonell. Situasjonen ble imidlertid en annen i perioden 1936-1938. Da ble politikken sentralisert og samkjørt. For første gang var en lovgivning eksplisitt rettet mot sigøynere, hvor de var definert som gruppe ut fra en «vitenskapelig» legitimert rasisme. De *institusjonelle* og *legale forutsetningene* for forfølgelsen av sigøynere var per definisjon etablert i 1938. Denne utviklingen representerte et brudd med myndighetenes tidligere sigøyrerpolitikk.

Kontinuitetsmomentene var mange i sigøyrerpolitikken. Denne studien har påvist at den bayerske sigøyrerloven i liten grad kom til anvendelse mot sigøynere, i alle fall ikke i myndighetenes argumentasjon for de enkelte interneringsbegjæringene. Til tross for denne praksisen, var motivasjonen og tankegangen som lå til grunn for lovens utforming i sterk grad tilstede i naziregimets senere lovgivning og tiltak mot sigøynere.

6.1 Kontinuitetsmomenter

Momentene som gikk i kontinuitet fra Weimarrepublikken til naziregimets sigøyrerpolitikk var generelt av en strukturell og substansiell karakter. Disse momentene inkluderte blant annet sigøyrerpolitikkenes *regulative* og *forebyggende* karakter, som gjennomgående preget myndighetenes argumentasjon og praksis. Dessuten var det en kontinuitet i myndighetenes definisjonsvansker uavhengig av politisk regime, herunder også forestillingene om såkalte kriminelle og arbeidsskye sigøynere. Et siste moment som bør nevnes i denne sammenheng gjelder såkalte sigøyrerinstitusjoner, de var ikke *nye oppfinnelser*. «Reichszentrale» som var operativ fra 1938, var eksempelvis i essens en bayersk delstatskonstruksjon. Disse momentene var av mer *gjennomgripende* karakter og ikke regimeavhengige.

Myndighetenes regulative tilnærming

Uavhengig av hvilken politikk myndighetene førte overfor sigøynere, så var den preget av en *regulativ tilnærming*. Det er forklart tidligere hvordan sigøynere innenfor rammen av den historiske utviklingen, moderniteten, ble utsatt for overvåkning og disiplineringsforsøk gjennom ulike tiltak. Myndighetenes forsøk på kontroll av sigøynere og streben etter å tilpasse dem i den «normale» orden, fenomener som godt oppsummerer statens agenda under moderniteten, tok forskjellige former. Det tyske byråkratiet og de tilhørende institusjonene før

1936, vektla assimilering gjennom bofastgjøring som en del av sin reguleringsstrategi. Etter 1936, og som følge av regimeskiftet som innebar et brudd i forhold til relasjonen mellom stat og borgere, ble tyske myndigheters reguleringsstrategi endret. Fra 1936 ble taktikkene bofastgjøring og regulering av sigøynere oppgitt, og erstattet med mer radikale midler for å nå målet om «orden». Med andre ord, mens «sigøynerspørsmålets» natur etter 1936 hang delvis sammen med nasjonalsosialismen og naziregimet, lå årsakene for sigøyrerpolitikkenes utvikling ikke i *selve* regime- eller ideologiskiftet.

Det var politivesenet som var myndighetenes sentrale instans i implementeringen av ulike tiltak og politikk. Politivesenet, således hele ideen bak sigøynere som et «polizeilichen Ordnungsbegriffes», var en integrert del av myndighetenes regulerende praksis overfor sigøynere. Politivesenets praksis må altså ses i sammenheng med politikernes, byråkratiets og etter hvert «sigøyrerforskeres» forestillinger om sigøynere. Myndighetenes oppfatning av sigøynere som uromomenter som måtte ordnes på sett og vis, ga utslag i ulike politiske «løsninger» og tiltak i perioden 1929-1938. Sigøynere måtte bofastgjøres (til midten av 1930-tallet), interneres i arbeidshus (ca. til midten av 1930-tallet), deporteres til konsentrasjonsleire (indirekte fra 1933 og 1934), steriliseres (fra 1933) og kartlegges (til alle tider). Denne studien har derfor argumentert med at myndighetenes motivasjon for ulike tiltak i sigøyrerpolitikken, jevnfør tiltakenes regulative karakter, var nærmest *statisk* over tid. Selv om midlene for politikken varierte, ble sigøynernes liv og virke oppfattet som en uorden som måtte reguleres før man kunne oppnå «orden».

Forebygging av «Zigeunerplage»

En bør være varsom med å følge en lineær tolkning av myndighetenes politikk overfor sigøynere gjennom de to politiske regimene. Det var ingen automatikk i utviklingen fra bayerske myndigheters interneringspraksis i arbeidsanstalter til naziregimets internering av sigøynere i KZ Dachau. Dersom man studerer motivasjonen for disse tiltakene under ett, kan man imidlertid få fram viktige mekanismer bak myndighetenes sigøyrerpolitikk. Det forebyggende argumentet til tyske myndigheter et en slikt moment.

Slik det fremgår av kapitlene 4 og 5, ble det i argumentasjonen for sigøyrerloven og interneringen i arbeidsanstalter henvist til «sicherheitspolizeiliche Gründe». Hensynet til «öffentliche Ordnung», befolkningens «Sicherheit» og sigøynernes «sittliche Gefahr» gikk igjen i argumentene for internering av individer i arbeidsanstalter tidlig på 1930-tallet. Den bayerske statsadvokaten Hermann Reich argumenterte således i 1926 med at straffereaksjoner *i seg selv* ikke bidro til den «öffentliche Sicherheit». Det var den planmessige «Bekämpfung des Verbrechenstums» som skulle være fokuset. Politiet måtte, ifølge Reich, gis midler til å drive

en kriminalpreventiv praksis. Omtrent samtidig med Reich mente også det bayerske regjeringrådsmedlemmet Klass v. Merz at bekjempelsen av «Zigeunerplage» måtte foregå som «Kriminalprävention», det var «vorbeugende Polizeitätigkeit» som burde gjelde. Ytringene illustrerer de bayerske myndighetenes motivasjon for loven. Deres posisjon bør slikt sett ses i sammenheng med naziregimets «vorbeugende Verbrechensbekämpfung». RKPAs direktør Arthur Nebe mente for eksempel at politiets oppgave var å beskytte samfunnet mot såkalte skadelige elementer. Mens Reich' forståelse av kriminalitet var farget av konseptet om det «kriminelle genet», kan Nebe og RKPAs syn, med Forschungsstellen empiri som grunnlag, karakteriseres som en «vitenskapelig rasisme» mot sigøynere. RKPAs «Aktion Arbeitsscheu» i juni 1938, tok for eksempel ikke hensyn til hvorvidt de internerte var tidligere straffedømte, noe som var i motsetning til den bayerske delstatens praksis av sigøynerven. Resonnementet bak «vorbeugende Verbrechensbekämpfung» var at individer skulle arresteres *før* de begikk de kriminelle handlingene man anså dem for å være disponert til å begå.

Myndighetenes vektlegging av forebyggende hensyn i argumentasjonen for lover og tiltak, var slikt sett et kontinuitetsmoment i sigøyrerpolitikken. Følgen for mange sigøynere og antatte sigøynere, var at de ble utsatt for overvåkning og internering. Det var dessuten noen faktorer som forsterket hverandre. Det arvebiologiske synet på sigøynere som ble til i annen halvpart av 1930-tallet, stod ikke i motsetning til den Lombrosianske læren om den «fødte forbryter». Tvert imot, som drøftingen av Ritters rolle og hans pseudovitenskap i kapittel 5 viser, var det Lombrosianske spor i Ritters tanker om «Mischlinge», de var en «rase av fødte kriminelle». Det forebyggende argumentet var altså ikke regimeavhengig, det hadde andre opphav: For det første hadde kriminologifagets konklusjoner med Lombrosos lære om den «fødte forbryter», fått innflytelse over politiets syn på og praksis overfor ulike grupper, heriblant sigøynere. Følgelig, og for det andre, kan moderniseringen og vitenskapeliggjøringen av politivesenet som etat – en prosess som pågikk fra slutten av 1800-tallet, gjennom Weimarrepublikkens tid og senere – trekkes frem som et moment som har forklaringskraft i forhold til myndighetenes forebyggende argumentasjon.

I tillegg til de vitenskapsteknologiske metodene som politivesenet tok i bruk overfor sigøynere, for eksempel i form av datainnsamling i registre, fotografi, fingeravtrykk og liknende, var vitenskapenssynet under moderniteten også i tråd med den ovennevnte forebyggende tilnærmingen: Etter datainnsamling og diagnosestilling, skulle fagkyndige for det første løse det antatte problemet og for det andre identifisere det for å kunne forebygge mot det i fremtiden.

Myndighetenes definisjonsvansker

De tyske myndighetene, herunder de bayerske, anvendte en vid begrepskategori for å formulere sigøynere som målgruppe for ulike lover og tiltak. Mens myndighetene før 1880-årene benyttet seg av merkelappen såkalte utenlandske omstreifere, anvendte de etter 1880-årene begrepene «inländische und ausländische Zigeuner». En annen definisjonsendring fant sted mellom 1911 og 1926, da man etablerte en distinksjon mellom «eigentliche Zigeuner» og «zigeunerähnliche Leute». Fra 1926 og sigøynerslovens tilblivelse, opererte man i variert grad med sosioøkonomiske og kulturelle definisjoner av sigøynere, og den omvandrende livsstilen og levemåten var i denne sammenhengen et viktig kriterium. Fra 1936, med «rasevitenskapens» klassifikasjon av sigøynere som en «rase», anvendte myndighetene begrepet «rassereinige Zigeuner» om sigøynere.

Til tross for disse tilsynelatende klare skilnadene i myndighetenes merkelappsetting i perioden, praktiserte de en inkonsekvent bruk av begrepene. Det viste seg å være vanskelig for myndighetene å utforme en anvendbar definisjon av de omreisende. Den bayerske sigøynersloven opererte slik sett med «Zigeuner, Arbeitsscheue und Landfahrer». Slik det er vist i kapittel 3 og 4, gjenspeilte loven ca. 50 års særtiltak rettet mot sigøynere, og var nokså radikal sammenliknet med tidligere lovgivning. Det lå likevel et paradoks i myndighetenes anvendelse av loven, i alle fall jevnfør lovens ambisjoner. I veldig få tilfeller ble for eksempel lovens sigøyners-artikkel anvendt. Myndighetene argumenterte kun ut fra den «tiltaltes» såkalte arbeidsskyhet og anvendte derfor artikkel 10 i loven. Den viktigste forklaringen på denne praksisen var nok definisjonsvanskene knyttet til det å skulle påvise at den internerte var «Zigeuner». Begrepet «Arbeitsscheue» var i denne sammenhengen en mer fleksibel og anvendbar kategori for de bayerske myndighetene. Det var i praksis ikke behov for å benytte seg av termen «Zigeuner» eller liknende.

Som drøftingen av perioden 1936-1938 i kapittel 5 viser, medførte etableringen av Ritters Forschungsstelle og følgelig utviklingen av en «rasevitenskap» mot sigøynere, en løsning på myndighetenes ovennevnte definisjonsvansker. Disse vanskene hadde som nevnt vanskeliggjort de bayerske myndighetenes gjennomføring av sigøynersloven. Forschungsstelles virke og utviklingen av «rasevitenskap» mot sigøynere fungerte derimot som et grunnlag for myndighetenes definisjoner av både hvem som kunne regnes som «Zigeuner», og hvorvidt vedkommende var «reinrassigen Zigeuner» eller «Mischlinge». Selv om dette åpnet for et brudd med tidligere lovanvendelse, var dette likevel ikke ensbetydende med at politiet *selv* kunne klassifisere hvorvidt en sigøyrer eller omreisende var «Mischlinge» eller såkalt renrasert sigøyrer. Myndighetene trengte derfor en pseudovitenskapelig institusjon som

Forschungsstelle til denne oppgaven. Dermed gir det altså mening å omtale samarbeidet mellom Forschungsstelle og RKPA som «wissenschaftlich-polizeilicher Komplex».

En annen like viktig kontinuitet i myndighetenes begrepsbruk gjaldt «eigentliche»- og «echte Zigeunern» på den ene siden, og «zigeunerähnliche Leute» og «Landfahrer» på den andre. Helt siden den bayerske loven, opererte myndighetene med begrepene «echte Zigeunern» og «Landfahrer». Konstruksjonen av «Landfahrer»-begrepet fant som påpekt, sted som følge av myndighetenes definisjonsendring i tidsrommet 1911-1926. «Echte Zigeuner» var i 1926 ikke et like stort «problem» sammenliknet med «Landfahrer». Derfor rommet sistnevnte begrep entydig negative konnotasjoner og meningsinnhold enn de såkalte ekte sigøynere. Denne distinksjonen kan sammenliknes med skilnaden som senere ble «vitenskapeliggjort» med betegnelsene «reinrassigen Zigeuner und Mischlinge». Både på myndighets- og forskernivå eksisterte det en viss romantisering, eller i beste fall en nøytral forestilling, av de såkalte ekte sigøynere. «Zigeunermischlinge» derimot, et begrep som ble etablert i litteraturen og lovgivningen ved årskiftet 1937/1938, var altså en definisjon som i stor grad rommet det tidligere «Landfahrer»-begrepet. Dikotomien «ekte» og «falske» sigøynere var med andre ord ikke noe nytt, begrepene varierte, men implikasjonen var den samme: «Mischlinge» og «Landfahrer» rommet de negative egenskapene som myndighetene assosierte med sigøynere, mens forestillingene om de konstruerte kategoriene «echte»- og «rassereinige Zigeuner» var mer ambivalent.

Modernitetens «unnasluntrere» – sigøynere som «arbeidsskye»

Sigøynere har historisk blitt sett på som politisk ukontrollerbare («uorden») og økonomisk uproduktive («arbeidsskye»). En vanlig beskyldning mot sigøynere, og «in Zigeunerart umherziehende Personen», var at deres levestil fungerte som et skalkesjul for kriminelle handlinger, det såkalte maskeargumentet. Både det bayerske ministeriets offisielle sakspapirer og Ritters skrifter inneholder argumenter av denne typen. Typisk ble det i forbindelse med politirapporter og klager til innenriksministeriet argumentert med at sigøynere bedrev med såkalte «maskeyrker», altså at de var «Scheinwandergewerbetreibende». Ambivalent nok ble det innrømmet at «Zigeuner im Rassensinne» ikke fantes, men det ble samtidig hevdet at den samme atferden var å spore hos den voksende gruppen av «arbeitsscheue Landfahrer».

Sigøynernes påståtte asosialitet, arbeidsskyhet og kriminelle natur, ble brukt som en skala – de gjenspeilet trusler mot *normaliteten*. Synet på sigøynere som «arbeitsscheue» er interessant sett i sammenheng med den bayerske praksisen med sigøynervenloven, slik analysen i kapittel 4 illustrerer. For myndighetene var det ikke problematisk å stemple en sigøyrer som «arbeitsscheu» – de kunne blant annet referere til at vedkommende enten manglet fast bosted

eller fast arbeid. Denne taktikken ble som vist brukt i de aller fleste sakene i forbindelse med sigøyrerlovens anvendelse. Loven fungerte som et fleksibel verktøy for «sosial disiplinering».

Slik det er argumentert med i kapittel 5 hadde dessuten Ritters klassifisering av «Mischlinge» som «arbeitsscheue» implikasjoner for myndighetenes sigøyrerbilder. Dette førte nemlig til at en sementering av myndighetenes allerede eksisterende sigøyrerbilder som tilsa at «Mischlinge», eller de som tidligere var betegnet som «Landfahrer», var «arbeitsscheue». Den samme tendensen var til stede hos Kranz som hevdet at konseptet arbeid, og eiendomsrett, var fullstendig fremmed for sigøyrere.

Forestillinger av sigøyrernes «arbeitsunlust» var altså gjeldende både i pseudovitenskapelige diskurser og myndighetenes sigøyrerbilder. Kontinuiteten i synet på sigøyrere som «arbeitsscheue» gjorde at de i 1938 ble innlemmet i Gestapo og Kripas formelle definisjon som «Asoziale und Arbeitsscheue». Et annet eksempel som er kontekstualisert i kapittel 4, er fra slutten av 1933 og begynnelsen av 1934. Da ble Rebdorf-innsatte videreinternert i KZ Dachau, og et kriterium for at denne overføringen skulle kunne finne sted, var at de måtte ha blitt internert i arbeidsanstalten som «Arbeitsscheue». Dermed oppstod det enda en motivasjon for de bayerske myndighetene og arbeidsanstaltsledelsen – som var interessert i å videresende så mange av sine innsatte som mulig til konsentrasjonsleire – til å fortsette med praksisen fra tidligere: nemlig å anvende kategorien «Arbeitsscheue» på omreisende og eventuelle sigøyrere, enn å anvende sigøyrer-artikkelen i loven.

6.2 Bruddmomenter

Brudd og avvik i myndighetenes sigøyrerpolitikk i perioden sammenfalt ikke nødvendigvis med regimeskiftet. Mens enkelte aspekter ved naziregimets sigøyrerpolitikk (1936-1938) var forbundet med regimets *spesifikke* karakter – slik som sentraliseringen av politivesenet, pseudovitenskapenes sterkere stilling og bidrag til utviklingen av rasistiske sigøyrerbilder, og en totalitær stat – fant andre endringer sted uavhengig av regimeendringen i 1933. Et godt eksempel på endringer som var uavhengig av «maktovertakelsen», er den tradisjonelle løsningen på «Zigeunerplage» gjennom bofastgjøring og «oppdragelse» av sigøyrere. Det var ikke naziregimets radikale «Sozialpolitik» eller generelle tilnærmingen til kriminalitet som direkte førte til en radikalisert sigøyrere etter 1936. Det var snarere de ulike «sigøyrerforsknernes» syn på og innflytelse over «sigøyrerspørsmålet» som bidro til at den tradisjonelle oppdragelses- og bofastgjøringspolitikken ble forlatt. Jevnfør tidligere beskrevne konsekvenser av modernitetsutviklingen, var pseudovitenskapenes tiltakende rolle som legitimeringsfaktorer, en avgjørende årsak til forestillingen om at «Mischlinge» ikke lot seg «rehabiliter» og at de forble kriminelle uansett tiltak. Et mindre, men dog viktig brudd etter

1936, var også at de som ble rammet av sigøynerpolitikken mistet alle klage- og ankemuligheter overfor myndighetenes tiltak, for eksempel i for av internering. Ankemuligheten var, som påvist i kapittel 4, en viktig rettighet for de som ble berørt av den bayerske sigøynerpolitikken i perioden 1929-1935.

Utviklingen av institusjoner

Et avgjørende brudd i myndighetenes sigøynerpolitikk var tilknyttet institusjonelle endringer. Her som ellers fantes det kontinuitetspunkter. «Zigeunerzentrale» som formelt ble etablert i Bayern i 1929, var tilsiktet en rolle som etterretningssentral og leverandør for sigøynerpolitikk for hele Tyskland. Det var en viss enhetliggjøring av den bayerske sigøynerloven i de resterende delstatene, og «Zigeunerzentrale» fungerte fra 1931 som en semi-nasjonal etterretningssentral. Tyske myndigheters etterretning om sigøynere ble styrket, men det eksisterte ingen *enhetlig* og *koordinert* tysk sigøynerpolitikk i 1929. Delstatene var fortsatt de sentrale aktørene i sigøynerpolitikk helt frem til annen del 1930-tallet.

Utviklingen fra 1936 innebar imidlertid endring i ovennevnte forhold, slik det er drøftet i kapittel 5. Det at politivesenet ble sentralisert som en del av prosessen «*Gleichschaltung der Länder*», må karakteriseres som et trekk og direkte konsekvens av regimeskiftet og naziregimets politikk. Himmlers utnevning til politisjef for hele det tyske politiet og koordineringen til en sentralisert og profesjonalisert politivesen fra 1936, var en vesentlig forutsetning for en riksdekkende sigøynerpolitikk. Politiet var nå i stand til og foretok riksdekkede aksjoner mot sigøynere, noe som var et definitivt brudd med myndighetenes tidligere praksis.

Omstendighetene rundt etableringen av Ritters Forschungsstelle, og følgelig «vitenskapens» innvirkning på myndighetenes sigøynerpolitikk etter 1936, må også tilskrives naziregimets generelle trekk. Det må riktignok i denne sammenhengen påpekes at Forschungsstelles arbeidsmetoder og «sigøynerekspertenes» syn på sigøynere *ikke* innebar brudd med tidligere forhold. Konsekvensene av Forschungsstelles autoritet ble likevel at det ble vanskeligere for omreisende og sigøynere å unnsnippe myndighetens maktutøvelse: Mens internerte i bayerske arbeidsanstalter hadde anke- og klagemulighet overfor myndighetenes beslutning, var ikke dette et alternativ for sigøynere som ble arrestert i «*Aktion Arbeitsscheu*» i 1938. Pseudovitenskapens konklusjoner lot seg ikke anke eller tilbakevises.

I gjennomføringsbestemmelsene til den bayerske loven het det at «Zigeuner»-termen var allment forstått, og at «*Rassenkunde*» kunne fastslå hvem som var for sigøyner å regne. Det eksisterte imidlertid ingen «*raselære*» om sigøynere på 1920- og det tidlige 1930-tallet. I forordningen «*Bekämpfung der Zigeunerplage*» i 1938 var derimot Forschungsstelle og en

rekke forskere med Ritter i spissen kommet til, og kunne slå fast hvem som var «reinrassige Zigeuner» ele «Mischlinge».

Bort fra «oppdragelse» og bofastgjøring

Oppdragelse og bofastgjøring av sigøynere som et middel i sigøyrerpolitikken ble også oppgitt i løpet av perioden 1936-1938, og kan karakteriseres som et brudd med den tradisjonelle sigøyrerpolitikken. Myndighetenes politikk var i perioden 1929-1935, basert på at sigøynere måtte disiplineres, oppdras og gjøres bofaste. I kapitte 4 og 5 er forsøkenede på bofastgjøring og tanken om «oppdragelse» av sigøynere drøftet. Et eksempel var de prøyssiske myndighetenes diskusjoner i 1930-1931 om hvorvidt etableringen av en sigøyrerleir kunne føre til bofastgjøring av sigøynere. Et annet eksempel er klagene fra distriktsmyndighetene overfor bayerske sentralmyndigheter. Marzahn-leiren som ble etablert i 1936, var slikt sett i en særstilling. Myndighetenes motivasjon for etableringen av leiren var ikke å bofastgjøre sigøynere, mange av de internerte var nemlig allerede bofaste i Berlin. Motivasjonen for leiren hadde heller ikke grunnlag i den senere radikaliserste sigøyrerpolitikken.

Bruddet i bofastgjøringspolitikken var ikke tilknyttet et regimeskifte, men kom til i forlengelse av institusjonaliseringen av Forschungsstellen «vitenskapelige rasisme», som så på sigøynere som «unverbesserliche», slik Block karakteriserte sigøynere. I Himmlers forordningsutkast til «Bekämpfung der Zigeunerplage» ble det også gitt et sterkt politisk signal om den tradisjonelle bofastgjøringspolitikken: Bofastgjøring som middel var av «besonderem Grund» ikke inkludert i utkastet. Siden såkalte sigøynereksperter som Ritter og Forschungsstelle hadde «bevist» at «Mischlinge» ikke lot seg bofastgjøre på grunn av dens «Wandertrieb», forsvant også argumentene for bofastgjøring.

Skillet mellom myndighetenes argumentasjon for «vorbeugende» politikk tidlig på 1930-tallet og senere, hang sammen med oppdragelsestanken overfor sigøynere. Slik det er blitt argumentert i denne studien, var myndighetenes ide om å «oppdra» sigøynere i å være «gode borgere», gitt opp på samme grunnlag som politikken om bofastgjøring. I perioden før 1936 ga oppdragelsestanken utslag i at myndighetene kunne frata foreldre barna, dersom de var i skolealder. Man mente således at sigøynere kunne bli «brauchbare Mitglieder des Staates», slik Kranz formulerte det. Myndighetene anså med andre ord problemet til å handle om «oppdragelse», og ikke om «rase» slik tilfellet var etter 1936.

Til tross for at oppdragelsestanken var en negativ utvikling i forholdet mellom det tyske samfunnet, myndighetene og sigøyrerne, var denne politikken i prinsippet åpen for *muligheten* om at sigøynere skulle kunne bli «gode borgere». Med etableringen og institusjonaliseringen av den pseudovitenskapelige rasismen mot sigøynere ble dette

perspektivet endret. Kranz hevdet for eksempel at myndighetene ikke kunne oppdra mennesker med manglende «erbliche» forutsetninger i å være «brauchbare» borgere. Dette viser det paradoksale ved den «forebyggende politikken» tankegang. De til enhver tid rådende sigøynesforestillingerne påvirket formuleringen av målene og midlene for det såkalte forebyggingsarbeidet. Det kunne bety internering i arbeidsanstalter tidlig på 1930-tallet, men deportasjon til konsentrasjonsleire senere. Ved førstnevnte omstendighet var det fortsatt et «håp» om at sigøynere skulle kunne la seg «sivilisere», fra annen halvdel av 1930-tallet var ikke denne muligheten lenger tilstede. Selv om det skulle la seg gjøre for sigøynere å gi slipp på sin «Wandertrieb» og omvende seg til «brauchbare» borgere, var det likevel ikke tilstrekkelig. Myndighetenes syn på "sigøynesplagen" endret seg; Sigøynere ble fra å være «uoppdragne» borgere til en «uforbæderlig rase».

Sigøynespolitikken kontinuitet fra Weimarrepublikken i form av myndighetenes antisiganistiske og regulerende tilnærming overfor sigøynere, var avgjørende for den forfølgelsen som de ble utsatt for under naziregimet. Nazistenes «makterobring» førte derfor ikke i seg selv til forfølgelsens karakter. Sigøynere ble riktignok forfulgt helt siden de første årene av den nazistiske statens eksistens, men til og begynne med ble de forfulgt på grunn av sin sosiokulturelle posisjon i det tyske samfunnet, slik tilfellet også var under Weimarrepublikken.

I perioden 1936-1938 ble grunnlaget for forfølgelsen endret: Forutsetningene for en «rasemotivert» forfølgelse av sigøynere kom på plass, og de ble utsatt for en sjikanøs politikk på grunn av sin «rasetilhørighet». Såkalte raseforskere som for eksempel Ritter, Würth, og Kranz leverte pseudovitenskapelige argumenter for hvorfor sigøynere ikke hørte til i det tyske samfunnet. De stilte seg dessuten til disposisjon for myndighetene og ble viktige aktører i sigøynespolitikken. Opprettelsen av Forschungsstelle og omformingen av politivesenet til en riksdekkende aktør, førte henholdsvis til etableringen av «rasevitenskapelige» sigøynesbilder, og at den riksdekkende politietaten kunne – i motsetning til tidligere – realisere sigøynespolitikken på en effektiv måte jevnfør myndighetenes formulerte mål.

APPENDIKS: SIGØYNERLOVEN¹

Gesetz

zur Bekämpfung von Zigeunern, Landfahrern und Arbeitsscheuen (Zigeuner- und Landfahrergesetz 1926)

Der Landtag des Freistaates Bayern hat folgendes Gesetz beschlossen:

Art.1.

- I. Zigeuner und die nach Zigeunerart umherziehenden Personen – “Landfahrer“ – dürfen mit Wohnwagen oder Wohnkarren nur umherziehen, wenn sie hierzu die Erlaubnis der zuständigen Polizeibehörde besitzen.
- II. Die Erlaubnis kann höchstens für das Kalenderjahr erteilt werden und ist jederzeit widerruflich.
- III. Der Erlaubnisschein ist den zuständigen Beamten auf Verlangen vorzuzeigen.

Art. 2.

- I. Zigeuner und Landfahrer dürfen mit schulpflichtigen Kindern nicht umherziehen. Ausnahmen können von der zuständigen Polizeibehörde zugelassen werden, wenn für den Unterricht der Kinder ausreichend gesorgt ist.
- II. Für die Zulassungsbescheinigung gilt Art.1 Abs. II und III entsprechend.

Art. 3.

- I. Zigeuner und Landfahrer dürfen mit Pferden, Hunden und zu gewerblichen Zwecken dienenden sonstigen Tieren nur umherziehen, wenn sie für diese einen Ausweis der zuständigen Polizeibehörde besitzen.
- II. Art.1 Abs. II und III gilt entsprechend.

Art. 4.

- I. Zigeuner und Landfahrer dürfen weder Schusswaffen noch Schiessbedarf besitzen, soweit ihnen dies nicht von der zuständigen Polizeibehörde ausdrücklich erlaubt worden ist.
- II. Art.1 Abs. II und III gilt entsprechend.

¹ Bay.HStA: Minn72577: 'Gesetz zur Bekämpfung von Zigeunern, Landfahrern und Arbeitsscheuen', 16.07.1926. Denne loven gjengis her fordi den er mye anvendt i oppgaven, og fordi den er vanskelig tilgjengelig for interesserte. Artiklene 15-19 omhandler administrative forhold, og er ikke gjengitt her på grunn av opphavsrettigheter.

Art. 5.

- I. Zigeuner und Landfahrer dürfen nicht in Horden reisen oder rasten.
- II. Als Horde gilt die Vereinigung mehrerer einzelstehender Personen oder mehrerer Familien und die Vereinigung einzelstehender Personen mit einer Familie, der sie nicht angehören. Als Horde gilt auch eine familienähnlich zusammenlebende Personengruppe.

Art. 6.

- I. Zigeuner und Landfahrer dürfen nur an Plätzen, die ihnen von der Ortspolizeibehörde angewiesen werden und nur für die von der Ortspolizeibehörde bestimmte Zeitdauer im Freien lagern und ihre Wohnwagen und Wohnkarren aufstellen.
- II. Die Ortspolizeibehörde kann für das Lagern im Freien Ausnahmen von der Vorschrift des Art.5 zulassen.

Art. 7.

- I. Zigeuner und Landfahrer haben sich bei der Ortspolizeibehörde ihres jeweiligen Übernachtungsortes sofort nach der Ankunft anzumelden und über ihre Person und die von ihnen mitgeführten Tiere (Art.3) auszuweisen.
- II. Ihre Ausweise nach Art.1 bis 4 haben sie für die Dauer ihres Aufenthalts bei der Ortspolizeibehörde zu hinterlegen.

Art. 8.

- I. Ausser den im Aufenthaltsgesetz vom 21. August 1914 (GVBl.1915 Seite 590) oder in sonstigen gesetzlichen Bestimmungen vorgesehenen Fällen können Aufenthaltsbeschränkungen durch die zuständige Polizeibehörde gegen bestrafte Zigeuner und Landfahrer nach Massgabe der folgenden Vorschriften verfügt werden:
 - 1. Aus Gründen der öffentlichen Sicherheit kann eine bestimmte Reiserichtung vorgeschrieben werden.
 - 2. Aus den gleichen Gründen kann für die Dauer von drei Jahren der Aufenthalt in bestimmten Gemeinden oder Bezirken verboten oder ein bestimmter Aufenthaltsort vorgeschrieben werden.
 - 3. Soweit solche Personen die bayerische Staatsangehörigkeit nicht besitzen, können sie aus Bayern ausgewiesen werden, wenn es aus Gründen der öffentlichen Sicherheit geboten ist.
- II. Für ausländische Zigeuner und Landfahrer gilt Abs. I auch dann, wenn sie nicht bestraft sind.

Art. 9.

- I. Zigeuner und Landfahrer im Alter von mehr als 16 Jahren, die den Nachweis einer geregelten Arbeit nicht zu erbringen vermögen, können durch die zuständige

- Polizeibehörde aus Gründen der öffentlichen Sicherheit bis zur Dauer von zwei Jahren in einer Arbeitsanstalt untergebracht werden.
- II. Soweit den in Abs. I bezeichneten Personen ein bestimmter Aufenthaltsort nach Art. 8 Abs. I Ziff. 2 und Abs. II vorgeschrieben ist, kann ihnen die zuständige Polizeibehörde auch ohne Unterbringung in einer Anstalt eine ihren Kräften und Verhältnissen entsprechende, entlohnte Arbeit anweisen.
- III. Die dem Arbeitszwange nach Abs. I oder II unterworfenen Zigeuner und Landfahrer sind verpflichtet die ihnen angewiesenen Arbeiten nach dem Mass ihrer Kräfte zu verrichten.

Art. 10.

- I. Arbeitsscheue im Alter von mehr als 16 Jahren, die den Nachweis einer geregelten Arbeit oder ernstlicher Bemühung um Arbeit nicht erbringen vermögen, können aus Gründen der öffentlichen Sicherheit den in Art. 8 Abs. I Ziff. 2 und 3 und in Art. 9 Abs. I und II angeführten Massnahmen unterworfen werden, wenn sie zu einer Zuchthausstrafe verurteilt worden sind. Gleiche gilt, wenn solche Personen wegen Raubes, Erpressung, Diebstahls, Betrugs, Hehlerei, Päderastie, Kuppelei, Zuhälterei, Gewerbsunzucht, gewerbsmässigen Glückspiels, Landstreicherei, Arbeitsscheue oder Bettels zu einer anderen Freiheitsstrafe verurteilt worden sind.
- II. Die massnahmen des Abs. I sind nur in der Zeit von der Rechtskraft des Strafurteils bis zum Ablaufe dreier Jahre nach Beendigung des Strafvollzugs zulässig.
- III. Art. 9 Abs. III gilt entsprechend.

Art. 11.

Die zuständige Polizeibehörde kann den in einer Arbeitsanstalt Unterbrachten in widerruflicher Weise vorläufig entlassen.

Art. 12.

Die Kosten der Unterbringung in einer Arbeitsanstalt fallen dem Unterbrachten zur last.

Art. 13.

Für jede Arbeitsanstalt ist eine Hausordnung aufzustellen. Diese muss Vorschriften über Aufnahme und Behandlung, Arbeit und Arbeitsverdienst, Hausstrafen sowie die Berechnung der Unterbringungskosten (Art. 12) enthalten. Sie bedarf der Genehmigung des Staatsministeriums des Innern.

Art. 14.

- I. Zuständige Polizeibehörde im Sinne der Art. 1 bis 4 und 8 bis 10 ist die Bezirkspolizeibehörde, in deren Bezirk die Beteiligte Person bei Beginn des Verfahrens ihren Wohnsitz oder Aufenthalt hat. Für München, Nürnberg und Fürth ist die Polizeidirektion zuständig.
- II. Im Falle des Art. 11 ist die Bezirkspolizeibehörde zuständig, welche die Unterbringung in der Arbeitsanstalt angeordnet hat.

REFERANSER

UTRYKTE PRIMÆRKILDER (Arkivmateriale)

De ulike arkivforkortelsene nedenfor er anvendt i fotnotene, slik det også fremgår av 'Liste over forkortelser' på s. iv. De ulike aktene er kategorisert etter den bestanden de er hentet fra, (f.eks. *Reichsministerium des Innern*, eller *Landwirtschaftsministerium* etc.).

Bundesarchiv Berlin (BA Berlin)

Reichskanzlei («*Neue Reichskanzlei*»)

R 43 II/720

R 43 II/720a

Reichssicherheitshauptamt

R 58/273

R 58/473

Rassenhygienische Forschungsstelle des Reichsgesundheitsamtes

R 165/181

Reichsministerium des Innern

R 1501/113696

R 1501/5644

Sammlung Arnold

ZSg 142/28

ZSg 142/29

ZSg 142/8

Landesarchiv Berlin (LA Berlin)

C Rep. 375-01-12: Nr. 6272 Bd. 1

Bayerisches Hauptstaatsarchiv (Bay.HStA)

Ministerium des Innern (MInn)

MInn 71560, MInn 71561, MInn 71562, MInn 71563, MInn 71564, MInn 71565, MInn 71567, MInn 72577, MInn 72578, MInn 72579

Landwirtschaftsministerium (ML)

ML 3261

Außenministerium (MA)

MA 100438

Finanzministerium (MF)

MF 67417

Staatskanzlei (StK)

StK 6332

TRYKTE PRIMÆRKILDER (Tidsskrifter og samtidslitteratur o.l.)

Block, Martin: *Zigeuner: ihr Leben und ihre Seele*, Leipzig: Bibliographisches Institut, 1936.

Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb: *Historischer Versuch über die Zigeuner. Betreffend die Lebensart und Verfassung Sitten und Schicksale dieses Volks seit seiner Erscheinung in Europa und dessen Ursprung*, Göttingen: Johan Christian Dieterich, 1787.

Hentig, Hans v.: 'Rechtliche Bedenken gegen das bayer. "Zigeuner- und Arbeitsscheuengesetz" vom 16. Juli 1926', i *Juristische Rundschau*, 5. årgang, nr. 3, 1927: 153-156.

Koller, Siegfried og Heinrich Wilhelm Kranz: *Die Gemeinschaftsunfähigen: Ein Beitrag zur wissenschaftlichen und praktischen Lösung des sogenannten "Asozialenproblems"*, Giessen: Karl Christ, 1939-1941.

Kranz, Heinrich Wilhelm: 'Zigeuner, wie sie wirklich sind', i *Neues Volk, Blätter des Rassenpolitischen Amtes der NSDAP* 5, nr. 9, 1937: 21-27.

Merz, K. v.: 'Der Kampf gegen die Zigeuner und Landfahrer', i *Deutsches Polizeiliches-Archiv*, 12. årgang, nr. 4, 1925: 190-200.

———: 'Der kriminalpolizeiliche Charakter der Maßnahmen zur Bekämpfung der Zigeunerplage', i *Kriminalistische Monatshefte. Zeitschrift für die gesamte kriminalistische Wissenschaft und Praxis*, 1. årgang, nr. 1, 1927: 3-7.

R.A.S.M.: 'Gypsies, their Life and their Customs', i *Man*, 40. årgang, november 1940.

Reich, Hermann: 'Das Bayrische Zigeuner- und Arbeitsscheuengesetz', i *Juristische Rundschau*, 23. årgang, nr. 2, 1926: 834-837.

Reichsgesetzblatt 1933, del 1, 25.07.1933 (s. 529ff)

Reichsgesetzblatt 1935, del 1, 15.09.1935 (s. 1146-1147) og 14.11.1935 (s. 1334ff)

Ritter, Robert: 'Erbbiologische Untersuchungen innerhalb eines Züchtungskreises von Zigeunermischlingen und asozialen Psychopathen', i *Bevölkerungsfragen. Berichte des Internationalen Kongresses für Bevölkerungswissenschaft in Berlin*, redigert av H. Hermansen og F. Lohse, Berlin, 1936.

———: 'Zur Frage der Rassenbiologie und Rassenpsychologie der Zigeuner in Deutschland', i *Reichsgesundheitsblatt*, 13. årgang, nr. 22, 1938: 425-426.

———: 'Die Aufgaben der Kriminalbiologie und der kriminalbiologischen Bevölkerungsforschung', i *Kriminalistik. Monatshefte für die gesamte kriminalistische Wissenschaft und Praxis*, 15. årgang, nr. 4, 1941: 38-41.

- Thomalla, Curt: 'Zigeunermusik. Erlebnisse aus Bukarest', i *Atlantis. Länder, Völker, Reisen*, 4. Årgang, 1932: 286-288.
- Whitridge, Eugenia Remelin: 'Gypsies: Their Life and Their Customs by Martin Block', i *The American Journal of Sociology*, 45. årgang, 4, 1940: 636.
- Würth, Adolf 'Bemerkungen zur Zigeunerfrage und Zigeunerforschung in Deutschland', i *Anthropologischer Anzeiger (Tidl. Mitteilungsblatt der Deutschen Gesellschaft für Rassenforschung)*, 9. årgang, 1938: 95-98.

AVISER

- "Sigøyner" er ute, inn med rom', i *Aftenposten*, 17.04.2008: 2.
- 'Uheldig ordbytte', i *Klassekampen*, 18.06.2008: 23.
- 'Jahn Otto Johansen om sigøynarane i Europa: – Ei utfordring for EU og for Noreg', i *Klassekampen*, 24.07.2010: 13.

SEKUNDÆRLITTERATUR

- Acton, Thomas: 'Modernity, Culture and 'Gypsies': Is there a Meta-Scientific Method for Understanding the Representation of 'Gypsies'? And do the Dutch really Exist', i *The Role of the Romanies : images and counter-images of "Gypsies"/Romanies in European cultures*, redigert av Nicholas Saul og Susan Tebbutt. Liverpool: Liverpool University Press, 2004.
- Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, revidert utgave, London: Verso, 1983.
- Arnold, Hermann: *Die Ziguener. Herkunft und Leben der Stämme im deutschen Sprachgebiet*, Olten: Walter-verlag, 1965.
- Ayaß, Wolfgang: 'Vagrants and Beggars in Hitler's Reich'. i *The German Underworld: Deviants and Outcasts in German History*, redigert av Richard J. Evans, London: Routledge, 1988.
- : *"Gemeinschaftsfremde". Quellen zur Verfolgung von "Asozialen" 1933-1945*, Koblenz: Eigenverlag des Bundesarchiv, 1998.
- Bauer, Yehuda: 'Correspondence: "Gypsies and the Holocaust"', i *The History Teacher*, 25. årgang, nr. 4, 1992: 513-515
- Bauer, Yehuda: *Rethinking the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 2001.
- Bancroft, Angus: *Roma and Gypsy-Travellers in Europe:Modernity, Race, Space, and Exclusion*, Aldershot: Ashgate, 2005.

- Bauman, Zygmunt: *Modernity and Ambivalence*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1991.
- : *Moderniteten og Holocaust*, Oslo: Vidarforlaget, 2005 [1989].
- Baumgartner, Gerhard, Florian Freund: 'Der Holocaust an den österreichischen Roma und Sinti'. i *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, redigert av Michael Zimmermann, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007.
- Bergh, Trond og Knut Einar Eriksen: *Den hemmelige krigen. Overvåkning i Norge 1914-1997. Bind 1: Overvåkningssystemet bygges opp 1914-1955*, Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 1998.
- Bock, Gisela: 'Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State', i *Signs*, 8. årgang, nr. 3, 1983: 400-421.
- : *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1986.
- : 'Zwangssterilisation im Nationalsozialismus'. i *Dimensionen der Verfolgung. Opfer und Opfergruppen im Nationalsozialismus*, redigert av Sibylle Quack, München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2003.
- Browning, Christopher R.: *The Path to genocide. Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge; Cambridge University Press, 1992.
- Burleigh, Michael og Wolfgang Wippermann *The Racial State: Germany 1933-1945*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Crowe, David og John Kolsti: *The Gypsies of Eastern Europe*, New York: M.E. Sharpe, 1991.
- Cottaar, Annemarie, Leo Lucassen og Wim Willems: *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*, Basingstoke: Macmillan, 1998.
- Drobisch, Klaus og Günther Wieland: *System der NS-Konzentrationslager, 1933-1939*, Berlin: Akademie Verlag, 1993.
- Eide, Elisabeth, og Anne Hege Simonsen: *Mistenkelige utlendinger: minoriteter i norsk presse gjennom hundre år*, Kristiansand: Høyskoleforlaget, 2007.
- Engbring-Romang, Udo: *Die Verfolgung der Sinti und Roma in Hessen. Zwischen 1870 und 1950*, Frankfurt a.M.: Brandes & Apsel Verlag, 2001.
- Fings, Karola, og Frank Sparing: *Rassismus - Lager - Völkermord: die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung in Köln*, Köln: Emons, 2005.
- Fraser, Angus: *The Gypsies*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 1995.

- Friedlander, Henry: *The Origins of Nazi Genocide: from Euthanasia to the Final Solution*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1995.
- Friedländer, Saul: *Nazi Germany and the Jews. Volume 1: The Years of Persecution, 1933-1939*, London: Widenfeld & Nicolson, 1997.
- Gelately, Robert: *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*, New York: Oxford University Press, 2001.
- Griffin, Roger: *Modernism and Fascism: the Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.
- Günther, Wolfgang: *Zur preußischen Zigeunerpolitik seit 1871. Eine Untersuchung am Beispiel des Lankreises Neustadt am Rübenberge und der Hauptstadt Hannover*, Hannover: ANS Verlag, 1985.
- Haave, Per: *Sterilisering av tatere 1934-1977: En historisk undersøkelse av lov og praksis*, Oslo: Norges forskningsråd, Området for kultur og samfunn, 2000.
- Hancock, Ian: *The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution*, Ann Arbor: Karoma Pub, 1987.
- Hanisch, Ted: *Om sigøynerspørsmålet: en undersøkelse av bakgrunnen for sosial konfrontasjon*, Oslo: Institutt for samfunnsforskning, 1976.
- Harvey, David: *The Condition of Postmodernity: an Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 1990.
- Hehemann, Rainer: *Die "Bekämpfung des Zigeunerunwesens" im Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik, 1871-1933*, Frankfurt am Main: Haag + Herchen, 1987.
- Henke, Josef: 'Quellenschicksale und Bewertungsfragen. Archivische Probleme beider Sicherung von Quellen zur Verfolgung der Sinti und Roma im Dritten Reich', i *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 41. årgang, nr. 1, 1993: 30-77.
- Herbert Brettl: *Quellen zur Geschichte der „Zigeunerpolitik“ im Bezirk Neusiedl am See zwischen 1921 und 1945*, Halbtorn: Lex Liszt, 2007.
- Herf, Jeffrey: 'Reactionary Modernism', i *Theory and Society*, 10. årgang, nr. 6, 1981: 805-832.
- : *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Hildebrand, Klaus: *The Third Reich*, London: Routledge, 1991 [1979].

- Hohmann, Joachim S.: *Zigeuner und Zigeunerwissenschaft: ein Beitrag zur Grundlagenforschung und Dokumentation des Völkermords im "Dritten Reich"*, Marburg/Lahn: Guttandin & Hoppe, 1980.
- : *Robert Ritter und die Erben der Kriminalbiologie: "Zigeunerforschung" im Nationalsozialismus und in Westdeutschland im Zeichen des Rassismus*, Frankfurt am Main: Lang, 1991.
- Holler, Martin: *Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der besetzten Sowjetunion (1941-1944). Gutachten für das Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma*, Heidelberg: Neumann Druck, 2009.
- Hund, Wulf D. (Red.): *Zigeunerbilder. Schnittmuster rassistischer Ideologie*, Duisberg: Diss-Verlag, 2000.
- Johansen, Jahn Otto: *Sigøynernes Holocaust*, Oslo: J. W. Cappelens Forlag, 1989.
- : *Folket som ingen vil ha: forfølgelsen av sigøyerne i Øst-Europa*, Oslo: Aschehoug, 1995.
- : *De mest forfulgte av de forfulgte: sigøyerne på Balkan*, Molde: Bjørnstjerne Bjørnson-Akademiet, 2005.
- : 'Sigøyerne: Forfulgt i århundrer', i *Folkemordenes svarte bok: Politisk massevold og systematiske menneskerettighetsbrudd i det 20. århundret*, redigert av Bernt Hagtvet, Oslo: Universitetsforlaget, 2008.
- : *Romafolket (sigøyerne) - utstøtt og forfulgt*, Drøbak: Kultur og utenriks, 2010.
- Kenrick, Donald, og Grattan Puxon: *The Destiny of Europe's Gypsies*, London: Sussex University Press, 1972.
- : *Gypsies Under the Swastika*, revidert utgave, Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2009.
- Kershaw, Ian: 'Hitler and the Uniqueness of Nazism', i *Journal of Contemporary History*, 39. årgang, nr. 2, 2004: 239-254.
- Kjeldstadli, Knut: *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*, Oslo: Universitetsforlaget, 1999.
- Kjeldstadli, Knut, Einar Niemi, Jan Eivind Myhre (Red.): *Norsk innvandringshistorie, Bind 2. I nasjonalstatens tid 1814-1940*, Oslo: Pax Forlag, 2003.
- Kyllingstad, Jon Røyne. *Kortskaller og langskaller: Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*, Scandinavian Academic Press, 2004.

- Laederich, Stéphane og Lev Tcherenkov: *The Rroma. Otherwise known as Gypsies, Gitanos, Gýftoi, Tsiganes, Tigani, Cingene, Zigeuner, Bohémiens, Travellers, Fahrende, etc.*, Basel: Schwabe Verlag, 2004.
- Larsen, Bård og Anton Weiss-Wendt: 'Folkemordfornektelse: Akademisk uredelighet og politisk agenda', i *Etter Lemkin. Tidsskrift for studier av folkemord og politisk massevold*, 1. årgang, nr. 1, 2009: 68-83.
- Laqueur, Walter og Judith Tydor Baumel (Red.): *The Holocaust encyclopedia*, New Haven: Yale University Press, 2001.
- Lewy, Guenter: *The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Liang, Hsi-huey: *The Berlin Police Force in the Weimar Republic*, Berkeley: University of California Press, 1970.
- Lieberman, Ben: 'Testing Peukert's Paradigm: The "Crisis of Classical Modernity" in the "New Frankfurt," 1925-1930', i *German Studies Review*, 17. årgang, nr. 2, 1994: 287-303.
- Lombroso, Cesare: *Criminal Man*, redigert av Mary Gibson og Nicole Hahn Rafter, Durham, N.C.: Duke University Press, 2006.
- Lorenz, Einhart: 'Hitlers Tyskland 1933-1939', i *Jødehat: antisemittismens historie fra antikken til i dag*, redigert av Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz, Oslo: Damm, 2005.
- Lucassen, Leo: 'The power of definition. Stigmatisation, minoritisation and ethnicity illustrated by the history of gypsies in the Netherlands', i *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 2. årgang, nr. 27, 1991: 80-91.
- : *Zigeuner : die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffes in Deutschland 1700-1945*, Köln: Böhlau, 1996.
- : 'Harmful Tramps': Police Professionalization and Gypsies in Germany, 1700-1945', i *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*, redigert av Wim Willems, Leo Lucassen, og Annemarie Cottaar, London: Houndmills Palgrave, 1998.
- Luchterhandt, Martin: *Der Weg nach Birkenau. Entstehung und Verlauf der nationalsozialistischen Verfolgung der "Zigeuner"*, Lübeck: Schmidt-Römhild, 2000.
- : 'Robert Ritter und sein Institut: Vom Nutzen und Benutzen der "Forschung"', i *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, redigert av Michael Zimmermann, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007.

- Margalit, Gilad: *Germany and its Gypsies. A Post-Auschwitz Ordeal*, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2002.
- : 'The Uniqueness of the Nazi Persecution of the Gypsies', i *Romani Studies* 5, 10. årgang, nr. 2, 2000: 185-210.
- Mayall, David: *Gypsy Identities 1500-2000. From Egyptians and Moon-men to the Ethnic Romany*, London: Routledge, 2004.
- Milton, Sybil: 'Gypsies and the Holocaust', i *The History Teacher*, 24. årgang, nr. 4, 1991: 375-387.
- : 'Holocaust: The Gypsies', i *Century of Genocide: Critical Essays and Eyewitness Accounts*, redigert av Samuel Totten, William S. Parsons og Israel W. Charny, New York: Routledge, 2004.
- Müller-Hill, Benno: *Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others in Germany, 1933-1945*, Oxford: Oxford University Press, 1988.
- Peukert, Detlev: *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der klassischen Moderne*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987.
- Proctor, Robert: *Racial hygiene: Medicine under the Nazis*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1988.
- Reemtsma, Katrin: *Sinti und Roma. Geschichte, Kultur, Gegenwart*, München: C. H. Beck, 1996.
- Reinert, Erik S.: *Spontan kaos: økonomi i en ulvetid*, Siggerud: Res Publica, 2009.
- Rohkrämer, Thomas: 'Antimodernism, Reactionary Modernism and National Socialism. Technocratic Tendencies in Germany, 1890–1945', i *Contemporary European History*, 8. årgang, nr. 1, 1999.
- Rose, Romani: *The National Socialist Genocide of the Sinti and Roma: Catalogue of the Permanent Exhibition in the State Museum of Auschwitz*, Heidelberg: Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma, 2003.
- Scott, James C.: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven: Yale University Press, 1998.
- Simmel, Georg, og Donald N. Levine: *On Individuality and Social Forms: Selected Writings*, Chicago: University of Chicago Press, 1971.
- Stangeland, Sigurd Sverre: 'Bokmelding: Bernt Hagtvet (Red.) Folkemordenes svarte bok', i *Historisk Tidsskrift*, nr. 4, 2008: 692-697.

- Steinmetz, Selma: 'Die Verfolgung der burgenländischen Zigeuner', i *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt. zur Situation der Roma (Zigeuner) in Deutschland und Europa*, redigert av Tilman Zülch, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1979.
- Strauß, Eva: 'Die Zigeunerverfolgung in Bayern 1885-1926', i *Giessener Hefte für Tsiganologie*, 3. årgang, nr. 1-4, 1986: 31-108.
- Tebbutt, Susan (Red.) *Sinti and Roma. Gypsies in German-Speaking Society and Literature*, New York: Bergham Books, 1998.
- Thurner, Erika: *Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich*, Wien: Geyer-Edition, 1983.
- Vossen, Rüdiger (Red.) *Zigeuner: Roma, Sinti, Gitanos, Gypsies zwischen Verfolgung und Romantisierung: Katalog zur Ausstellung "Zigeuner zwischen Romantisierung und Verfolgung - Roma, Sinti, Manusch, Calé in Europa" des Hamburgischen Museums für Völkerkunde*, Frankfurt am Main: Ullstein, 1983.
- Wagner, Patrick: *Hitlers Kriminalisten : die deutsche Kriminalpolizei und der Nationalsozialismus zwischen 1920 und 1960*, München: C.H. Beck, 2002.
- : 'Kriminalprävention qua Massenmord. Die gesellschaftsbiologische Konzeption der NS-Kriminalpolizei und ihre Bedeutung für die Zigeunerverfolgung', i *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, redigert av Michael Zimmermann, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007.
- Weiss-Wendt, Anton: 'Extermination of the Gypsies in Estonia during World War II: Popular Images and Official Policies', i *Holocaust Genocide Studies*, 17. årgang, nr. 1, 2003: 31-61.
- Wetzell, Richard F.: *Inventing the Criminal: A History of German Criminology, 1880-1945*, London: The University of North Carolina Press, 2000.
- Willems, Wim: *In Search of the True Gypsy: From Enlightenment to Final Solution*, London: Frank Cass, 1997.
- Wippermann, Wolfgang: *Wie die Zigeuner: Antisemitismus und Antiziganismus im Vergleich*, Antifa Edition, Berlin: Elefanten Press, 1997.
- : *"Auserwählte Opfer?": Shoah und Porrajmos im Vergleich; eine Kontroverse*, Berlin: Frank und Timme, 2005.
- : 'What does Antiziganism mean? Proposal of a Scientific Definition from Different European Viewpoints', i *International Antiziganism Conference*, 08-09.10.2005: University of Hamburg.

- Wood, Ellen Meiksins: 'Modernity, Postmodernity or Capitalism?', i *Review of International Political Economy*, 4. årgang nr. 3, 1997: 539-560.
- Woodiwiss, Anthony: 'Against 'modernity': a dissident rant', i *Economy and Society*, 26. årgang, nr. 1, 1997: 1-21.
- Zimmermann, Michael (Red.): *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007.
- Zimmermann, Michael: *Verfolgt, vertrieben, vernichtet: Die nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma*, Essen: Klartext, 1989.
- : 'Ausgrenzung, Ermordung, Ausgrenzung. Normalität und Exzeß in der polizeilichen Zigeunerverfolgung in Deutschland (1870-1980)', i »Sicherheit« und »Wohlfahrt«: *Polizei, Gesellschaft und Herrschaft im 19. und 20. Jahrhundert*, redigert av Alf Lüdtkke, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1992.
- : *Rassenutopie und Genozid. Die Nationalsozialistische »Lösung der Zigeunerfrage«*, Hamburg: Hans Christians Verlag, 1996.
- Zülch, Tilman (Red.): *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt. zur Situation der Roma (Zigeuner) in Deutschland und Europa*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1979.

